Національна академія наук України
Національний науково-природничий музей
Українське теріологічне товариство

Novitates Theriologicae • Pars 17
p-ISSN 2709-491X e-ISSN 2709-4928

Теріологія на локдауні

Theriology during lockdown

Novitates Theriologicae

PARS 17 • 2025

Інформаційний бюлетень
Українського теріологічного товариства НАН України
p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

Теріологія на локдауні

Збірник наукових статей
за редакцією І. Загороднюка

Київ • 2025

Novitates Theriologicae • Pars 17 (2025)
p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928
doi: http://doi.org/10.53452/nt17

Теріологія на локдауні: збірник наукових праць. За ред. І. Загороднюка. Українське теріологічне товариство, Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 2025. 228 с. (Novitates Theriologicae; Pars 17).

Випуск 17 Бюлетеню *Novitates Theriologicae* (Теріологічні новини) присвячено дослідженням 2023–2025 років, що продовжувалися в умовах локдауну через пандемію ковіду і російську інтервенцію. У збірнику, окрім передмови, представлено 34 матеріали, що згруповані в шість розділів. Перша частина включає чотири розділи: 1) регіональні фауни (7 праць); 2) види на межах ареалів (4); 3) моніторинг та охорона (4), 4) синантропія, природокористування (5). Друга частина включає: 5) історичні розвідки (9) та 6) хроніка й інформація (5).

Theriology during Lockdown: a collection of articles. Edited by I. Zagorodniuk. Ukrainian Theriological Society & National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 2025. 228 pp. (Novitates Theriologicae; Pars 17).

Issue 17 of the bulletin *Novitates Theriologicae* (Theriological News) is devoted to research carried out in 2023–2025, which continued under lockdown due to the Covid19 pandemic and the russian intervention. The collection contains (besides the preface) 34 materials grouped into six sections. The first part includes four sections: 1) regional faunas (7 papers); 2) species at their range boundaries (4); 3) monitoring and protection (4); and 4) synanthropy and nature management (5). The second part includes two sections: 5) historical studies (9) and 6) chronicles and information (5).

Впорядкування, редагування, верстка: Ігор Загороднюк
Коректор англомовних текстів: Золтан Баркасі
Коректор українськомовних текстів: Сергій Харчук

p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

Ідентифікатор медіа R40-06098 згідно з рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1010 від 01.05.2025.

Novitates Theriologicae

Pars 17 • 2025

Bulletin of the Ukrainian Theriological Society
Бюлетень Українського Теріологічного Товариства

http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm

p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

ЗМІСТ

Частина 3. Моніторинг, охорона

Частина 4. Синантропія, природокористування

Частина 5. Історичні розвідки

Частина 6. Хроніка й інформація

Novitates Theriologicae, Pars 17: 4–6 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1703

Теріологічні дослідження в часи локдауну і значущість регіональних зведень (передмова редактора)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Theriological research during lockdown and the importance of regional reviews (editor's note).** — An introductory article to the collection of scientific papers of the Ukrainian Theriological Society titled ‘Theriology during Lockdown’ of the series ‘Novitates Theriologicae’. The importance of preserving regional scientific communities and scientific publications in the context of endless lockdowns caused by pandemics and war, which fully reflected on the state of scientific research and scientific meetings in Ukraine, in particular in the field of theriology, is considered. Due to the lack of or restrictions on scientific conferences and expeditions, limited travels abroad, significant shortage of specialists caused by occupation, mobilisation, and evacuation, as well as the significant reduction in the numbers of applicants for PhD programmes in the natural sciences, the preservation of the scientific society itself and the trends, schools, and traditions it has acquired is becoming an increasingly difficult but important task.

Вступ

Світова наука розвивається за власними законами, і затухання досліджень в Україні, викликане тривалою війною, ніяк не може позначитися на прогресі наукового знання, тим паче, що і фауна Європи в цілому вже докладно вивчена, і видань, в яких участь сукупного українського доробку хоч якось примітна, практично немає, проте існує певний рівень узагальнень, який важливий не так для науки в чистому вигляді, як для наукових спільнот і країн — існування осередків розвитку знання, існування дослідницьких шкіл, існування певних соціумів, у яких запит на такі знання є, і він є важливою умовою їхнього існування.

Не обійшлося без травматичних змін і в дослідженнях ссавців. Пул дослідників, які вивчають ссавців, катастрофічно скоротився, середній вік їх помітно зріс, відтік умовно молодої когорти в західні видання та красиві пустопорожні проєкти суттєво зріс, частка праць низького рівня підготовки й редагування помітно пішла вгору, відбувається суттєве розшарування соціуму на кілька прошарків — тих, які стидаються українського, зокрема й українських конференцій і видань, докладаючи зусиль для розвитку чужорідних часописів, і тих, що розвиваються на місцях, але дуже тихо, майже непомітно, щоби не привертати увагу до своїх скромних доробків. Врешті, всі зустрічаються в інтернеті, зокрема й на Reserchgate, як колись в РЖБ, де головними емоціями були «я можу написати 10 таких статей» або «і я так би хотів». Врешті, це завжди залишалося стимулом, оскільки забезпечувало колообіг знань.

З огляду на те, що кожна стаття все частіше починає власне життя як самостійна одиниця, для якої колонтитул з назвою видання все частіше є лише певним маркером рівня дослідження чи сертифікатом якості, цінність видань як видавничих продуктів із власною палітуркою, якістю паперу і друку чи запахом фарби суттєво знижується, аж до їхнього ігнорування, якщо вони не існують в електронному форматі. Проте дуже цінними виявляються збірники наукових праць, які об'єднані єдиною ідеєю — об'єктом чи предметом дослідження, часом та регіоном. Власне такими є й видання Українського теріологічного товариства, які, попри глобалізацію, орієнтовані на певну регіональну фауну та її моніторинг, динаміку та взаємини з суміжними фаунами.

Окрім того, такі видання є спробою збереження теріологічного соціуму в кожній країні чи групі країн, надто в умовах катастрофічних переміщень людей і змін їхніх пріоритетів, викликаних війною, в умовах виживання і кожного окремого дослідника, і всього суспільства, включно з такими надособистісними задачами, як збереження наукових шкіл, традицій, колекцій, самих видань. В умовах війни, що триває, кількість видань скорочується, їхні обсяги суттєво падають[1], проте науковці живуть і продовжують збирати «традиційні» й нові неоцінені дані, надто щодо впливів війни на біоту і змін біоти внаслідок таких впливів, активно слідуючи й за сучасними актуальними напрямами досліджень.

Серед останніх — дослідження динаміки популяцій чужорідних видів, аналіз молекулярних маркерів популяцій, вивчення мінливості в рамках концепції геометричної морфометрії, різноманітні міждисциплінарні дослідження тощо. І нерідко гарантом якості наукових збірників є саме їхня регіональність. Провести належний факт-чекінг статті про екологію якогось Мезохабалітес чупакабрінус в лісах Квазінезії складно, як і знайти зацікавленого читача для такої епохальної праці, витративши певні редакторські зусилля і здійснивши належні поліграфічні заходи. Годі казати про плагіат.

Тому, сповідуючи очевидні й безальтернативні потреби глобалізації науки, маємо говорити і про цінність регіональних видань. Всяке наукове дослідження (в нормі) є не глобальним, а по суті є конкретним, прив'язаним до певних об'єктів, які живуть у певних ареалах. Але висновки з досліджень, хай локальних, мають бути важливими поза «ареалом» видання. Проте в ареалі видання — найціннішими для розвитку знань саме тут, в Україні, і саме про місцеву біоту, питання її охорони й моніторингу, дослідження її вікових змін, про історію та перспективи її досліджень.

---

[1] Див.: Загороднюк, І. В. 2024. Природничі теренові дослідження воєнного часу в Україні: зміни пріоритетів. *Вісник НАН України*. № 4: 58–68. https://doi.org/10.15407/visn2024.04.058

Останні 10 років наукового життя в Україні — це суцільні зміни самих наукових спільнот. Значна їх частка є негативними — переїзди фахівців і закриття лабораторій, скорочення наборів до аспірантур, припинення роботи циклічних конференцій, зокрема й Теріологічної школи, посилені дуже невчасними, як для воєнного стану, реорганізаціями вищої школи та впровадженнями нових вимог до кваліфікаційних праць і фахових видань, послідовна політика на знецінення україномовного наукового контенту. Проблемою стало й фінансування низки традиційних напрямів, закриття більшості науково-прикладних тем, а з ними і скорочення багатьох дослідницьких груп.

Звісно, наука (передусім у розумінні наукового соціуму) як живий організм неперервно адаптується до цих змін і нездоланних проблем, обходячи їх, шукаючи нові можливості, розвиваючи нові напрями. На жаль, рівень наукової халтури й недоведених до пуття доробків, які вимушено подають як фінали «повноцінних» досліджень, непомірно зріс, що дуже відчувається при роботі з виданнями, а надто при аналізі нескінченного наукового спаму, який, на щастя, існує поза виданнями Українського теріологічного товариства і загалом поза академічними виданнями.

За цих умов виживання наукових центрів і видань — це не просто диво, це почасти героїзм кожного з учасників цього руху — організаторів online-зустрічей, авторів, рецензентів і редакторів видань, авторів і опонентів дисертацій, колекторів і зберігачів унікальних зразків. Попри неодноразово критиковане за свою недолугість поняття «українська наука», яка не може бути національною, проте найчастіше є саме регіональною, наука в розумінні всієї сфери знань, видань, аспірантур, наукових рад, наукових товариств і мереж залишається такою з реальністю, як НАН України та кожна її інституція, як Національний науково-природничий музей або Дунайський біосферний заповідник НАН України. Все це ми маємо зберегти й розвинути.

Подяка всім авторам і редакторам видання за їхні внески. Сподіватимемося, що цей сукупний новий внесок у систему наших знань виявиться корисним для колег і важливим для дослідників майбутнього.

ЗАГОРОДНЮК, І. **Теріологічні дослідження в часи локдауну і значимість регіональних зведень (передмова редактора).** — Вступна стаття до збірника наукових праць Українського теріологічного товариства «Теріологія на локдауні» в серії «*Novitates Theriologicae*». Розглянуто значущість збереження регіональних наукових спільнот і наукових видань в умовах нескінченних локдаунів, породжених пандеміями та війною, що повною мірою позначилося на стані наукових досліджень і наукових зібрань в Україні, зокрема й в галузі теріології. За умов браку або обмежень у проведенні наукових конференцій та експедицій, поїздок за кордон, в умовах значного дефіциту фахівців, викликаного окупаціями, мобілізаціями та евакуаціями, в умовах помітного скорочення обсягів набору в аспірантури природничого спрямування, важливим стає збереження самого наукового соціуму і набутих ним напрямків, шкіл і традицій, що стає дедалі складнішою, проте важливою задачею.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 7–10 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1704

Дрібні ссавці Серебрянського лісництва (Луганщина)

Василь Абелєнцев

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

Abelentsev, V. **Small mammals of the Serebrianka forestry (Luhansk region, Ukraine).** — Data on the species composition, relative abundance and habitat distribution of small mammals based on the results of summer surveys conducted in 1961 near Lake Chernikove are presented. The lake is located in the floodplain of the Siverskyi Donets River, in the territory of the Serebrianka Forestry. The total amount of surveys was 900 trap-nights, and 258 specimens of 11 species of small mammals were collected. Among the animals captured are 4 species of insectivores and 7 species of rodents. The dominant species were *Apodemus agrarius* (34.5%), *Sorex araneus* (22.1%), *Myodes glareolus* (16.3%), and *Sylvaemus sylvaticus* (16.3%). The remaining 7 species have a much smaller share (0.8–3.5%). Among the latter are *Neomys fodiens*, *N. milleri*, *Sorex minutus*, *Micromys minutus*, *Mus musculus*, *Microtus levis*, and M. *subterraneus*. The most important finds in this second group in terms of faunistics are those of *Neomys milleri*, *Micromys minutus*, and *Microtus subterraneus*, which are among the most eastern records of these species.

Передмова редактора

Фауна Кремінських лісів загалом і Серебрянського лісництва — одна з найменш детально досліджених, попри визначну їх роль у поширенні бореальних видів далеко вглиб Лісостепу і Степу, уздовж долини Дінця, а також завдяки наявному тут унікальному комплексу Мертвого Дінця як місця існування унікальних заплавних фауністичних комплексів, у складі яких була відома донедавна і хохуля, *Desmana moschata* [Селезньов 1932]. Матеріали по мікротеріофауні Кремінної (зокрема й околиць заплавних озер Клешня, Чернікове й Підпісочне) були аналізовані в циклі досліджень, проведених редактором спільно з О. Кондратенком [Кондратенко & Загороднюк 2006].

В основі цього нарису — фауністична частина публікації В. Абелєнцева, присвяченої рясоніжці малій, *Neomys anomalus* [Абеленцев 1967]. За дивним збігом обставин ця його публікація була випущена з уваги й у згаданому огляді дрібних ссавців сходу України [Кондратенко & Загороднюк 2006], і при підготовці огляду досліджень В. Абелєнцева [Загороднюк 2017] (натомість процитована інша його тезова праця 1966 р. в матеріалах одеської зоогеографічної конференції [Абеленцев 1966]. Тут відтворено фауністичну частину публікації, без відомостей по морфометрії рясоніжки. Текст розпізнано, відредаговано і перекладено. У частині місць текст видозмінено для посилення акцентів на весь фауністичний комплекс, без зміни фактології.

Таксономію й номенклатуру видів адаптовано до сучасних схем [Загороднюк & Ємельянов 2012, з доповненнями]. Ключові зміни: *Neomys anomalus* > *N. milleri* [за: Igea *et al.* 2015]; *Clethrionomys glareolus* > *Myodes glareolus, Sylvimus sylvaticus* > *Sylvaemus sylvaticus* [Загороднюк & Ємельянов 2012]; *Microtus arvalis* > *M. levis* [за: Загороднюк 2020]. На рівні регіональної фауни мова виключно про зміну назв, без перегляду таксономії й діагностики.

Обсяг дослідженого матеріалу

Автором проведено дослідження навколо заплавного озера Черникове, з 29.08 до 4.09.1961. На східному березі озера ростуть вільха, верба, тополя, дуб, береза, клен, ясен, сосна. Ґрунт місцями сильно зволожений, оскільки тут б'ють джерела. Біля озера розташовані городи, вільшаники, осичники та березняки, далі — мішані та соснові насадження.

Облови проведено у трьох типах місцезнаходжень: власне берег озера (чотири серії ловів), вільшаник (чотири серії), мішаний ліс (одна серія). Для обліку дрібних ссавців виставляли лінії зі 100 пасток Геро кожна. Всього за шість діб роботи сума обліків склала 900 пасток-ночей, здобуто 258 екз. 11 видів ссавців, серед яких 4 види комахоїдних і 7 видів гризунів (табл. 1).

Чисельність дрібних звірків навколо озера була дуже високою [що згодом виявилося правилом [Кондратенко & Загороднюк 2006] — *прим. ред.*]. На 100 пастко-ночей в кожній серії здобували 13–57 екз. (див. табл. 1), у середньому 28,7 екз. Безпосередньо біля берегів на 100 пастко-ночей добували 14–31 екз., у вільшанику — 13–35 екз., а в мішаному лісі — 57 екз.

Таблиця 1. Розподіл кількості здобутих тварин за трьома обліковими ділянками

Вид	Берег оз. Черникове				Вільшаник				Мішаний ліс	∑
	30 VIII	31 VIII	01 XI	02 IX	31 VIII	01 IX	02 IX	04 IX	31 VIII	
Neomys fodiens	–	1	1	–	–	–	–	–	–	2
Neomys milleri	–	–	–	1	1	–	2	–	–	4
Sorex araneus	9	8	2	5	11	–	11	6	5	57
Serex minutus	–	–	–	3	–	–	1	–	–	4
Micromys minutus	–	–	–	3	–	–	–	–	–	3
Mus musculus	–	–	–	1	–	–	–	–	2	3
Sylvimus sylvaticus	4	9	–	1	8	–	7	3	10	42
Apodemus agrarius	11	7	7	–	4	9	4	13	34	89
Microtus levis	–	–	–	–	1	–	–	2	6	9
Microtus subterraneus	1	1	–	–	–	–	–	1	–	3
Myodes glareolus	2	5	4	3	7	4	10	7	–	42
Разом особин	27	31	14	17	32	13	35	32	57	258
Разом видів	5	6	4	7	6	2	6	6	5	11

Таблиця 1. Частки видів дрібних ссавців у трьох обстежених біотопах

Вид	Берег озера		Вільшаник		Мішаний ліс		Разом	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%	екз.	%
Neomys fodiens	2	2,3	0	0,0	0	0,0	2	0,8
Neomys milleri	1	1,1	3	2,7	0	0,0	4	1,6
Sorex araneus	24	27,0	28	25,0	5	8,8	57	22,1
Sorex minutus	3	3,4	1	0,9	0	0,0	4	1,6
Micromys minutus	3	3,4	0	0,0	0	0,0	3	1,2
Mus musculus	1	1,1	0	0,0	2	3,5	3	1,2
Sylvaemus sylvaticus	14	15,7	18	16,1	10	17,5	42	16,3
Apodemus agrarius	25	28,1	30	26,8	34	59,7	89	34,5
Microtus levis	0	0,0	3	2,7	6	10,5	9	3,5
Microtus subterraneus	2	2,3	1	0,9	0	0,0	3	1,2
Myodes glareolus	14	15,7	28	25,0	0	0,0	42	16,3
Разом особин	89	100,0	112	100,0	57	100,0	258	100,0
Разом видів	10	–	8	–	5	–	11	–

Домінантами є чотири види — житник пасистий *Apodemus agrarius* (34,5%), мідиця звичайна *Sorex araneus* (22,1%), нориця руда *Myodes glareolus* (16,3%), мишак європейський *Sylvaemus sylvaticus* (16,3%). Решта сім видів мають значно меншу частку — 0,8–3,5%. Серед них — три види землерийок (*Neomys fodiens*, *N. milleri*, *Sorex minutus*) і чотири види гризунів (*Micromys minutus*, *Mus musculus*, *Microtus levis*, *M. subterraneus*).

Наприкінці серпня і на початку вересня розмноження у рясоніжок і мідиць не відмічено (була тільки одна лактуюча самка *Sorex araneus*), тоді як мишовиді гризуни ще інтенсивно плодилися (серед зловлених гризунів майже всі дорослі самки мишей і полівок були з ембріонами або лактували). У відловах всіх дрібних ссавців переважали молоді особини.

Як видно, за кількістю видів явним лідером є прибережний комплекс, позначений тут як «Берег озера» (10 видів), суміжний з ним «Вільшаник» характеризується меншим показником (8 видів), через «випадіння» рясоніжки великої, мишки лучної та миші хатньої (проте з появою полівки лучної). І найменшим видовим багатством характеризується біотоп «Мішаний ліс» (5 видів); в ньому ж найбільш виразні показники домінування окремих видів (передусім житника пасистого, *Apodemus agrarius*, з частотою 60%).

Серед переліку регіонально рідкісних видів — обидва види рясоніжки (*Neomys fodiens* та *Neomys milleri*), мідиця мала (*Sorex minutus*) та полівка підземна (*Microtus subterraneus*). При цьому рясоніжка мала (*Neomys milleri*) вперше виявлена для сходу України; її опис наведено окремою працею [Абеленцев 1967], і з огляду на те, що раніше цей вид не виявляли східніше Києва, Борисполя і Полтави [Гавриленко 1946; Абелєнцев & Підоплічко 1956; Корнєєв 1965], можна припустити, що він перебуває у фазі розселення.

Те саме треба сказати і про мідицю малу (*Sorex minutus*), яку раніше на Луганщині не відмічали [Сахно 1962], та полівку підземну (*Microtus subterraneus*), яку раніше відмічали лише в ізольованих місцезнаходженнях Харківщини (Зміївські ліси) та Луганщини (Провалля) [Гиренко 1960].

Отримані дані про склад локальної фауни Серебрянського лісництва засвідчують її багатство й унікальність завдяки наявності низки регіонально рідкісних видів як землерийок, так і мишовидих гризунів.

Література

Абелєнцев, В. І., І. Г. Підоплічко. 1956. Ряд комахоїдні — Insectivora. *В кн.: Фауна України. Том 1: Ссавці, вип. 1.* Вид-во АН УРСР, Київ, 70–228.

Абеленцев, В. И. 1966. О восточной границе ареала малой куторы. *В кн.: Четвертая межвузовская зоогеографическая конференция* (Тезисы докладов). Одесса, 6–7.

Абеленцев, В. И. 1967. О новой находке куторы малой на Украине. *Вестник зоологии*, № 4: 65–68.

Гавриленко, М. І. 1946. Нові види звірів і птахів для Полтавщини і їх біологія. *Наукові записки Полтавського державного педінституту*, **6**: 121–129.

Гіренко, Л. Л. 1960. Нові дані з екології та географічного поширення в УРСР української чагарникової полівки — Microtus (Pitymys) subterraneus ucrainicus Vinogr., 1922. *Праці Інституту зоології АН УРСР*, **16**: 31–42.

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. https://bit.ly/3Y8cVRB

Загороднюк, І. 2017. Василь Абелєнцев (1913–1980) — життя у світі науки. *Праці Теріологічної Школи*, **15**: 167–174. CrossRes

Загороднюк, І. 2020. Близькі види гризунів надродини Muroidae у фауні України: таксономія, біогеографія, діагностика, екоморфологія. *Theriologia Ukrainica,* **19**: 3–26. CrossRes

Кондратенко, О., І. Загороднюк. 2006. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками. *В кн.: Теріофауна сходу України*. Луганськ, 120–135. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). bit.ly/4dg8VGF

Корнєєв, О. П. 1965. *Визначник звірів УРСР (видання друге).* Радянська школа, Київ, 1–236.

Igea, J., P. Aymerich, A. A. Bannikova, J. Gosálbez, J. Castresana. 2015. Multilocus species trees and species delimitation in a temporal context: application to the water shrews of the genus Neomys. *BMC Evolutionary Biology*, **15**: 209 (1–16). CrossRes

Резюме

АБЕЛЄНЦЕВ, В. **Дрібні ссавці Серебрянського лісництва (Луганщина).** — Наведено відомості про видовий склад, відносну чисельність і біотопний розподіл дрібних ссавців за результатами літніх обліків 1961 р. в околицях озера Чернікове. Озеро розташоване в заплаві р. Сіверський Донець на території Серебрянського лісництва. Всього сума обліків склала 900 пасток-ночей, здобуто 258 екз. 11 видів дрібних ссавців. Серед здобутих звірів — 4 види комахоїдних та 7 видів гризунів. Домінантами є *Apodemus agrarius* (34,5%), *Sorex araneus* (22,1%), *Myodes glareolus* (16,3%), *Sylvaemus sylvaticus* (16,3%). Решта сім видів мають значно меншу частку (0,8–3,5%). Серед останніх — *Neomys fodiens*, *N. milleri*, *Sorex minutus*, *Micromys minutus*, *Mus musculus*, *Microtus levis*, *M. subterraneus.* Найважливішими у цій другій групі з огляду на фауністику є знахідки *Neomys milleri*, *Micromys minutus* та *Microtus subterraneus*, які є одними із найбільш східних для цих видів.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 11–16 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1705

Зимові агрегації кажанів у сховищах печерного типу Тернопільського Придністер'я: обліки 2021–2024 років

Олександр Вікирчак, Петро Площанський,
Тетяна Микитюк, Лілія Гривул

Національний природний парк «Дністровський каньйон» (м. Заліщики)
e-mail: ol_vikirchak@ukr.net; orcid: 0000-0002-2683-9213

Vikyrchak, O., P. Ploshchanskyi, T. Mykytyuk, L. Hryvul. **Winter aggregations of bats in cave-type shelters of Ternopil Prydnisteria: surveys of 2021–2024.** — Data on species composition and abundance of bats during hibernation surveyed in the winter of 2024 in 12 cave-type shelters are presented. During these studies, 7 species of bats were found in hibernation. As in previous years, the most numerous species was the lesser horseshoe bat. Another 3 species, the greater mouse-eared bat, Daubenton's bat, and the brown long-eared bat were found in several shelters in small numbers. Three species (*Myotis nattereri*, *M. mystacinus*, and *Plecotus austriacus*) were found in one individual each. Two species (*Barbastella barbastellus* and *Eptesicus serotinus*), which were found during the 2021 survey, were not found in 2024. A comparison of the 2021 and 2024 survey data shows a stable abundance of winter aggregations of the thermophilic lesser horseshoe bat and a reduction in the number of cold-loving species, which is likely caused by a stable trend of increasing winter temperatures.

Вступ

Збереження кажанів є однією з важливих глобальних проблем. Проте зусилля щодо їхнього збереження можуть бути безсильними чи обмеженими через неадекватність або дефіцит даних. Південь Тернопілля завдяки різноманітності геологічних об'єктів багатий на підземні порожнини, які слугують зимовими сховищами для кажанів. Облік троглофільних видів на зимівлі уявлення про стан популяцій цих видів. Тому останнім часом вивченню зимових агрегацій цих тварин приділяється багато уваги.

Для виявлення динаміки скупчень обліки мають бути періодичними. У сховищах регіону розташування НПП «Дністровський каньйон» (південь Тернопільської обл.) попередні обліки проведено у 2021 р. [Вікирчак 2021]. У 2024 р. обліки кажанів проведено у 10 сховищах.

Матеріал і методи

У 2024 р. авторами за сприяння і за участі представників спелеоклубів Львова, Борщева, Чорткова проведено зимові обліки рукокрилих у 12 підземних порожнинах південної частини Тернопільської і прилеглих частинах

Чернівецької обл. Насамперед обстежені печери, що внесені до Списку ключових підземних сховищ кажанів загальноєвропейського значення.

Обліки кажанів проводили згідно із загальноприйнятими методиками [Петрушенко 2002, 2017] зі змінами. Здійснювалося візуальне обстеження порожнин з використанням ліхтарика і, за потреби — бінокля невеликої кратності; фотозйомка проводилася макро- та телеоб'єктивами. Визначення видів здійснювали візуально за морфологічними ознаками. Для підтвердження видової приналежності у сумнівних випадках фото виставляли на платформі Inaturalist та проводили консультації з колегами.

Зимовий час обліків обрано з урахуванням того, щоби всі осілі види перебували у стані спокою. Працювала одна облікова група у складі 3–5 осіб із чітким розподілом обов'язків. Для уникнення повторних обліків розташування кажанів наносили на картосхему печер. Використовували картосхеми підземель, отримані зі загальнодоступних інтернет-ресурсів [Кадастр печер та порожнин України, https://caves.in.ua]. Відносну оцінку чисельності наведено згідно з рекомендаціями [Загороднюк *et al*. 2002].

Отримані результати та їх обговорення

Видовий і кількісний склад зимових скупчень кажанів у обстежених сховищах наведено у таблиці 1.

Численні види

Підковик малий (*Rhinolophus hipposideros*), як і у попередні роки, був наймасовішим видом, виявлений у всіх сховищах. У п'ятьох сховищах були значні скупчення чисельністю від кількох десятків до сотень. У печері Кришталева кількість особин цього виду перевищує тисячу. Підрахунок чисельності у цій печері у 2024 р. проведено за тих же умов, що й 2021 р. Результати свідчать про стабілізацію чисельності цього виду у цьому сховищі. Помітне збільшення кількості зимуючих підковиків малих (рис. 1) відмічено у п. Вертеба: у 2024 р. виявлено 480 особин проти 304 особин у 2021 р. Помітно меншу, ніж у 2021 р., кількість підковиків малих виявлено у п. Вітрова.

Рис. 1. Зимівля підковиків малих у печері Вертеба, 18.02.2024; фото О. Вікирчака.

Рис. 2. Нічниця водяна у печері Млиночки, 30.01.2024; фото Т. Микитюк.

Ймовірно, що тут частина колонії перемістилася у величезні лабіринти печери Оптимістична, перехід до якої відкрито порівняно недавно і яка нами не обстежувалася. Загалом чисельність підковиків за трирічний період не змінилася (1952 проти 1994 особин).

Звичайні види

Нічниця велика (*Myotis myotis*) є другим видом за чисельністю на зимівлі. Помітні скупчення цього виду встановлено лише у двох сховищах: п. Угринь та п. Вертеба. Причому у першому кількість зимуючих особин скоротилася з 48 особин у 2021 р. до 18 у 2024 р. У Вертебі чисельність стабільна, попри масове відвідування печери туристами (екскурсії розпочинаються у привхідних галереях, де взимку і розташовуються ці нічниці).

Нічниця водяна (*Myotis daubentonii*) у 2021 р. була третім за чисельністю серед зимуючих кажанів у сховищах регіону (рис. 2). У 2024 р. кількість виявлених особин цього виду була майже вп’ятеро меншою.

Вухань бурий (*Plecotus auritus*) у 2024 р. виявлений у тих самих сховищах, що й у 2021 р. (крім печери Теклівська), проте в учетверо меншій чисельності.

Рідкісні види

Частка цих видів практично завжди низька. Згідно з літературними даними, під час обліків, проведених за останні 30 років, виявлено лише поодинокі особини [Годлевська 2005; Вікирчак 2018].

Нічниця війчаста (*Myotis nattereri*). На зимівлі у межах досліджуваного регіону виявлена лише в одному сховищі — печері Угринь [Башта & Вікирчак 2015; Башта *et al*. 2019]. У 2024 р. у цьому ж сховищі знайдено 1 особину (рис.3). Видову ідентифікацію підтверджено за фото в додатку iNaturalist [https://www.inaturalist.org/observations/226721870].

Рис. 3. Нічниця війчаста у печері Млинки, 30.01.2024; фото Т. Микитюк.

Рис. 4. Вухань сірий у печері Млиночки, 30.01.2024; фото Т. Микитюк.

Нічниця вусата (*Myotis mystacinus* s. l.). Згадки (без деталей) про виявлення цього кажана у двох пунктах південного Тернопілля (м. Заліщики і с. Висічка) наведені в огляді хіроптерофауни України [Абелєнцев & Попов 1956]. З пізніших літературних джерел відомі знахідки цього виду у печері Вітрова (2 ос., 04.01.1990 [Вікирчак 2018], 1 ос., 16.02.2002 [Годлевська *et al.* 2005]. Дві особини цього виду зловлено 17.08.2004 біля печери Млинки [Тищенко 2004]. У 2024 р. виявлена одна особина у печері Млиночки.

Таблиця 1. Склад зимових агрегацій кажанів у деяких сховищах печерного типу Тернопільського Придністер'я згідно з обліками 2021 та 2024 років

Сховище	Дата обліку	Численний вид	Звичайні види			Рідкісні види				
		RHIP	MMYO	MDAU	PAUR	MMYS	MNAT	PAUS	BBAR	ESER
Скитська	20.01.2021 26.11.2023	45/53	7/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Млинки	24.02.2021 30.01.2024	9/8	5/1	4/0	0/1	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0
Млиночки	24.02.2021 30.01.2024	0/1	0/0	1/1	7/1	0/1	0/0	0/1	0/0	0/0
Угринь	24.02.2021 30.01.2024	13/11	48/18	21/4	6/1	0/0	0/1	0/0	0/0	0/0
Кришталева	31.01.2021 11.02.2024	1187/1179	1/1	0/1	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
на Хомах	17.01.2021 11.02.2024	110/119	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Вертеба	10.02.2021 18.02.2024	304/480	51/51	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Теклівська	13.01.2021 28.02.2024	3/5	0/0	1/0	0/1	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0
Вітрова	28.01.2021 07.03.2024	277/111	0 /0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Елефантина	20.02.2021 26.11.2023	4/24	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Мідниця-2	04.03.2021 15.01.2024	10/3	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Сумарно		1952/1994	114/71	27/6	14/3	0/1	0/1	0/1	1/0	1/0

У таблиці використано акроніми латинських назв видів: RHIP — *Rhinolophus hipposideros*; MMYO — *Myotis myotis*; MDAU — *Myotis daubentonii*; MNAT— *Myotis nattereri;* MMYS — *Myotis mystacinus s.l.;* PAUR — *Plecotus auritus*; PAUS— *Plecotus austriacus*; BBAR — *Barbastella barbastellus*; ESER — *Eptesicus serotinus.* Перша цифра — кількість особин, виявлених у 2021 р., друга — у 2024 р.

Вухань сірий (*Plecotus austriacus*). Згідно з даними з літератури цей вид виявлено на зимівлі у регіоні наших досліджень двічі в одному сховищі — печері Лисячий хід [Годлевська та ін. 2005; Вікирчак *et al.* 2021]. Ще одна знахідка відома в міському середовищі: у 2014 р. одна особина виявлена у підвалі офісу НПП «Дністровський каньйон» у м. Заліщики [Башта & Вікирчак 2015]. У 2024 р. нами виявлена одна особина у п. Млиночки (рис. 4).

Пергач пізній (*Eptesicus serotinus*). Випадків зимівлі цього виду у сховищах печерного типу вкрай мало. Згадка про виявлення цього виду у печері Угринь наведена в огляді кажанів України [Абелєнцев & Попов 1956]. З пізніших літературних джерел відомі знахідки цього виду у печері Лисячий хід (1 ос., виявлена 14.02.2002) [Годлевська *et al.* 2005]. У 2021 р. нами виявлена одна особина у печері Млинки. У 2024 р. вид не виявлено.

Широковух європейський (*Barbastella barbastellus*). Зимових знахідок цього кажана у підземних сховищах регіону небагато. Декілька особин (3–5) зимували у вапнякових штольнях біля с. Гринячка [Вікирчак 2018]. Пізніше поодинокі особини виявлені у п. Лисячий хід [Годлевська *et al.* 2005; Вікирчак *et al.* 2020]. У піщаній штольні Теклівська дві особини знайдено взимку 2020 р., 1 — 2021 р. [Вікирчак *et al.* 2021]. У 2024 р. знахідок не було.

Висновки

У сховищах регіону на зимових обліках 2024 р. виявлено 9 видів кажанів. Чисельним є лише один — підковик малий (*Rhinolophus hipposideros*). Стабільність зимових агрегацій цього виду впродовж досліджуваного періоду свідчать про благополучний стан його місцевих популяцій.

Чисельність зимових угруповань нічниць великої (*Myotis myotis*) та водяної (*M. daubentonii*), вуханя бурого (*Plecotus auritus*) за трирічний період помітно зменшилася, що свідчить про негативний тренд популяцій цих видів або про зміну стратегії зимівлі, пов’язаної з кліматичними змінами. У зв’язку зі неперервним підвищенням зимових температур чисельність цих холодолюбних видів на зимівлі в печерах скорочується, що може свідчити про спад їхньої чисельності або зміну місць зимівлі.

Рідкісні види — широковух європейський (*Barbastella barbastellus*), пергач пізній (*Eptesicus serotinus*), вухань сірий (*Plecotus austriacus*), нічниця вусата (*Myotis mystacinus* s. l.), нічниця війчаста (*Myotis nattereri*) — відомі на зимівлі у сховищах регіону за знахідками поодиноких особин.

Подяки

Автори висловлюють подяку В. Голубцю (спелеоклуб м. Борщів), Б. Горі (спелеоклуб м. Чортків), М. Сохацькому (спелеоклуб «Музей»), Н. Юдіній (спелеоклуб «Циклоп», м. Львів) за сприяння проведенню обліків, І. Загороднюку та О. Годлевській за допомогу у визначенні близьких видів кажанів.

Література

Абелєнцев, В. І., І. Г. Підоплічко. 1956. Ряд Рукокрилі або кажани. *В кн.: Фауна України; Том 1, випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 229–446.

Башта, А.-Т., О. Вікирчак. 2015. Обліки зимуючих рукокрилих (Chiroptera) у деяких підземеллях території Національного природного парку «Дністровський каньйон» і на прилеглих ділянках (2013/2014 роки). *В кн.: Регіональні аспекти флористичних і фауністичних досліджень. Матеріали II Міжнародної конференції (смт Путила)*. Друк Арт, Чернівці, 288–291.

Башта, А.-Т., О. Вікирчак. 2017. Зимівля рукокрилих (Chiroptera) у деяких підземеллях регіону національного природного парку «Дністровський каньйон» (результати обліків у 2014/2015 роках). *В кн.: Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністров'я: матеріали Другої Міжнародної конференції.* Друк Арт, Чернівці, 106–109.

Башта, А.-Т., О. Вікирчак, П. Площанський, А. Бачинський. 2019. Печера Угринь, як ключове сховище рукокрилих (Chiroptera) європейського значення. *В кн.: Роль природно-заповідних територій у збереженні природних і етнокультурних цінностей та у впровадженні цілей сталого розвитку.* Матеріали *конференції.* Великий Березний, 86–90.

Вікирчак, О. 2018. Результати обліків троглофільних видів рукокрилих Середнього Придністер'я (Україна) у 1984–2000 рр. *Праці Теріологічної Школи*, **16**: 17–24.

Вікирчак, О., П. Площанський, А. Бачинський. 2020. Результати обліків рукокрилих (Chiroptera) на зимівлі (2019 рік) у ключових підземних сховищах півдня Тернопільщини (Україна). *В кн.: Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністер'я. Матеріали Третьої міжнародної конференції.* ВІЦ Місто, Чернівці, 168–172.

Вікирчак, О., П. Площанський, А. Бачинський, Т. Микитюк. 2021. Склад зимових агрегацій кажанів (Chiroptera) у сховищах печерного типу Тернопільського Придністер'я (обліки 2021 року). *Theriologia Ukrainica*, **22**: 111–124. https://doi.org/10.15407/TU2212

Годлевська, О. В., Я. В. Петрушенко, В. М. Тищенко, І. В. Загороднюк. 2005. Зимові скупчення кажанів (Chiroptera) у печерах Центрального Поділля (Україна). *Вестник зоологии*, **39** (2): 37–45.

Загороднюк, І., О. Киселюк, І. Поліщук, І. Зеніна. 2002. Бальні оцінки чисельності популяцій та мінімальна схема обліку ссавців. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **30**: 8–17.

Петрушенко, Я. 2002. Печерні угруповання кажанів та методи їх обліку. *Кажани України та суміжних країн*. ННПМ НАН України Київ, 29–38. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 3).

Петрушенко, Я. 2017. Проблема об'єктивності обліку кажанів у підземеллях. *В кн.: Облік ссавців: збір та обробка даних*. ННПМ НАН України Київ, 118–120. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 10).

Резюме

Вікирчак, О., П. Площанський, Т. Микитюк, Л. Гривул. **Зимові агрегації кажанів у сховищах печерного типу Тернопільського Придністер'я: обліки 2021–2024 років.** — Наведено дані обліків видового та чисельного складу кажанів на зимівлі, що були проведені у зимовий період 2024 р. у 12 сховищах печерного типу. Під час цих досліджень у стані гібернації виявлено сім видів рукокрилих. Як і у попередні роки найчисельнішим видом був підковик малий. Ще три види (нічниці велика та водяна і вухань бурий) виявлені у кількох сховищах у незначній кількості. Три види (*Myotis nattereri*, *M. mystacinus* та *Plecotus austriacus*) виявлені по одній особині. Два види (*Barbastella barbastellus* та *Eptesicus serotinus*), яких було виявлено на обліках 2021 р., у 2024 р. не знайдені. Порівняння даних обліків 2021 та 2024 років показує стабільність чисельного складу зимових агрегацій теплолюбного виду — підковика малого та скорочення чисельності холодолюбних видів, що ймовірно спричинене стабільною тенденцією підвищення температури взимку.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 17–25 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1706

«Верхівкова», або «примітна» фауна — концепт і застосунки

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **'Apex' or 'visible' fauna: concept and application.** — Descriptions of local faunal complexes often contain incomplete data on their species composition and seasonal and other characteristics, but are valuable for various types of analysis. Moreover, descriptions of local or zonal faunas (faunal assemblages) are often characterised by only a few index species, genera, or even families, which serve as key features of such faunal complexes. The concept of fauna cannot be reduced to the names of a few index species, since the fauna is a certain level of biota organisation with its own emergent properties, a list of which is presented. The article considers the value of incomplete descriptions of local faunas based on rapid studies and reconstructions using OSINT tools.

Вступ

Характеристика локальних біот завжди неповна і кожне дослідження за визначенням є попереднім, що означає неможливість характеристики локальних чи регіональних біот за їхнім повним складом. Посилюється ця невизначеність неперервною динамікою біотичного різноманіття внаслідок експансій, інвазій та скорочень ареалів, через кліматичні зміни, локальні екологічні сукцесії тощо. Проблем додають неперервні зміни в таксономії та номенклатурі видів і надвидових груп, що входять до складу фауни.

Врешті, чим складнішою є система накопичених знань, тим складнішим є формулювання стислих характеристик тих чи інших біот. Характеризувати складні біотичні угруповання якимись інтегральними показниками (з-поміж показників різноманіття) не просто, а часто й неможливо, а позначати їх певними класифікаційними категоріями або індикаторними таксонами чи їх комбінаціями у міру поглиблення знань стає все складніше.

Тим більшої актуальності набувають характеристики угруповань, які являють собою певні (і цілком очікувані з методологічної точки зору) редукційні описи, спрощені до більш очевидних таксономічних назв. Такі описи можуть бути представлені в поняттях відомих діагностичних видів або й комплексів видів, які включають такі їх набори, що реєструються найбільш простими та доступними методами аналізу й опису біоти. Власне, це і є основним задумом автора — обґрунтувати важливість описів «видимої» частини фауни як базової характеристики локальних біот.

Постановка проблеми

Знання про біотичне різноманіття починаються з описів локальної біоти, зокрема й фауни. Такі відомості є ключовими в розумінні біотичного різноманіття, оскільки являють собою ті первинні знання, які об'єктивно присутні та явно спостерігаються. Ситуація з «фаунами» аналогічна з такими концептами, як вид, — ми не можемо бачити вид в усьому його обсязі та всіх проявах (від ареалу до часу існування, в усіх життєвих проявах його існування й мінливості). Проте ми реєструємо і досліджуємо «види» у формі їх локальних популяцій, як складову біотичних угруповань попри те, що вид часто є значно ширшим поняттям за обсяги певного локального угруповання, в якому вид присутній лише незначною своєю часткою. Проте саме в угрупованні вид присутній об'єктивно [Загороднюк & Ємельянов 2003].

Те саме відбувається з такими поняттями, як фауна і фауністичний комплекс — у великому просторі та тривалому часі їхні прояви не є однозначними, проте ми часто послуговуємося поняттям *локальної фауни* й говоримо про фауни у множині — літня і зимова фауна, лісова і лучна фауна, мікро- і макротеріофауна, родento- і хіроптерофауна тощо. І ми свідомо й підсвідомо розуміємо фауну саме як біотичний комплекс, з певними характеристичними видами та їх комбінаціями, які відрізняються від інших подібних. І ми уявляємо такий комплекс, тобто формуємо його образ шляхом ідеації, отримуючи щось подібне до гіподигму в ейдології [Загороднюк 2020a].

Характеризуючи фауну, ми передусім маємо на увазі певні індикаторні групи, а не весь її склад, який нерідко залишається невідомий і досліджується роками. Проте завдяки цілісності системи вид / угруповання [Рековець & Кузьменко 2021] ми можемо судити й про фауну в цілому. В такому випадку наші знання недостатні для характеристики базових особливостей фауни, таких як видове багатство і різноманіття, довготривалі зміни складу.

Проте нам для уявлення про біотичний комплекс нерідко вистачає й загальних, часто поверхневих знань, надто коли дослідницькі можливості обмежені методами аналізу, доступністю первинних даних тощо. У таких випадках ми розуміємо фауну як певний набір і комбінацію видів, що відображають найбільш загальні риси фауністичного комплексу. Робоча назва такої фауни — «примітна» (верхівкова) фауна, і це поняття обговорюється далі.

Ця стаття є запрошенням автора до дискусії, а не методичною розробкою з готовим рецептом. Наші знання завжди обмежені, а інколи взагалі основою побудов є реконструйовані (завідомо не повні) списки видів, що складають ту чи іншу локальну фауну чи регіональний фауністичний комплекс. При його характеристиці мова в першу чергу йде (має йти) про індикаторні види. Такі види не завжди є домінантними, проте вибирати індикатори серед рецедентів також не є продуктивним кроком для опису фауни. Очевидно, що має бути «золота середина» між домінантами (часто еврибіонтними) і рецедентами (з-поміж унікальних для даної фауни видів).

Про провідні (індикаторні) види

Характеристика фауни включає не тільки поняття різноманіття і стосунку до середовищ існування чи інших умов, але й характеристику провідних (індикаторних) видів, що характеризують весь фауністичний комплекс чи якусь його частину. Тут розглянемо практики застосування поняття «провідний» (індикаторний) вид і деяких суміжних понять.

Палеонтологія й археологія. У палеонтології через неповний літопис таких ситуацій (проблем) чимало. Палеонтологи для позначення найбільш характеристичних особливостей локальних «фаун» (по суті тафоценозів) використовують поняття провідних видів або родів, маючи на увазі не самі види, а певний фауністичних комплекс, часто тафоценоз або й біостратиграфічний горизонт. Прикладами є «мамутові фауни» [Маликов 1977] та інші подібні концепти. Поняття «провідних видів» використовують і в археології, зокрема при описах складу «кухонних» фаун [Горелік 2002][1].

Мисливствознавство, епідеміологія. У мисливствознавстві «провідними» (= основними) часто називають ті види мисливських звірів, які мають найбільше значення в мисливському господарстві та значну частку в загальному обсязі здобування (напр. сарна європейська і заєць сірий у складі мисливської фауни України). Провідні зоонози та провідні учасники зоонозів — поняття усталене в епідзоології (напр., ховрахи — провідні учасники зоонозів чуми), проте частіше говорять про «провідну роль» видів у функціонуванні та підтриманні тих чи інших зоонозів [Евстафьев 2017].

Біоценологія та геоботаніка. У ботаніків поняття «провідний вид» увійшло у визначення едифікаторів: «Едифікатор. Провідний (домінантний) вид рослин у рослинних угрупованнях» (https://slovnyk.ua/). Попри різноманіття підходів до опису рослинного покриву, у ботаніків склалося два підходи. У домінантних класифікаціях види поділяють за їхніми внесками у структуру угруповань, з визначенням таких категорій, як (у порядку спадання значущості) «едифікатор, домінант, асектатор, інгредієнт» [Сенчило & Гончаренко 2008]; у класифікаціях за Браун-Бланке основним є групування за подібністю флористичного складу [Гончаренко 2009]. Поняття провідних родин і родів у описах перифітону вживають гідробіологи [Шевченко 2011][2].

Фауністика та аналіз угруповань. Серед різноманіття підходів вирізняється тип визначення провідних видів (родів, родин), подібний до системи позначень палеонтологів (на взір «мамутових фаун»). Проте, на відміну від палеонтологів, у яких характеристика тафоценозів часто визначається рештками небагатьох видів макротерій, у зоології задачею редукції списку до переліку провідних видів стає концентрація характеристики. Колега

---

[1] Як приклад: «У найбільш розвинутій формі цей репертуар відображають фауністичні комплекси стоянок Кам'яної Балки, в яких були присутні два провідні види — бізон і кінь...» (с. 121).

[2] Цікаво, що первинний алгоритм, на що є відповідне посилання, запропоновано зоологами [Kownacki 1971], що досліджували таксоцени личинок комарів родини Chironomidae.

В. Наглов запропонував поняття провідних трійок видів, що отримали назву «тріад»: такими є три найбільш численні види з відповідної серії біотопів (у ботанічному розумінні — з певних формацій[3]). Такі тріади до певної міри подібні до діагностичних видів для синтаксонів у геоботаніків.

Від провідних видів до фаун

Очевидно, що фауна, надто в розумінні локального фауністичного комплексу, — це складне поняття, яке має характеризуватися власними емерджентними особливостями, тобто комплексом характеристик, які не властиві окремими її складовим (див. далі). Понад те, її складові, якими часто представляють *види*, не є однозначними поняттями. Будучи найбільш визначеними саме на рівні локальних біот, види не представлені в них у повному обсязі, маючи звичайно значно ширші ареали. Звісно, кожний вид існує у формі локальних популяцій, і в будь-якому місці може бути тільки одна популяція[4], проте так само ясно, що вид в угрупованні існує поза ареалом, попри те, що ареал входить у його емерджентні особливості [Загороднюк 2021].

Тобто, вид не може характеризувати угруповання. Проте, дослідники не полишають ідей окреслення фаун саме за ключовими (індикаторними) видами, що надто характерно для палеонтологів. Серед таких прикладів — мамутові й гіпаріонові фауни [Короткевич 1988]. Проте частіше таксони згадують не як індикаторні, а як ті, якими обмежують аналіз (теріофауна, хіроптерофауна); те саме стосується і паратаксономічних груп, які нерідко розуміють у межах певних таксонів (іхнофауна, мікротеріофауна тощо).

«Фауна — це фактично відоме нам видове багатство» — одна з давніх дискусійних тем на форумі Теріологічної школи[5], з якої й почалися авторські розвідки поняття «фауни», зокрема у стосунку до локальних біотичних комплексів, включно з синантропною, печерною, степовою теріофаунами тощо. Тут ключове словосполучення — «фактично відоме».

Тобто, ми визнаємо, що подальші зміни уявлень про фауну можливі, але вони будуть спрямовані на поглиблення знань, а не на їх перегляд; що фауна як концепт і що конкретний фауністичний комплекс як даність не зміняться після поглиблення знань. Отже, ми приймаємо, що фауна може бути описана не за повним складом, а за певним набором характеристичних видів та за їхньою композицією. І цей набір видів є індикаторним, тобто унікальним. Приймаючи таку точку відліку, ми описуємо біотичний (зокрема й фауністичний) комплекс по його найпримітнішій частині — набору «фонових» видів, переважно і майже завжди без раритетів і рецедентів.

---

[3] Рослинна формація (від лат. formatio — утворення) — група рослинних асоціацій, у яких панівний ярус утворений одним і тим же видом (вікіпедія).

[4] По суті мова має йти про ценопопуляцію (див.: [Климишин 2008], аж ніяк не про вид.

[5] «Фауна: варіанти тлумачень і обсяг поняття». Форум Українського теріологічного товариства «Теріологічна школа», online: http://terioshkola.org.ua/forum/viewtopic.php?t=274

Така ситуація є частою. Зокрема, доволі часто «поверхневі» описи складу фауни є підсумком експрес-оцінок ділянок за рівнями їхньої порушеності чи придатності до включення в екомережу або експертиз для певних господарських проєктів [Загороднюк 2020b]. Вони є закономірним підсумком при дослідженнях шляхом екскурсій і короткотривалих перебувань (напр., в експедиціях одне місцезнаходження — це часто одна добова стоянка). Такі неповні описи часто є результатом нецільових відвідань тих чи інших ділянок, коли первинна мета є іншою. Врешті, такий результат маємо в усіх випадках, коли немає вузьких фахівців чи доступних засобів (і навичок) обліку; надто типовим він є при реконструкціях складу фаун засобами OSINT.

Останнє (OSINT) особливо важливо при оцінках стану біотичних угруповань в зонах бойових дій, на замінованих територіях та в зонах окупації, де в кращому разі є свідчення очевидців і записи з дронів, стоп-кадри з різних відеорепортажів, описи контактів «сталкерів» з тваринами чи слідами їхньої життєдіяльності, реєстрації жертв автодоріг, захоплень у кадри відеореєстраторів, виявлення нір на аерокосмічних знімках тощо.

Отже, мова йде по суті про вершину «спонтанної фауни» (фактично присутньої). У ній будуть і свійські, і чужорідні види, проте майже напевно будуть відсутні раритети, як названі (напр. з червоних списків), так і фактичні (види на межах ареалів). Для пошуку раритетів необхідні спеціальні дослідження плюс існує проблема невибірковості пасток, які не можна виставляти в місцях очікуваного перебування раритетів (через що вони «стають» ще більшими раритетами). Поняття «спонтанної» біоти широко застосовують ботаніки [Давидов 2021; Tredici 2010], проте лише тепер його запропоновано для вжитку в теріології [Загороднюк & Харчук 2022].

Поняття «фауни» як складного видового комплексу не можна зводити до назв кількох індикаторних видів, це суперечитиме розумінню фауни як окремого рівня організації живого. Тут важливо відмітити емерджентні властивості «фауни» як багатовидового комплексу, близького за своїм рангом (рівнем інтеграції) до угруповань або екосистем. Такими ознаками є статичні особливості, пов’язані зі списками видів, їх перелічено в таблиці 1. Їхня динаміка — це вже перехід до статусу угруповань і екосистем.

Таблиця 1. Деякі властивості й відмінності локальних фаун, угруповань та екосистем

Тип біоти	Фауна	Угруповання	Екосистема
Окремі емерджентні особливості	видове багатство; рівень ендемічності; рівень раритетності; рівень адвентизації; рівень синантропізації	видове різноманіття; гільдійна структура; система конкурентних взаємин; диференціація еконіш; стабільність складу функціональних груп	продуктивність та її динаміка; довжина трофічних ланцюгів; співвідношення трофічних рівнів; міжгільдійні стосунки (системи хижак-жертва)

У пошуках адекватного терміна

Щодо видів чи родів (а часто й родовидів) мова звичайно йде про «провідні» таксони, у сенсі визначальні, індикаторні. Складніше з позначенням «примітної» фауни. Мова про найбільш видиму, реєстровану експрес-методами, про по суті поверхнево оцінену, на основі найбільш примітних видів, які нерідко називають «фоновими». Такі описи є звичною практикою, вони дозволяють фіксувати характеристичні види, визначати рівень адвентизації та наявність стабільних популяцій раритетів, оцінювати загальний тип угруповання за набором фонових та їхньою приуроченістю до певних типів формацій, рівнями домінування [Парнікоза & Загороднюк 2023].

Такі приклади фауністичних оглядів по суті є у кожному випуску цього Бюлетеню і будь-якого видання з фауністичними оглядами. Існує чимало й інших прикладів, у яких подібні дослідження й огляди називають «пілотними [Башта 2024]. Кожний з них не є повним, проте описи є достатніми для оцінки типу фауни та її найголовніших особливостей. Отже, маємо назвати групу понять на позначення «примітної» фауни, з урахуванням англійських і українських відповідників, зібраних автором у словниках, за абеткою:

> apex fauna (верхівкова фауна); discernible (помітна, видима, виразна, помічена, розпізнавана); detectable (видима, що виявляється, наявна, спостережна, розпізнавана); exposed (примітна, експонована, виявляти, викривати); observable (спостережна, помітна); seeable (видима, зрима); superficial (поверхнева); simple (проста, поверхнева); visible (видима, бачена, очевидна).

З огляду на поточне розуміння теми автор схиляється до понять «visible fauna» (видима фауна) та «apex fauna» (верхівкова, або апексна фауна).

Існує ще одна методологічна проблема: за логікою не можна частину фауни називати фауною. Наприклад, не правильно говорити про «адвентивну фауну» або «раритетну фауну», треба говорити про такі види (напр., «адвентивні види») або відповідну компоненту фауни («раритетна частина [складова, компонента] фауни»). Але науковий сленг йде за межі дозволеного правилами. Тому тут як робоче поняття і пропонується «видима», або «верхівкова» фауна. Зауважимо, що на момент опису і застосування терміну це і є вся відома частина фауни, тобто по суті «вся» фауна (фауна як список).

Від «верхівкової» фауни до оцінок багатства фауни

Очевидно, що первинна оцінка, якій присвячено попередній текст, має дати загальне уявлення про декілька (5) базових характеристик:

- домінанти й субдомінантні групи (можливо, й рецеденти),
- рівень адвентизації (наявність диких чужорідних видів),
- рівень синантропізації (включаючи здичавілих видів),
- загальні рівні рясноти названих вище трьох груп,
- наявність «успішних» раритетів (значущої рясноти).

Вагомими доповненнями до них є характеристики, що стосуються угруповань та екосистем (див. табл. 1). Такими є оцінки рясноти (бали або октави чисельності) і позначення біотопів або формацій (напр., лісові, степові). У кожному разі ми отримуємо адекватну характеристику вже за підсумками попереднього аналізу, маючи список з 10–15 (в теріологічному мірилі[6]) видів, що складають вершину фауністичного переліку, із сумою реєстрацій порядку 100 записів (± ⅓), тобто 20–25 % (до ¼) від очікуваного багатства.

Оскільки будь-якої локальної фауни комплекс в умовах України в середньому може складати порядку 40–60 видів, то реєстрація перших 10–15 видів дозволить охарактеризувати і ключові особливості фауністичного комплексу, і систему домінування та співвідношення видів за класами рясноти (октавами). Проте треба завжди пам'ятати про різність рясноти видів у різних типах місцезнаходжень. Так, показники рясноти степових угруповань завжди нижчі за рясноту лісових чи коловодних [Кондратенко & Загороднюк 2006], і в сумі обліків, якщо не розрізняти дані за біотопами, а оцінювати комплекс в цілому, лісові види можуть домінувати, що зміщуватиме оцінку[7].

Проте для повнішої оцінки необхідно оцінити видове багатство фауни. Ця оцінка є доволі невизначеною і залежить від обсягу дослідницьких зусиль [Скубак 2015; Zagorodniuk 2023]. І чим вони потужніші, тим вищий результат. Але якщо вони надто тривалі, то додасться динамічна компонента, включно з «одночасним» обліком (фактичним врахуванням у реконструйованому списку місцевої фауни) видів зниклих і доданих, випадково зайшлих (залітних) або останнім часом ревізованих таксономістами.

Тому одночасно з обліками важливою є робота з моделями. Найпростіша з них — уявлення про те, що види розподіляються за рясностою (октавами рясноти), формуючи рівноспадний ряд, що в нормі відповідає логнормальному розподілу [Песенко 1982: 71–76; Розенберг & Рянский 2005]. Можливі варіанти такого розподілу залежно від щільності налягання еконіш. Збільшення кількості обліків дає збільшення числа виявлених видів і уточнення частот [Очеретна 2021]. Власне, «вершина айсберга» при відомому типі розподілу видів і охопленню більшої кількості біотопів дає можливість оцінити всю можливу кількість видів і виявити максимум раритетів.

---

[6] Очевидно, що для інших груп тварин такі цифри будуть іншими, залежно від можливостей «побіжного» їх обліку та загального багатства (напр. птахів або комах).

[7] Яскравим прикладом з авторської практики були обліки мікромаммалій у заповіднику «Провальський степ»: на лініях у байраках частота ловів становила 25–35 ос./100 пастко-діб, позаяк на степових ділянках вона різко перевищувала 5 ос. / 100 п.-д. [ibid.], через що сукупна вибірка була виразно «лісовою фауною» з «домішкою» степового фауністичного ядра. Якби оцінка такої фауни велася за вмістом сов'ячих пелеток або поїдями хижих, або (уявімо, що) таку фауну реконструювали би майбутні палеонтологи на основі якихось розкритих ними тафоценозів або зразках з алювію з річки Провалля, то мало хто би запідозрив, що це зібрано у степу (хай і байрачному), бо всі степові види були би в найнижчих октавах рясноти. Це засвідчує важливість оцінки наявних фауністичних комплексів, яких може бути не один.

Загалом алгоритм реконструкції всього списку фауни — як теоретично, так і на практиці, має становити окремий предмет аналізу, поза рамками цієї статті, і це буде правильно. Тут основна мета, якої автор прагнув досягти — обґрунтування цінності навіть «поверхневих» описів локальних фаун, яких накопичується чимало і які становлять важливу базу для подальших досліджень і оцінок цінності території, а також оцінка мінімально можливого обсягу обстеження подібних локальних фаун.

Фактично всі фауністичні описи такими і є — попередніми, з оцінками складу фауністичного ядра, визначенням домінантів та індикаторних видів, тобто «провідних» таксонів, з аналізу яких і розпочато цю розвідку. Це повною мірою поширюється на численні приклади з описами «мисливської фауни» лісомисливських господарств, експрес-аналіз територій, які плануються під господарське освоєння (проммайданчики, ВЕС), експертизи цінності локальних біот при обґрунтуваннях заповідних об'єктів, в описах тафоценозів і типових стратиграфічних розрізів палеонтологами.

Подяки

Величезна і щира подяка З. Баркасі та проф. Л. Рековцю за важливе обговорення теми й термінів для позначення об'єкту аналізу. Моя подяка О. Безкровній за обговорення положень щодо часток видів у структурі угруповань. Моя подяка І. Євстаф'єву та І. Мерзлікіну за важливі дискусії щодо порушених питань і обговорення прогностичного розділу статті.

Література

Башта, А.-Т. 2024. Кажани (Chiroptera) НПП «Синьогора»: результати пілотних досліджень. *В кн.*: *Особливості охорони природи в умовах воєнного стану в інтересах місцевих громад* (конференція). Видавець Кушнір Г. М., Стара Гута, 29–33. https://synyogora-park.in.ua

Евстафьев, И. Л. 2017. Итоги тридцатилетнего изучения мелких млекопитающих Крыма. Часть 3. Паразитофауна и эпизоотология. *Праці Теріологічної Школи*, **15**: 111–135. CrossRef

Гончаренко, И. В. 2009. Оценка флористического сходства классов Браун-Бланке. *Природничий альманах, Серія Біологічні науки*, **12**: 37–46. https://www.researchgate.net

Горелік, О. Ф. 2002. Фауністичні рештки в матеріалах Рогалицько-Передільських стацій фінального палеоліту. *Археологія*, № 2: 115–122. http://dspace.nbuv.gov.ua

Давидов, Д. А. 2021. Доповнення до списку видів судинних рослин спонтанної флори Лівобережного Лісостепу України. *Український ботанічний журнал*, **78** (1): 23–31. CrossRef

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2003. Вид в екології як популяційна система та як компонент біотичного угруповання. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Біологія, Екологія*, **11** (1): 8–13. http://terioshkola.org.ua

Загороднюк, І. 2019. Поняття виду в біології: аналіз сутностей. *Geo&Bio*, **18**: 77–117. CrossRef

Загороднюк, І. 2020a. Види-ідеї, матеріальні види та концепт видовості (про реальність виду, типи видів та їх різноманіття). *Geo&Bio*, **19**: 32–53. CrossRef

Загороднюк, І. 2020b. Експрес-оцінка ділянки суходолу на предмет її біотичної цінності та для моніторингу довготривалих змін біоти. *Novitates Theriologicae*, **11**: 50–54. CrossRef

Загороднюк, І. 2021. Емерджентні властивості виду: існування між популяціями та угрупованнями. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Вид в біології: теорія і практика*. ННПМ НАН України, Київ, 48–59. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 12). CrossRef

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, **13**: 5–19. CrossRef

Климишин, О. С. 2008. Рівні і ступені організації фітосистем. *Вісник Дніпропетровського університету. Біологія. Екологія*, **16** (1): 104–110. https://ecology.dp.ua

Короткевич, Е. Л. 1988. *История формирования гиппарионовой фауны Восточной Европы.* Наукова думка, Київ, 1–164. https://books.google.com.ua

Кондратенко, О., Загороднюк, І. 2006. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками. *В кн.: Теріофауна сходу України*. Луганськ, 120–135. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). bit.ly/4dg8VGF

Маликов, Д. 1977. *Мамонтовая фауна Русской равнины и Восточной Сибири*. Сборник статей. ЗИН АН СССР, Ленинград, 1–114. (Серия: Труды ЗИН РАН; Том 72).

Наглов, В. А., Г. Е. Ткач. 2002. Структура сообществ грызунов в агроценозах лесостепной и степной зон Харьковской области. *Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія Біологічні науки*, № 1 (45): 76–79. http://terioshkola.org.ua

Очеретна, К. 2021. Зміни знань про обсяг фауни: крива видового накопичення у стосунку до жуків-пліснявиків Карпат. *Novitates Theriologicae*, **12**: 326–333. CrossRef

Парнікоза, І., І. Загороднюк. 2023. Теріофауна Лисої гори в Києві: ознаки збереженості та рівні синантропізації. *Novitates Theriologicae*, **16**: 32–43. CrossRef

Песенко, Ю. А. 1982. *Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях.* Наука, Москва, 1–288. https://f.eruditor.link/file/364670/

Рековець, Л., Л. Кузьменко. 2021. Вид як система в системі. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Вид у біології: теорія та практика*, ННПМ НАНУ, Київ, 97–104. (Серія: Novitates Theriologicae, Pars 12). CrossRef

Розенберг, Г. С., Ф. Н. Рянский. 2005. [Глава] 4.6. Экологическое разнообразие. *В кн.: Теоретическая и прикладная экология. 2-е изд.* Изд-во Нижневарт. пединститута, Нижневартовск, 130–145. ISBN 5-89988-214-X http://proeco.visti.net/lib/teoreticheskaya_ecologia.pdf

Сенчило, О. О., І. В. Гончаренко. 2008. Методологія характеристики синтаксонів як багатопараметричних систем. *Вісник Донецького національного університету, Серія А: Природничі науки*, **2**: 344–357. https://www.researchgate.net

Скубак, Є. 2015. Структура угруповань дрібних ссавців Національного природного парку «Святі Гори». *Праці Теріологічної Школи*, **13**: 91–97. CrossRef

Шевченко, Т. Ф. 2011. Распределение водорослей перифитона днепровских водохранилищ в зависимости от типа субстрата. *Гидробиологический журнал*, **47** (1): 3–14. URL

Kownacki, A. 1971. Taxocens of Chironomidae in streams of the Polish High Tatra Mts. *Acta Hydrobiologica*, **3** (4): 439–464. https://eurekamag.com

Tredici, P. D. 2010. Spontaneous urban vegetation: reflections of change in a globalized world. *Nature and Culture*, **5** (3): 299–315. CrossRef

Zagorodniuk, I. 2023. Dynamics of collection accumulation: estimation of research efforts on the example of the mammal fauna of the Cherkasy region. *Theriologia Ukrainica*, **26**: 167–175. CrossRef

Резюме

***Загороднюк, І.* «Верхівкова», або «примітна» фауна — концепт і застосунки.** — Описи локальних фауністичних комплексів часто містять неповні дані про їхніх видовий склад і особливості сезонних та інших характеристик, проте є цінними для різних типів аналізу. Понад те, часто описи локальних чи зональних фаун характеризують за лише окремими індикаторними видами, родами або й родинами, які виконують роль ключових особливостей таких фауністичних комплексів. Поняття фауни не можна зводити до назв кількох індикаторних видів, оскільки фауна — це певний рівень організації біоти з власними емерджентними властивостями, перелік яких представлено. Розглянуто питання цінності неповних описів локальних фаун на основі експрес-досліджень та OSINT-реконструкцій.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 26–30 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1707

Замітки про ссавців Верхньодніпровського району (правобережжя степового Подніпров'я)

Світлана Кияк

Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Богдана Хмельницького (Запоріжжя)
e-mail: carotasan@gmail.com; orcid: 0009-0006-0890-6079

Kyiak, S. **Notes on mammals of Verkhniodniprovsky Raion (right bank of the steppe Dnipro region).** — Information is provided on the findings of various mammal species in Verkhniodniprovsky Raion, Dnipropetrovsk Oblast (now part of Kamiansky Raion). The landscapes of the study area are represented by a unique steppe-river complex on the right bank of the northern strip of the steppe Dnipro region. It is diversified by the basins of the Omelnyk, Domotkan, and Samotkan rivers, the upper reaches of the Mokray Sura and Saksagan rivers, as well as the system of basins of the first-order tributaries of the Kamiansk Reservoir. The area is characterised by high economic development, the ploughing of the territory is 81.5%. The information is provided in two parts: finds and registrations of meadow-steppe and forest species. The first part of finds contains data on the Podolian mole-rat and the hillock mouse, the second one includes records of the forest dormouse, the red squirrel, and the European badger.

Вступ

Верхньодніпровський район (нині в складі Кам'янського району Дніпропетровської обл.) розташований на правому березі Дніпра в межах Південнопридніпровської фізико-географічної області Дністровсько-Дніпровської північно-степової провінції. Внаслідок інтенсивної господарської діяльності сучасний рослинний покрив району має трансформований характер, природні ландшафти збереглися лише на 0,5 % території, середня розораність території становить 81,5 % [Сизенко 2019].

Мезорельєф району формують долини малих річок: Омельника, Домоткані, Самоткані, частково Мокрої Сури й Саксагані. Їх вузькі долини укриті переважно трав'янистою степовою та лучною рослинністю, подекуди є зарості чагарників, а по тальвегах — очеретів і рогозів. До річкових долин та яружно-балкових систем приурочена лісова рослинність, представлена байрачними лісами та штучними деревостанами. До лісових насаджень також можна віднести полезахисні смуги уздовж залізниці [Манюк 2019a].

Суттєво, що протяжність берегової лінії Кам'янського водосховища, що обмежує район зі сходу, складає 96,5 км.

Узагальнено правобережжя Степового Подніпров'я є вкрай важливим фрагментом Придніпровської височини у зв'язку з його біогеографічними особливостями — тут сплітаються фрагменти Лісостепу і Степу. В цьому регіоні сходяться західні та східні (відносно Дніпра) біотичні комплекси, які в давні часи мали між собою обміни через систему Дніпрових Порогів.

Автор протягом 2015–2025 років веде регулярні спостереження за різними об'єктами природи (переважно ботанічними), зокрема й у рамках проєктів з пошуку й заповідання цінних природних ділянок. Загалом накопичено відомості про 21 вид ссавців, тут наведено матеріали про найбільш важливі й цінні знахідки 5 видів ссавців і спостереження стосовно їхньої біології.

Знахідки лучно-степових видів

Узагальнено відомості про три види. Всі вони — з ряду гризунів. Один вид з числа занесених до Червоної книги України (ЧКУ).

Сліпак подільський (Spalax zemni). Вид є звичайним на різного роду степових і загалом відкритих безлісних ділянках, в тому числі й на сільськогосподарських угіддях, проте приурочений фактично тільки до чорноземів, позаяк на піщаних ділянках відсутній. Місцями сліпаки по схилах балок підходять близько до деревостанів і навіть заходять у них. У місцях поселення щільність висока (до кількох сотень пориїв на 1 км маршруту). В одному місці навесні 2024 р. виявлено місцезнаходження, в якому було до 10 черепів (один із них — на рис. 1). Напевно це була «їдальня» канюка звичайного (*Buteo buteo*), гніздо якого було неподалік. Слідів прокушування черепів не виявлено, зуби на місці, не втрачені.

Рис. 1. Череп та пориї сліпака подільського. У балках, що у верхів'ях Мокрої Сури, автором виявлено місце з черепами різного стану збереженості, включно з цілими, що визначено як поїді канюка звичайного. Фото автора, череп — 21.02. 2024, окол. с. Підгірне. Пориї — 8.03.2024, окол. м. Верхівцеве.

Рис. 2. Курганчики миші курганцевої (*Mus spicilegus*) навесні та загиблий житник пасистий (*Apodemus agrarius*). Фото автора, 3.03.2024 (курганчик) та 18.10.2023 (житник).

Миша курганцева (Mus spicilegus). Вид є звичайним у районі досліджень автора, хоча був тут відмічений лише в окремі роки часу спостережень. Вид реєструється тут за курганчиками, який ці миші споруджують восени. Звичайні місця виявлення курганчиків — перелоги, узбіччя ґрунтових доріг, схили балок. Середня щільність — до 10 на 1 км маршруту. Автором зроблене спостереження двох курганчиків, збудованих з плодів парила звичайного (*Agrimonia eupatoria* L.) 07.04.2024 на схилі балки Щурівської, околиці сел. Новомиколаївка.

Житник пасистий (Apodemus agrarius). Цей вид мишовидих гризунів часто реєструється в районі досліджень. Звичайні місця виявлення — узлісся, присадибні ділянки, закинуті сади. Нерідко буває у здобичі котів.

Знахідки лісових видів

Узагальнено відомості про три види. Два з них — з ряду гризунів, один — з ряду хижих. Офіційно визнаних раритетами (ЧКУ) немає.

Соня лісова (*Dryomys nitedula*). Автору вид відомий за трьома реєстраціями, зокрема й прямим спостереженням, підкріпленим фотозйомкою. Спостереження зроблено в окол. сел. Дніпровського на місці старого саду, в давно покинутій садибі. Соню відмічено в кроні вишні. У тому самому місці під трухлявим пнем виявлено гніздо і погризені горішки. Гніздо розташовано безпосередньо біля пня, на землі, виплетене сухою травою і вистелене пухом. При обстеженні гнізда поруч на дереві (на віддалі 10 м) з'явилася соня з виразно неспокійною поведінкою, явно потривожена тим, що гніздо оглядали. Горішки з погризами виявилися кісточками терену (фото на рис. 3).

Вивірка лісова (Sciurus vulgaris). Вид звичайний для всіх типів деревостанів регіону, зустрічається в байрачних лісах, лісосмугах, парках, у садках біля населених пунктах. У районі дослідження живе як типова руда, так і сіра форма. Гайна білок реєстрували у всіх типах деревостанів (рис. 4).

Рис. 3. Соня лісова та ймовірно її погризи, виявлені в тому самому місці. Поруч виявлено також гніздо (деталі в тексті). На фото видно, що соня найімовірніше вагітна. Фото автора, 07.05.2020.

Рис. 4. Вивірка лісова, її руда і сіра форми (верхній ряд), та борсук європейський (внизу) — типові мешканці лісових екосистем степового Подніпров'я. Фото автора, вивірка — окол. сел. Дніпровське, 7.11.2020, борсук — окол. с. Ганнівка, 12.05.2024.

Борсук європейський (Meles meles). Вид є типовим для району спостережень. У зв’язку з активністю в нічний період візуально реєструють його не часто. Регулярно (особливо після дощів) можна відмічати сліди на ґрунтових дорогах. Навесні 2024 р. виявлено загиблу особину, яка стала жертвою автотранспорту (фото на рис. 4).

Обговорення

За загальним рівнем видового багатства флори й фауни територія Верхньодніпровського району має дуже високий природоохоронний потенціал [Манюк 2019b]. Оптимальним бачиться створення тут комплексної установи природно-заповідного фонду вищого рангу — національного природного парку «Січеславський». За відповідного менеджменту такий парк стане важливим осередком охорони та збереження дикої природи, однією з найпривабливіших природних перлин Степового Подніпров’я, регіональним осередком стабілізації клімату, центром розвитку екологічного та історико-краєзнавчого туризму та рекреаційного відпочинку, з високим потенціалом для природоохоронних інвестицій.

Подяки

Автор дякує П. Чегорці за допомогу в редагування тексту рукопису.

Література

Сизенко, О. 2019. Фізико-географічний нарис Верхньодніпровського району. *Природна спадщина Верхньодніпровщини.* Ліра, Дніпро, 4–25.

Манюк, В. 2019a. Верхньодніпровщина заповідна. *Природна спадщина Верхньодніпровщини.* Ліра, Дніпро, 161–171.

Манюк, В. 2019b. Національна екологічна мережа у Верхньодніпровському районі. *Природна спадщина Верхньодніпровщини.* Ліра, Дніпро, 172–179.

Резюме

***Кияк, С.* Замітки про ссавців Верхньодніпровського району (правобережжя степового Подніпров’я).** — Наведено відомості про знахідки окремих видів ссавців у Верхньодніпровському районі Дніпропетровщини (нині у складі Кам’янського району). Ландшафти Верхньодніпровщини – унікальний байрачно-степовий комплекс на правобережжі північної смуги степового Подніпров’я. Урізноманітнюють його басейни річок Омельник, Домоткань, Самоткань, верхніх течій Мокрої Сури й Саксагані, а також система басейнів балок-приток першого порядку Кам’янського водосховища. Район характеризується високою господарською освоєністю, розораність території становить 81,5 %. Відомості наведено двома блоками — знахідки й реєстрації лучно-степових та лісових видів. У першому блоці знахідок наведено дані про сліпака подільського і мишу курганцеву, в другому — про соню лісову, вивірку лісову та борсука європейського.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 31–38 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1708

Зустрічі ссавців рядів хижих та оленеподібних в регіоні Національного парку Бузький Гард

Сергій Легкий, Владислав Артамонов, Яна Овсієнко

Національний природний парк «Бузький Гард» (Мигія)
e-mail: ava2008@ukr.net; orcid: 0000-0002-3099-3651

LEGKIY, S., V. ARTAMONOV, Y. OVSIENKO. **Sightings of carnivorans and artiodactyls in the region of the Bugsky Gard National Park**. — In 2023–2024 and by early 2025, during the planned survey of the Bugsky Gard NNP territory and background monitoring, a number of cases of encounters and findings of some carnivoran species were recorded, including those of the wildcat (*Felis silvestris*), weasel (*Mustela nivalis*), wolf (*Canis lupus*), jackal (*Canis aureus*), and raccoon dog (*Nyctereutes procyonoides*). These data complement the picture of the dynamics and distribution of carnivorans in the region. Information is provided on the distribution and population status of a number of Cerviformes species, including the native wild boar (*Sus scrofa*) and European roe deer (*Capreolus capreolus*), as well as the introduced red deer (*Cervus elaphus*). The article describes the occurrence of the European elk (*Alces alces*) in the southern territories of Mykolaiv Oblast.

Вступ

Протягом 2023–2024 і до початку 2025 років під час планових об'їздів та обходів території НПП «Бузький Гард», здійснення фонового моніторингу встановлено низку фактів зустрічей та знахідок деяких хижих ссавців, серед яких є й види, що занесені до різних охоронних списків. У цьому матеріалі наведено дані про такі види хижих, як *Felis silvestris, Mustela nivalis, Nyctereutes procyonoides, Canis lupus, Canis aureus.*

Науковий підрозділ Парку виконує також моніторинг фауни на суміжних об'єктах природно-заповідного фонду місцевого значення та прилеглих сільськогосподарських і мисливських угіддях. Під час польових обстежень виявлено чисельні випадки зустрічей парнокопитних, серед яких також трапляються представники видів, які підлягають особливій охороні. Наведено відомості про такі види ратичних, як *Sus scrofa, Capreolus capreolus, Cervus elaphus, Alces alces.* При згадках «червоних списків» мова йде про регіональний (2020) і національний (2021) переліки[1].

---

[1] Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 28 вересня 2020 р. № 163 «Про затвердження Переліку видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Миколаївської області». Наказ [того ж] Міністерства ... 19 січня 2021 р. № 29 «Про затвердження переліків видів тварин, що заносяться до Червоної книги України ... (тваринний світ)».

Кіт лісовий (*Felis silvestris*)

Вперше для НПП «Бузький Гард» та прилеглих угідь вид виявлено неподалік с. Грушівка та с. Мар'ївка [Андрусенко 2013, 2014]. Вид включений до Червоної книги України (2021) зі статусом «вразливий». Протягом останніх років його наявність у регіоні підтверджена новими знахідками.

8.04.2023. Під час огляду каньйону Крапля в гирлі Романової балки на правому боці скельної стінки спостерігався кіт лісовий. (47.9392N, 31.0429E). Спостереження вели на відстані 5 м зверху-збоку, тому тварина спостерігача спочатку не бачила. Кіт переміщувався по скельній полиці між кущами. Поведінка спокійна, ознак знервованості не виявляв. Статура міцна, окрас ближче до коричневого, хвіст із трьома вираженими чорними смугами, кінчик чорний, злегка завернутий догори. Тварина виглядала схудлою, однак не хворобливою.

12.05.2023. Повідомлення від начальника Трикратського природоохоронного науково-дослідного відділення (далі — ПНДВ) Д. Лісового про появу лісового кота у Петропавлівському каньйоні р. Мертвовод неподалік від с. Петропавлівка (47.7237N, 31.4801E).

27.05.2023. При опитуванні співробітників НПП також надійшли повідомлення від начальника Богданівського ПНДВ В. Васьківа про знахідку влітку 2022 р. коло північного берега Бакшалинського водосховища втопленого лісового кота (47.7268N, 31.1587E) та заступника начальника Мигіївського ПНДВ О. Сидорака про зустріч влітку 2022 року лісового кота в урочищі «Літній хутір» на лісовій стежці неподалік від с. Гаївське Мигіївської сільської ради. (48.0482N, 31.0199E). Звернула на себе спокійна поведінка тварини.

8.02.2025. В районі с. Петрівки Прибузької сільської ради за межами НПП був знайдений загиблий кіт лісовий. Повідомив начальник Богданівського ПНДВ В. Васьків За описом міцної статури, сіро-коричневого кольору, хвіст із трьома смугами, короткий, товстий, лапи знизу чорні. На жаль, тушку тварини не вдалося зберегти. Зразок голови тварини направлений до Національного науково-природничого музею НАН України.

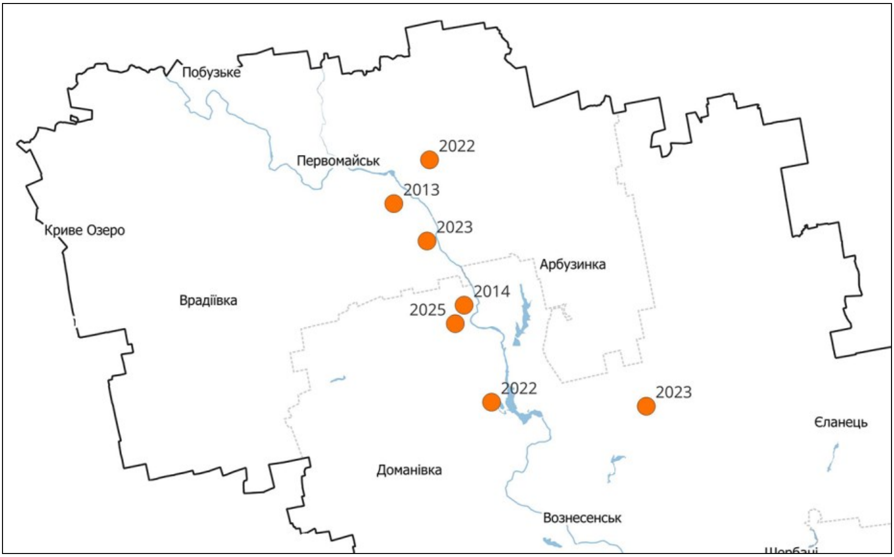

Рис. 1. Схема зустрічей *Felis silvestris* на Миколаївщині (пн.-зх. кут області).

Ласиця (*Mustela nivalis*)

Цей вид хижих родини Мустелові (Mustelidae) звичайний в регіоні й часто трапляється в угіддях; відомий як за візуальними зустрічами, так і слідами життєдіяльності (рис. 2). Цілеспрямовано дослідження ласиці не проводилося. Ласку занесено до регіонального червоного переліку (2020).

5.03.2024. В с. Мигія в балці Сухий Ташлик знайдена особина ласки без хвоста і частини лапи. Стать визначити не вдалось внаслідок пошкодження черевної порожнини. Здійснені проміри: вага 47 г, тіло без хвоста 160 мм, голова 30 мм. Спостерігали линяння хутряного покрову на літній окрас [Загороднюк 2015]. Зразок черепа був відправлений на дослідження до Національного науково-природничого музею НАН України.

Рис. 2. Загибла особина ласки в район с. Мигія (ліворуч) та сліди ласки на сніговому покрові в районі с. Актове. Фото авторів.

Родина Псові (Canidae)

З родини Псові (Canidae) найчастіше на території НПП та прилеглому регіоні зустрічається лис рудий (*Vulpes vulpes*), який часто потрапляє у полі зору, і якого можна іноді спостерігати вдень. Відбитки слідів та інші сліди життєдіяльності красномовно показують розповсюдження та достатню кількість цих тварин. Часто загиблі лиси трапляються на автодорогах з інтенсивним трафіком. До заборони полювання в 2022 р. мисливці цілеспрямовано відстрілювали лисиць з метою регулювання їхньої чисельності та для відбору зразків для діагностики сказу, як правило, у грудні–січні.

Єнота уссурійського (*Nyctereutes procyonoides*) вкрай важко побачити.

26.07.2024 — єдиний випадок зафіксований потрапляння єнота в капкан в районі с. Куріпчине Первомайського району.

Вовк (*Canis lupus*) щорічно з'являється на території НПП та прилеглих територіях, однак за останні два десятиліття лише один раз селився на території Парку. Як правило, вовків спостерігають взимку під час міграцій.

З останніх випадків зустрічей слід відмітити появу трьох особин вовків 14.02.2025. За повідомленням начальника Богданівського ПНДВ В. Васьківа в балці Загичка неподалік с. Виноградний Сад Вознесенського району вовки роздерли вночі кабана, який сильно кричав. На ранок знайдені були лише залишки його шерсті.

Шакал (*Canis aureus*) з'явився в регіоні недавно [Редінов 2015].

30.01.2021. Вперше здобуто єгерською службою Первомайського МРГ під час заходів з регулювання чисельності лисиці за межами НПП, в районі урочища «Літній хутір».

18.02.2025. У тому ж урочищі «Літній хутір» неподалік с. Гаєвське Первмайського району за повідомленням начальника Мигіївського ПНДВ Д. Порхуна спостерігали одиночного шакала та чули його завивання.

Ряд Парнокопитні (Artiodactyla)

Під час проведення патрулювання, об'їздів території, виконання біотехнічних заходів службою державної охорони НПП «Бузький Гард» протягом 2023–2025 років неодноразово відмічались зустрічі та сліди присутності Парнокопитних як на території Парку, так і прилеглого регіону, який охоплює сучасні Первомайський та Вознесенський райони Миколаївської обл.

Слід відзначити зростаючу чисельність як копитних, так і інших ссавців, що віднесені до мисливських видів тварин, яка починає наближатися до показників кінця 1990-х років. Це пов'язано із забороною полювання на території природно-заповідного фонду з 2012 р., а також забороною полювання на території Миколаївської обл., введеної у 2022 р. з початком збройної агресії рф проти України. Однак така тенденція може змінитися внаслідок рішення відкрити полювання наприкінці 2024 р. в межах двох північних районів області. Перебування парнокопитних переважно приурочено до лісових урочищ, густих лісосмуг і прилеглих до них агроландшафтів. Необхідно відзначити, що за останні 10 років відбувається збільшення територій, де з'являються парнокопитні, і в яких тварин до цього не спостерігали.

Оцінки чисельності та статевого складу парнокопитних у межах НПП в останні роки спеціально не проводили внаслідок ряду факторів. Як правило, тварини спостерігались на підгодівельних майданчиках, за допомогою оптичних і тепловізійних приладів, а також під час прямого візуального контакту в угіддях. Методики шумового прогону, троплення за сніговим покровом, окладів та інші не використовуються внаслідок трудомісткості та відсутності необхідної кількості персоналу.

Мигіївська ділянка

Урочища «Літній хутір» та «Лівобережжя»

26.01.2023. За повідомленням начальника Мигіївського ПНДВ Д. Порхуна на полі коло Дідової балки (48.0095N, 30.9892E) спостерігалось 52 сарни (*Capreolus capreolus*). У цей же день в урочищі «Літній хутір» — 17 сарн та три виводки свиней (*Sus scrofa*) з молодняком оціночною вагою до 30 кг (48.0482N, 31.0199E).

31.01.2023. За повідомленням заступника начальника Мигіївського ПНДВ О. Сидорака в урочищі «Літній хутір» спостерігали 20 особин сарни.

1.02.2023. За повідомленням начальника Мигіївського ПНДВ Д. Порхуна в урочищі «Літній хутір» у місці викладення кормів спостерігались 2 дорослі особини свині та 8 поросят (48.0492N, 31.0178E). Спостереження вели в темну пору доби за допомогою тепловізора HICMICRO OWL Thermal Telescope.

4.02.2023. За повідомленням заступника начальника Мигіївського ПНДВ О. Сидорака в урочищі «Літній хутір» спостерігалось 22 особини козулі, три з них з рогами.

У цей же день у темну пору доби за допомогою тепловізора на прилеглому до урочища «Літній хутір» полі Д. Порхун спостерігав 9 сарн (48.0500N, 30.0090У).

5.02.2023. В кв. 5, 7, 8 урочища «Лівобережжя» в районі с. Куріпчине, Дідової балки, Оглядової скелі спостерігали численні сліди перебування свині та сарни. Зафіксовано активне відвідування годівниць та підгодівельних майданчиків свинями.

10.02.2023. В кв. 8 урочища «Лівобережжя» поблизу с. Куріпчине стадо сарн перебігало лісову дорогу (47.9937N, 31.0239E).

16.01.2024. За повідомленням Д. Порхуна майже рік по тому в том же урочищі «Літній хутір» спостерігали 20 сарн, 13 свиней — 6 дорослих, 7 менших по 50–70 кг (48.0500N, 30.0090E). У той же день поблизу Дідової балки нараховано 60 сарн. Тоді ж поблизу с. Булацелове в долині р. Корабельна підняли 6 сарн (47.9912N, 31.1099E).

30.07.2024. На зарослій околиці с. Булацелове на дистанції 30 м спостерігали коричневого самця сарни з рогами з трьома відростками.

26.07.2024. В районі с. Куріпчине на схилі Попової балки тримаються 7 сарн (48.0071N, 31.0099E).

20.01.2025. Кв. 5 урочища «Лівобережжя», в гирлі Циганової балки вдень спостерігався одинокий кабан під час випасання. (48.0099N, 30.9809E).

Урочища «Полігон» та «Романобалківське»

5.02.2023. При об’їзді урочища «Полігон» в кв. 33, 34, 37 в районах колишнього дитячого табору, балки Дубова, балки Гнила — численні сліди перебування свині та сарни.

10.02.2023. За повідомленням начальника відділу державної охорони НПП «Бузький Гард» В. Валавського при об’їзді урочища «Полігон» спостерігали 8 сарн на прилеглому полі (47.9880N, 30.9956E).

У той же день присутність свині за слідами життєдіяльності зафіксована біля с. Львів у кв. 42 урочища «Романобалківське» (47.9057N, 31.0817E).

16.02.2024. Внаслідок підозри на поширення АЧС здійснено обстеження урочища «Полігон» на правому березі Південного Бугу. За допомогою тепловізора спостерігали 6 поросят без дорослих, на озимині (47.9895N, 31.9936E).

3.04.2024. У кв. 34 урочища «Полігон» значна кількість слідів життєдіяльності. В денний час на межі кв. 38 в полі спостерігався одинокий самець козулі на дистанції до 100 м. Поведінка неспішна, спокійна. Роги з двома відростками (48.0014N, 30.9851E).

24.08.2024. У кв. 40 урочища «Романобалківське» коло струмка свині перерили болото, влаштовували ванни. У кв. 41 численні сліди й лежанки сарни були під час літньої посухи.

14.01.2025. Неподалік від с. Львів у сутінках самець сарни переміщався на ріллі (47.8788N, 31.1086E).

Богданівська ділянка (Урочища «Чубарівка» та «Гард»)

4.02.2023. У кв. 11 урочища «Чубарівка» коло Бакшалинського водосховища зафіксовані численні сліди перебування свиней, присутність яких до 2014 р. на цій ділянці не спостерігали. (47.7292N, 31.1579E).

27.05.2023. Урочище «Чубарівка» кв. 11, 12 численні свіжі сліди перебування сарн і свиней: відбитки копит, лежанки, порії ґрунту (47,7275N, 31.1769E).

14.01.2025. Там же, в урочищі «Чубарівка» неподалік від гідровузла численні сліди перебування свиней. На прилеглій до урочища озимині вдень паслись три сарни поруч з лисицею (47.7307N, 31.1758E).

У той же день 5 особин сарни паслися коло балки Сокурової балки на озимині в урочищі «Гард», напроти Ташлицької ГАЕС (47.7944N, 31.1689E).

Трикратська ділянка (Урочище «Василева пасіка»)

15.04.2023. За повідомленням начальника Трикранського ПНДВ Д. Лісового в урочищі «Василева пасіка» спостерігався олень шляхетний (*Cervus elaphus*), який виглядав значно більше за сарну та відрізнявся іншою формою рогів (47.7261N, 31.4321E). Поява інтродуцента оленя шляхетного на території НПП — рідкісна подія, яка однак час від часу повторюється. Це пов'язано з випуском оленів за межі вольєру мисливського господарства в урочищі «Рацинська дача», яке є лісовим заказником загальнодержавного значення, після заборони полювання в його межах у 2012 р.

19.04.2023. Під час обстеження траси для реконструкції ЛЕП «Петропалівка-Актове» в кв. 69 урочища «Василева пасіка» виявлені численні сліди активності кабанів у вигляді поріїв та лежанок (47.7227N, 31.4413E).

12.05.2023. В районі Петропавлівського каньйону коло скельних відслонень спостерігали свіжі сліди пориїв свиней (47.7224N, 31.4809E).

5.10.2023. В кв. 65 в урочищі «Лабіринт» біля с. Трикрати під час засухи та зневоднення каналів виявлені свіжі сліди пориїв свині, лежанки сарни (47.7091N, 31.4093E).

14.12.2024. В районі каньйону коло с. Актове свіжі сліди пориїв свиней. Також це спостерігалося і в урочищі «Лабіринт».

Знахідки ратичних за межами НПП

Такі дані важливі для моніторингу через високу рухливість ратичних.

28.07.2023. В лісовому заказнику «Новоселівка» біля с. Новоселівка численні свіжі сліди перебування сарн і свиней: відбитки ратиць, лежанки, порії ґрунту (47.8095N, 31.3196E).

13.02.2024. Під обстеження цілий день мрячив дощ при +12^{0}C, що дозволяло спостерігати активність тварин. У кв. 70 заказника «Рацинська дача» бачили 10 оленів шляхетних (*Cervus elaphus*), які перейшли просіку і спостерігали на людину на дистанції до 40 м. Великий самець сіруватого кольору окремо від інших особин переходив через насадження з важким хрустом, після став і слідкував за людиною. На невеликих деревах підліска та чагарниках наявні численні сліди обдирання кори на висоті до 2 м (47.6031N, 31.5583E).

Тоді ж в інших кварталах урочища «Рацинська дача» відзначені масові сліди пориїв свиней, значна кількість лежанок сарни. Підняли одинокого кабана в кв. 83. Також коло узлісся цього кварталу на озимині паслися три самиці сарни.

31.10.2024. В урочищі «Бузькі хутори» та на прилеглих ділянках садів та виноградниках відзначені значні сліди життєдіяльності свиней. Причому на місцях концентрації свиней виявлена кровососка оленяча (*Lipoptena cervi*), що пов'язано з чисельністю цих ссавців (47.6096N, 31.2403E).

13.02.2025. В лісовому заказнику «Мартинівське» виявлені численні свіжі сліди перебування сарн і свиней: відбитки ратиць, лежанки, порії ґрунту.

14.02.2025. В лісових заказниках «Олександрівська дача» і «Новоселівка» спостерігали численні свіжі сліди перебування сарн і свиней: відбитки ратиць, лежанки, порії ґрунту, потертість кори дерев, свіжий запах тварин. (47.7968N, 31.3077E).

Отже, популяції сарни та свині в лісових масивах і лісосмугах північної та центральної частинах Миколаївської обл. є стабільними. Водночас ареал оленя шляхетного (*Cervus elaphus*), який має статус інтродуцента, обмежений переважно районом лісового заказника «Рацинська дача». До початку 2000-х років оленів можна було побачити в районі Первомайська.

Лося європейського (*Alces alces*) відмічено у північній і центральній частинах області за одиничними заходами. Цей вид включений до Червоної книги України (2017) зі статусом «вразливий». Так, самець лося виявлений 1–4.07.2002 в листяному лісі у с. Грушівка Первомайського району [Волох, 2014, 2016]. Цього ж самця пізніше спостерігали 5.07.2002 коло с. Щуцьке в сучасному Вознесенському районі, а 9.10.2002 вже в саду неподалік с. Богданівка. Пряма відстань від першої зустрічі перевищила 30 км.

> 30.08.2018. За повідомленням співробітниці НПП «Бузький Гард» О. Хитушко з лісової дороги в лісосмузі поруч з урочищем «Літній хутір» підняли самку лося, яка лежала за поворотом. Тварина піднялася майже поруч з машиною плутаючись в ногах.

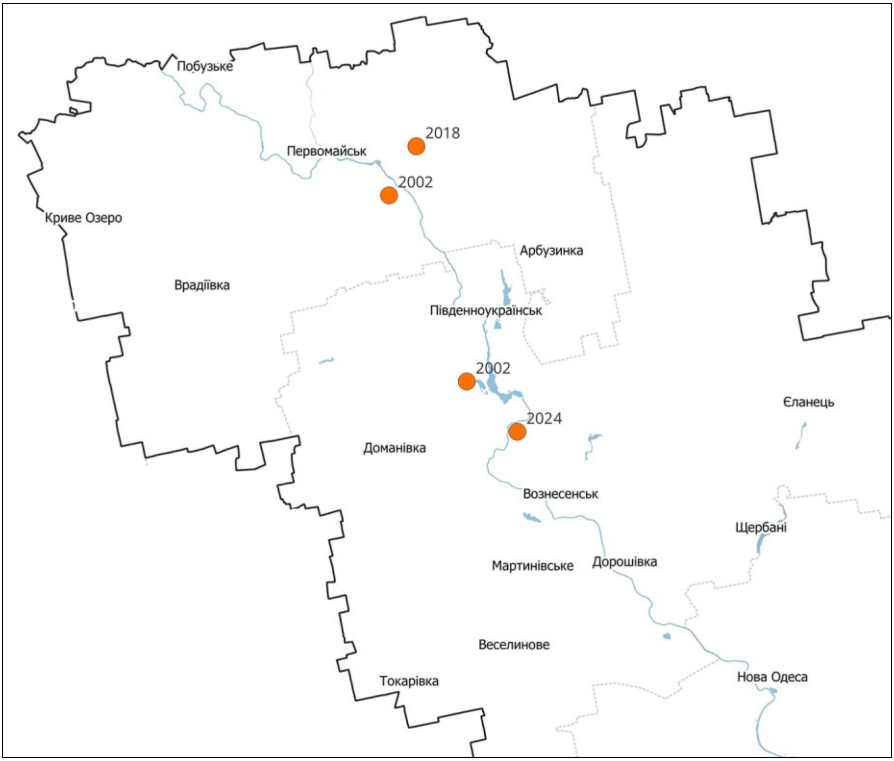

Рис. 3. Схема зустрічей лося (*Alces alces*) на Миколаївщині.

11.07.2024. За повідомленням директора філії «Вознесенське лісове господарство» СГДП «Ліси України» О. Чикачова був факт попадання самки лося до відстійника силікатного заводу. Керівник ТОВ «Мисливці Побужжя» О. Баланюк (с. Бузьке, Вознесенський р-н) організував рятувальні заходи для її спасіння. Під час 10-годинної операції вдалося відкачати частину води з відстійника і влаштувати ґрунтовий пандус для виходу тварини.

Це найпівденніша точка перебування лося в Миколаївській області.

Подяки

Автори щиро дякують усім колегам, які допомогли зібрати матеріали, зокрема керівнику ТОВ «Мисливці Побужжя» О. Баланюку (с. Бузьке, Вознесенський район) за організацію та проведення рятувальних заходів з рятування диких тварин. Подяки співробітникам НПП «Бузький Гард» В. Васьківу, О. Сидораку, Д. Лісовому, О. Дерманському (НПП «Бузький Гард») за докладні оперативні повідомлення і підготовку зразків на дослідження, а також директору філії «Вознесенське лісове господарство» СДГП «Ліси України» О. Чикачову за допомогу опитування та збір інформації. Дякуємо І. Загороднюку та Д. Лазареву (Національний науково-природничий музей НАНУ, Київ) за допомогу у підготовці матеріалів та опрацювання зразків.

Література

Андрусенко, А. 2013. Знахідка нового виду кіт лісовий (Felis silvestris) на території НПП «Бузький Гард». *Літопис природи НПП «Бузький Гард»*, **4**: 167–169.

Андрусенко, А. 2014. Реєстрація кота лісового (Felis silvestris) в околицях Богданівського ПНДВ НПП «Бузький Гард». *Літопис природи НПП «Бузький Гард»*, **5**: 72–74.

Артамонов, В., С. Легкий. 2020. Ссавці регіону Національного природного парку Бузький Гард. *Novitates Theriologicae*, **11**: 32–42. CrossRef

Волох, А. М. 2014. *Охотничьи звери Степной Украины: Монография. Книга 1*. ФЛП Гринь Д.С., Херсон, 1–412. [с. 118–123].

Волох, А. М. 2016. *Охотничьи звери Степной Украины: Монография. Книга 2*. ФЛП Гринь Д.С., Херсон, 1–572.

Загороднюк, І. 2015. Географічна мінливість забарвлення хутра ласиці (Mustela nivalis) в Україні: таксономія чи клімат? *Праці Теріологічної Школи*, **13**: 77–86. CrossRef

Новини... 2024. На Миколаївщині врятували лося (фото). Вебсайт «Новини N», 15.07.2024. https://novosti-n.org

Редінов, К. 2015. Формування осередку мешкання шакала (Canis aureus) на півдні Миколаївській області. *Праці Теріологічної Школи*, **13**: 68–71. CrossRef

Zagorodniuk, I., M. Gavrilyuk, M. Drebet, I. Skilsky, A. Andrusenko, A. Pirkhal. 2024. Wildcat (Felis silvestris Schreber, 1777) in Ukraine: modern state of the populations and eastwards expansion of the species. *Studia Bilogica*, **8** (3): 233–254. CrossRef

Резюме

***Легкий, С., В. Артамонов, Я. Овсієнко.* Зустрічі ссавців рядів хижих та оленеподібних в регіоні Національного парку Бузький Гард.** — Протягом 2023–2024 і до початку 2025 років під час планового обстеження території НПП «Бузький Гард» та ведення фонового моніторингу встановлено низку фактів зустрічей та знахідок деяких видів хижих, серед них кіт лісовий (*Felis silvestris*), ласиця (*Mustela nivalis*), вовк (*Canis lupus*), шакал (*Canis aureus*), єнот уссурійський (*Nyctereutes procyonoides*). Це доповнює картину динаміки та розповсюдження хижих у регіоні. Наведено відомості щодо поширення і стану популяцій ряду видів Cerviformes, зокрема аборигенних свині дикої (*Sus scrofa*) і сарни європейської (*Capreolus capreolus*) та інтродукованого тут оленя шляхетного (*Cervus elaphus*). Описано заходи лося європейського (*Alces alces*) на півдні території Миколаївської обл.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 39–46 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1709

Спостереження ссавців на Букринському півострові (Подніпров'я) протягом 2018–2024 років

Володимир Осадчий

Українське теріологічне товариство НАН України (Київ)
e-mail: vposad@i.ua

Osadchyi, V. **Records of mammals in the Bukryn Peninsula (Middle Dnipro) in 2018–2024.** — The Bukryn Peninsula is the best-preserved area of the Middle Dnipro forest-steppe, which has been little affected by anthropogenic impact, thus preserving specimens of flora and fauna that are not very common in Ukraine. The data are summarised on the basis of long-term observations without the use of trapping methods or other forms of survey. A total of 32 mammalian genera-species were found, including 4 from the group of bats and insectivorans, 5 genera-species of non-muroid rodents and leporids, 9 muroid rodents (there are probably much more species), 7 mustelids, 4 felids and canids, and 3 ungulates. The fauna is characterised by a small share of alien species, of which there are five (Norway rat, house mouse, muskrat, American mink, raccoon dog).

Вступ

Буркинський півострів — унікальна місцина, що розташована приблизно за 100 км від м. Києва вниз по правому березі Дніпра навпроти м. Переяслав. По півострову розкинулися села Малий та Великий Букрин, Трахтемирів (вже знелюднені Монастирок та Зарубинці), Луковиця, Григорівка, Бучак.

Територія півострова є надзвичайно цінною завдяки відносно мало порушеній природі лісостепу. Господарська діяльність людини обмежується поки що рільництвом. Невелика кількість населених пунктів і людей практично не впливає на тваринний світ. Тому важливо зберегти цей рідкісний для України шматочок землі від подальшого освоєння.

Тут збереглися цінні природні комплекси з унікальною фауною. Єдиним, на жаль неповним джерелом є нарис з історії Трахтемирова — «У зарубського броду, або таємничий Трахтемирів» [Парнікоза 2006]. У цій праці згадано без деталей 9 видів звірів, переважно хижих і кажанів[1]; фактично та сама

---

[1] Дослівно: «В фауні ссавців Трахтемирова наявні декілька дуже цікавих видів. Перш за все це рідкісний мешканець цілинних степів — сліпак подільський». «В ярах урочища звичайним є борсук, а вздовж узбережжя водосховища — видра. На заплавних ділянках зустрічається горностай.» «Окрім цих червонокнижних ссавців урочище населяють п'ять видів кажанів: нетопир лісовий, нетопир малий, кажан пізній, вечірниця дозірна та нічниця водяна». З цього переліку

інформація наведена у проєктному обґрунтуванні Регіонального ландшафтного парку «Трахтемирів» (1995). Відомості про ссавців суміжних регіонів можна знайти у низці публікації щодо фауни Канівського природного заповідника [напр.: Ружіленко *et al.* 1998; Ружіленко 2002, 2008] та околиць Ржищева, в районі екостанції «Глибокі Балики» [Мішта 2023].

Характеристика місцевості

Ландшафт півострова надзвичайно складний — плато, пагорби та висоти до 220 м над рівнем моря, переперезані глибокими ярами, що заросли лісом та чагарниками (рис. 1). Схили висот у багатьох місцях бути терасовані за совітської влади й засаджені різноманітними деревами, загалом інколи з сумнівною користю. З доброго спадку залишилися дубові та соснові насадження, хоча сосна і потерпає на цих висотах і безводних лесових ґрунтах.

Зайшлі акація, ясенолистий клен, аморфа утворюють суцільні масиви, що сприяє бджільництву. З природних лісів присутні грабові та мішані — дуб, ясен, береза, клен, в’яз, дика черешня. Багато глоду, лоха сріблястого, свидини, дичок груші та яблуні. В лісах повно старих дуплястих дерев, сухостою, бурелому, гнилявих колод. На схилах, що сходять до Дніпра і до ярів, є клаптики степу, лише деінде порослі чагарниками. Всі пласкі безлісні ділянки максимально розорані сучасними латифундистами.

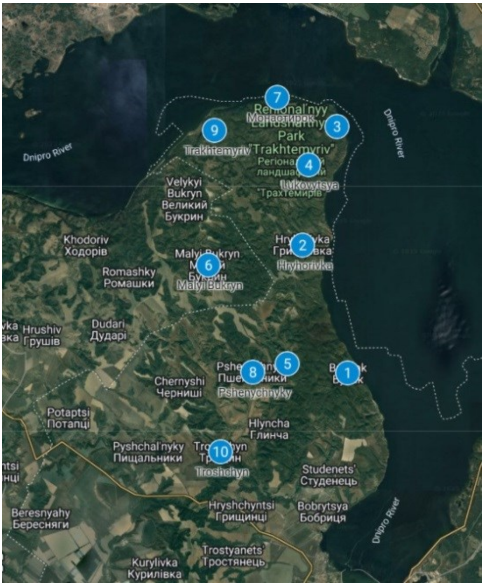

Рис 1. Мапа місцевості. Цифрами позначено ключові точки спостережень, згадані у тексті (за абеткою):
1 — Бучак,
2 — Григорівка,
3 — Зарубинці,
4 — Луковиця,
5 — Іваньків,
6 — Малий Букрин,
7 — Монастирок,
8 — Пшеничники,
9 — Трахтемирів,
10 — Трощин.

автором описано у цій праці тільки один вид — видру й отримано неоднозначне підтвердження ще одного — сліпака подільського.

Рис. 2. Краєвиди та біотопи Букринського півострова.

Всі безлісні ділянки максимально розорані сучасними латифундистами, впритул до ярів, у багатьох місцях навіть без обваловки останніх. Розкорчовують нові ділянки. Береги півострова здебільшого уривчасті, де-не-де є низькі ділянки з очеретом та лісом, що впритул підступає до води.

Спостерігається активний процес ерозії узбережжя. Береги підмиваються Канівським водосховищем, і щорічно втрачається 1,5–2,0 метра материка. Дерева падають у воду, створюючи непролазні нетрі. Трапляються нагромадження кам’яних брил пісковику, що були в товщі ґрунтів, змитих у воду. Неподалік берегів зустрічаються джерела та струмки природно чистої води.

Характеристика теріофауни

У період з 2018 і по кінець 2024 року мені довелося бачити або чути розповіді про згаданих нижче тварин. Наведені далі дані зібрано автором завдяки регулярним багаторазовим щорічним екскурсіям та розпитуванням місцевих природокористувачів — мандрівників і мисливців. Таксономію прийнято згідно з контрольним списком теріофауни України, затвердженим Українським теріологічним товариством [Загороднюк & Ємельянов 2012]. Особливістю фауни є високий ступінь її збереженості у природному стані й низька частка чужорідних видів, яких тут є п'ять — пацюк сірий, миша хатня, ондатра, візон річковий, єнот уссурійський. Перші два з них є давніми вселенцями, натомість три останні — нещодавні інтродуценти, вселені штучно.

Кажани та комахоїдні

Наведено відомості про 4 таксономічні групи, з них перші дві (кажани та землерийки) по суті згадано на рівні родин. Інші два таксони (кроти та їжаки) є в обсязі регіональної фауни монотипними родами, тому мова йде по суті про два види, проте вжито родовидові поняття.

Кажани (Vespertilionidae). Часто трапляються влітку. Мешкають у дуплястих деревах та покинутих хатах, погребах.

Землерийки (Soricidae). Нерідко падають у ями господарського призначення. Зустрічаються загиблі тварини на польових дорогах.

Їжаки (*Erinaceus roumanicus*). Багато зустрічав їх у межах сіл у вечірню пору, одні з найтиповіших синантропів зі складу місцевої фауни.

Кроти (*Talpa europaea*). Всюдисущі, активно риють городи біля садиб та низинні ділянки півострова.

Гризуни немишовиді та зайцеподібні

Одна з найбільш примітних груп ссавців Букринського півострова. Наведено відомості про 5 родовидів, кожний з яких представлений одним видом. Можливо, вовчки (родина Gliridae) представлені двома видами (також *Glis glis*), проте підтверджень цього немає.

Бабаки (*Marmota bobak*)[2]. Кілька років поспіль автор спостерігав їх на в'їзді до с. Малий Букрин, у полях, де вони риють собі нори на нерозораних клаптях землі під електроопорами. Бачив їх також на в'їзді до с. Трощин. Одночасно більше однієї особини бачити не доводилося.

Бобри (*Castor fiber*). Відчувається їхня постійна присутність за погризеними деревами, гілками, загатами на струмках. Живуть здебільшого в норах по берегах Дніпра, хатинок практично не будують.

---

[2] Бабаків принаймні двічі протягом у 2005–2007 рр. завозили О. Дудкін та О. Микитюк (особ. повід.) з великобурлицької популяції (Харківщина) і розселяли в кількох місцях, у т.ч. біля с. Малий Букрин і в Обухівському районі. — *Прим. ред.*

Вивірки, або білки (*Sciurus vulgaris*). На півострові їх дуже багато, особливо восени, коли вони мігрують у села, де запасають волоські горіхи. Живуть вивірки напевно в дуплах — гайн тут не відмічали.

Вовчки, зокрема соня лісова (*Dryomys nitedula*). Живуть у сараях, покинутих хатах; можуть залізти і в жилу хату. Об'єкт промислу котів. Трапляє на очі в сутінках, часто топиться в діжках з дощовою водою. Мумію одного вовчка виявлено восени 2022 р. в с. Григорівка в місці зимівлі в господарському приміщені; зразок передано до ННПМ на визначення виду.

Зайці (*Lepus europaeus*) зустрічаються епізодично на степових ділянках з високою травою. Чисельність їх на півострові невелика, дається взнаки інтенсивне землеробство.

Гризуни мишовиді

Зареєстровано 9 родовидів, власне видів напевно значно більше, передусім за рахунок групи «миші» і «полівки сірі», у складі якого декілька видів. У часи «бакаївщини» сюди сотнями привозили хом'яків (*Cricetus cricetus*), у т.ч. й чорних, з Баришівського району Київщини (повід. І. Загороднюка), проте сучасних знахідок цих гризунів тут не відомо.

Сліпак (*Spalax zemni*). Згаданий у передмові сліпак (дані І. Парнікози) автором не відмічений, хоча автор і відмічав кілька разів на степових ділянках великорозмірні кротовини, які, можливо, належать сліпаку.

Житники (*Apodemus agrarius*). «Мишей» з чорною смугою на спині можна бачити відносно часто (доводилося бачити на польових дорогах).

«Миші» (*Sylvaemus* та, можливо, *Micromys*). Їх велике розмаїття, польові й лісові, малі й великі. Кубел *Micromys* спостерігати не доводилося.

Миша хатня (*Mus musculus*) — типовий і чисельний синантроп, частий мешканець садиб, тому тут всюди тримають котів.

Миша курганцева (*Mus spicilegus*) — двійник хатньої, відмінний за вмінням споруджувати курганці, які задокументовано 29.04.2025 на пд.-зх. окол. с. Григорівка (схил в напрямку Дніпра) на ділянці різнотрав'я.

Пацюк сірий (*Rattus norvegicus*) — характерні синантропи, часті мешканці садиб, надто там, де тримають худобу.

Нориці лісові, або руді (*Myodes glareolus*). Неодноразово відмічені в різного роду лісових ділянках, де є типовими мешканцями.

Полівки сірі (*Microtus arvalis* (s. l.). Найбільш звичайні мишовиді відкритих ділянок (полів, городів, придорожніх смуг), неодноразово відмічені загиблими на дорозі. Восени на полях не раз розкидали протруєне зерно задля зменшення їхньої чисельності.

Ондатри (*Ondatra zibethicus*). Інколи можливо побачити ондатр на Дніпрі серед водяної рослинності. Вони часто сидять на купинках з коренів очерету й рогозу та їдять ці коріння.

Хижі (котові та псові)

Наявна інформація про 4 родовиди, тобто все фактично можливе багатство регіональної теріофауни. Один з родовидів (*Canis*) не визначений до виду однозначно (можливо, мова має йти про шакалів), ще один (кіт дикий) був у статусі фантомного, але 2025 р. отримано докази його наявності.

Вовк (шакал?, *Canis* sp.). Кілька років тому на півострові жила пара вовків, які прийшли по льоду з лівого берега. Протягом останніх двох років почастішали повідомлення про зустрічі з начебто вовками. Не виключено, що мова має йти про шакала (*Canis aureus*), поселення якого в регіоні відомі для дніпрової заплави в окол. м. Кременчук [Ружіленко 2011].

Єнот, або єнотовий пес (*Nyctereutes procyonoides*). Присутній по всьому півострову. Їх бачили під час годівлі падалкою диких груш і яблунь.

Лисиці (*Vulpes vulpes*). Їх на півострові багато, можна зустріти на дорогах і навіть у межах сіл. Збільшенню чисельності лисиць сприяє тривала заборона на полювання та ріст популяції фазанів.

Кіт лісовий (*Felis silvestris*). Автор чув кілька свідчень від людей, що бачили «очеретяних котів», проте ці свідоцтва примарні: їх наче й бачили, але при розпитуванні ні час, ні пору року не назвали. У травні 2025 р. автору вдалося детально спостерігати крупного типово забарвленого (за огляду ззаду) кота дикого в гущавині лісу між Малим Букрином і Григорівкою.

Хижі (мустелові)

Всього накопичено відомості про 6 родовидів, один з них (куниця) представлений двома видами, всі інші монотипні. Можливо, частина реєстрацій ласиць стосується й горностаїв.

Борсук (*Meles meles*). Траплялися на очі кілька разів у межах села Григорівка. Живуть у глибоких ярах. У ніч з 9.02.2025 почимчикував повз мене в трьох метрах, залишивши на снігу відбитки лап з довжелезними пазурами.

Видри (*Lutra lutra*). Неодноразово спостерігав видру на березі Дніпра навпроти в'їзду до с. Григорівка, як влітку, так і пізньої осені. Одного разу (листопад 2024 р.) автор спостерігав декількох молодих особин, що гралися між купинами очерету.

Куниці лісова й кам'яна (*Martes martes, Martes foina*). Довелося гарно роздивитися куницю лісову, коли пес загнав її на верхівку сосни. Бачив і куницю кам'яну, світлішого рудого забарвлення.

Ласиці (*Mustela nivalis*). Живуть як на узбережжі Дніпра, так і біля людських обійсть, у кущах. Траплялося, що коти приносили задушених молодих особин. Взимку ласки завжди білі, з повною линькою.

Візони, або «американські норки» (*Neogale vison*). Розповсюджені по всій береговій лінії Дніпра. Присутність видають сліди на мокрому піску. Інколи на кілька секунд можна побачити і тваринку.

Тхори (*Mustela putorius*, напевно тільки лісові, хоча деталі не відомі). Мешкають неподалік людських осель. На них жаліються власники курей.

Ратичні

Загалом на чисельність копитних позитивно вплинула заборона полювання з 2022 року. На початку 1990-х на півострові звичайними були лосі (*Alces alces*), проте у часи «бакайщини» їх винищили.

Свиня дика, або вепр (*Sus scrofa*). Чисельний вид. Чисельність збільшується, чому сприяє, окрім заборони полювання, добра харчова база, а саме поля кукурудзи. Можуть трапитися як поодинокі особини, навіть у межах сіл, так і групи з 6–8 тварин. Інколи серед біла дня виходять на дороги.

Олені (*Cervus elaphus*, тільки цей вид). Завезені в мисливські господарства на початку 2000-х. Зустрічі з ними часті в околицях с. Луковиця. Тут у 2017–2018 рр. на подвір'я до колеги забігло оленятко, заплуталося в сітці паркану, врятоване. У ті ж роки там само пси загнали на приватну ділянку оленицю, а взимку в районі сіл Луковиця та Іваньків бачили великорогих самців оленя. Інколи місцеві жителі знаходять скинуті роги оленів.

Сарни (*Capreolus capreolus*). Один із найбільш розповсюджених видів копитних на півострові. Сарни трапляються дуже часто, як у межах сіл, так і в лісах і на степових ділянках.

Післямова

Трахтемирів — унікальне історичне місце [Петрашенко & Максимов 2000; Парнікоза 2006]. Незважаючи на заповідний статус (історико-культурний), створений тут Регіональний ландшафтний парк «Трахтемирів») та тривалу боротьбу громади за святі місця Бучака, природу цієї території продовжують нищити. Півострів потерпає від інтенсивного землеробства, нашестя мото-квадроцикло-дикунів, стихійних звалищ сміття, що продукують місцеві мешканці, дачники та наїжджаючі безголові туристи. Також наростає загроза кілька разів задекларованого божевільного будівництва гідроакумулюючої станції (водосховища на висотах неподалік села Пшеничники), зі зливом накопиченої води в Дніпро, нижче с. Бучак.

На додачу нещодавно було оприлюднено плани якихось скоробагатьок добувати річковий пісок з русла Дніпра в районі коло колишнього села Зарубинці, навпроти міста Переяслав. Це гарантовано призведе до катастрофічного розмиву берегів півострова та знищення безлічі історичних пам'яток.

Боротьбі за збереження природи цього краю, проти будівництва згаданої ГАЕС і за створення Національного природного парку «Середньодніпровський» присвятив своє життя відомий зоолог і краєзнавець Вадим Негода [Молчаливая 2015; Загороднюк 2018]. Публікуючи цей допис, автор долучається до спротиву небайдужих людей свавіллю чужинців і манкуртів, злочинним діям яких не стає на заваді навіть війна з московією. Букринський півострів заслуговує на високий заповідний статус. Тут має бути створений великий заповідний об'єкт рангу національного природного парку.

Подяка

Автор дякує за сприяння у зборі матеріалу Іллі Жиру (с. Григорівка), Ігорю Сойку (с. Григорівка), Борису Скребцову (с. Великий Букрин і с. Трахтемирів), Володимиру Яремкину (с. Великий Букрин), Володимиру Омеляненку (с. Луковиця). Автор дякує І. Загороднюку за коментарі щодо таксономії ссавців, уточнення щодо складу місцевої фауни та знахідок окремих видів, а також визначення остеологічних зразків.

Література

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. https://bit.ly/3Y8cVRB

Загороднюк, І. 2018. Вадим Негода (1979–2016) — дослідник кажанів та природоохоронець. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 177–186. CrossRef

Мішта, А. В. 2023. Дослідження фауни ссавців (Mammalia) на території Ржищівської МОТГ у 2021 році. *В кн.: Біорізноманіття Ржищівської ... громади*. Чернівці, Друк Арт, 414–440.

Молчаливая, В. 2015. Презентація створення Національного парку «Середньодніпровський». Частина № 3 (травень 2015, м. Канів). *YouTube*. https://www.youtube.com

Парнікоза, І. 2006. У зарубського броду або таємничий Трахтемирів. *Країна Знань*, № 4: 40–42. [передрук 2021 р.: https://expedicia.org/]

Петрашенко, В. О., Є. В. Максимов. 2000. *Трахтемирів: Подорож у давнину*. Київ, 1–102. https://web.archive.org/

Ружіленко, Н., В. Грищенко, В. Межжерін, О. Цвелих. 1998. Фауна кажанів Канівського природного заповідника. *В кн.: Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 76–79. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).

Ружіленко, Н. 2002. Видовий склад і динаміка населення землерийок (Soricidae) заплавних островів Канівського заповідника. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*, № 1: 125–135.

Ружіленко, Н. С. 2008. Багаторічні зміни видового різноманіття та населення ссавців Канівського заповідника. *Заповідна справа в Україні*, **14** (2): 14–19.

Ружіленко, Н. С., В. В. Никифоров, С. А. Константинов. 2011. Різноманітність теріофауни проектованого Національного природного парку «Середньодніпровські плавні». *Біологічний вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, № 2: 70–80.

Резюме

Осадчий, В. **Спостереження за тваринним світом Букринського півострова (Подніпров'я) протягом 2018–2024 років.** — Букринський півострів є найбільш збереженою ділянкою лісостепу Середнього Подніпров'я, яка мало піддавалася антропогенному впливу, завдяки чому там збереглися не надто поширені в Україні взірці флори та фауни. Узагальнено дані на основі багаторічних спостережень без використання методик вилову чи інших форм реєстрації. Загалом виявлено 32 родовиди ссавців, серед них 4 з групи кажанів і комахоїдних, 5 родовидів гризунів немишовидих та зайцеподібних, 9 мишовидих (видів напевно значно більше), 7 хижих з родини мустелових, 4 хижих з родин котових і псових, 3 ратичних. Особливістю фауни є низька частка чужорідних видів, яких тут налічується п'ять (пацюк сірий, миша хатня, ондатра, візон річковий, єнот уссурійський).

Novitates Theriologicae, Pars 17: 47–56 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1710

Мисливська теріофауна верхів'їв ріки Стривігора (Карпати)

Володимир Терлецький

Аматорське коло с. Лібухова (Лібухова, Львівська область)
e-mail: volodymyr.mt@gmail.com; orcid: 0000-0003-1848-1693

***Terletsky, V.* Game mammals of the upper reaches of the Stryvigora River (the Carpathians).** — The materials on the presence of game mammal species in the area of remote mountain settlements in Sambir Raion of Lviv Oblast were collected and summarised. The study was carried out in the territory covering the upper reaches of the Stryvigor River. The material was collected over a period of 13 years (2012–2024) and combines both the author's own observations and the results of a survey of local hunters, gamekeepers, State Border Guard Service officers, and local residents. Both recent records and observations from the late 20th century are described. The study showed that game mammals belonging to four orders are present in the study area: hares (Leporiformes, 1 species), rodents (Muriformes, 3 species), carnivorans (Caniformes, 12 species), and ungulates (Cerviformes, 4 species).

Вступ

Людина від початку свого існування почала здобувати їжу. Зокрема людство завжди вживало в їжу м'ясо і м'ясопродукти, а отже полювало і здобувало різного роду тварин. Не стало винятком і XXI століття. Люди й надалі продовжують вести полювання на ссавців, застосовуючи вже на сьогодення сучасні знаряддя полювання [Чудійович 2010].

Оскільки передгір'я Карпат (надто Бескиди) слабо досліджені зоологами, автор представляє в цій статті відомості про поширення окремих видів ссавців зі складу мисливської фауни. Теріологічні дослідження з цих місцевостей являють собою особливу цінність, тому метою дослідження цієї статті став опис видів, які належать до мисливської фауни. Обсяг останньої розуміється тут відповідно до праці «Мисливська теріофауна України: видовий склад і вернакулярні назви» [Загороднюк & Дикий 2012].

Характеристика території досліджень

Дослідження проведено на території, яка охоплює верхів'я ріки Стривігор у районі віддалених гірських поселень у Самбірському районі Львівської області (рис. 1–2). Під терміном «верхів'я» мається на увазі його верхнє русло в Українському Передкарпатті, оскільки витік і власне саме верхів'я знаходяться на території Республіки Польщі.

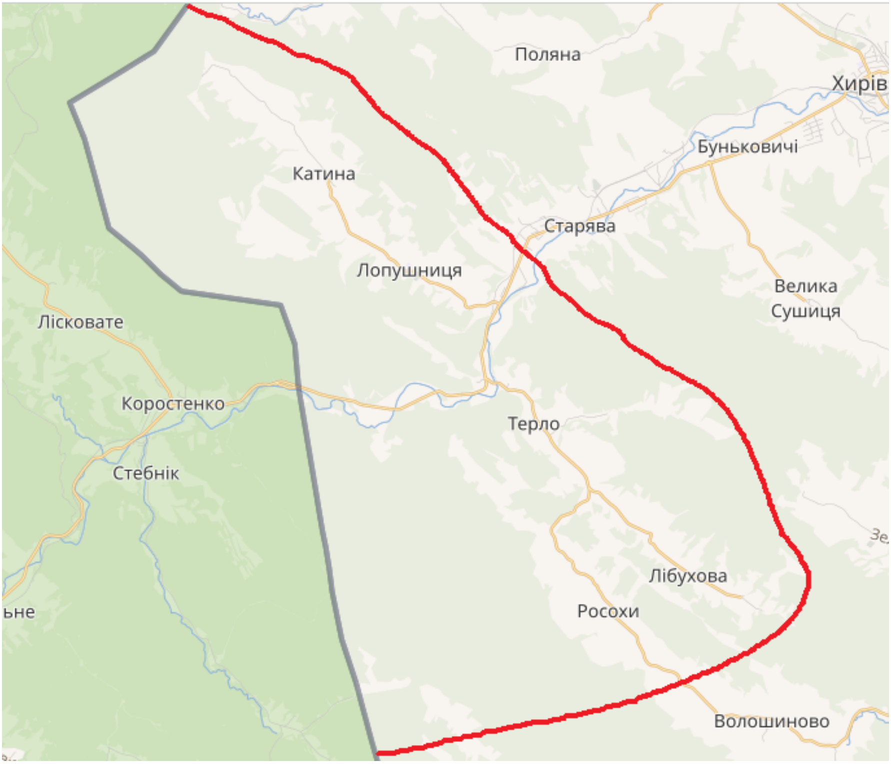

Рис. 1. Мапа регіону досліджень. За geohack.toolforge.org (URL)
Червоною лінією позначено межу району досліджень.

Рис. 2. Краєвид і особливості ландшафту в регіоні досліджень (фото автора).

Рельєф тут складається з похилих куполоподібних хребтів Бескидів і долин поміж цими хребтами. Ця місцевість складається переважно з хвойних і мішаних лісів та полів. У долинах протікають малі річки й обабіч них є житлова забудова (населені пункти).

Хвойні ліси представлені сосново-ялицевими деревостанами. Мішаний ліс складається з тих же сосново-ялицевих насаджень, які розбавлені осикою, березою, грабом, буком та ін. Біля людських будівель та поряд з ними насаджені садові дерева різних порід. Присутній також підлісок на узліссі, чагарник по краях полів та прибережні зарослі біля річок.

До полів чи відкритих місцевостей відносяться сільськогосподарські землі, власне самі поля, ниви, сіножаті й заростаючі полонини на гірських хребтах.

Щодо водойм, то найбільшою рікою тут є Стривігор (Стрв'яж). У нього впадає низка малих потічків-річок як з правої, так і з лівої сторони. Окрім річок у цій місцевості знаходяться штучні водойми, представлені приватними невеликими ставками.

Населені пункти забудовані переважно дерев'яними хатами. Хоча останнім часом йде інтенсивна забудова цегляних/блокових домів. Посеред забудов є сільські ґрунтові дороги, а також асфальтовані дороги міжнародного та місцевого значення.

Окремо варто згадати, що ця місцевість прилягає до державного кордону України з Польщею. Завдяки цьому вона є зі слабкою транспортною інфраструктурою та невисокою щільністю людських поселень, а тому по суті наближена до стану заповідного режиму.

Методи і матеріали

Матеріал, що становить основу представленого дослідження, зібраний впродовж 13 років (2012–2024 роки). Відомості про ссавців цього регіону, які входять до мисливської фауни, автор збирав самостійно методом візуальних контактів, пошуку слідів, посліду, кубел, нір, інших слідів життєдіяльності. Окрім цього, проведено опитування мисливців регіону, єгерів, службовців Держприкордонслужби та місцевого населення.

Список мисливської фауни подається за даними Державної служби статистики України. Назви ссавців подаються за списком, затвердженим Українським теріологічним товариством [Загороднюк & Ємельянов 2012]. Місцеві назви подано за попереднім оглядом автора [Терлецький 2020а].

Таксономічний огляд видів

У цьому регіоні зустрічаються мисливські види чотирьох рядів: зайцеподібні (Leporiformes), мишоподібні (Muriformes), псоподібні (Caniformes) і оленеподібні (Cerviformes) [Татаринов 1956].

Ряд Зайцеподібні

Заєць сірий (*Lepus europaeus* Pallas, 1778). Місцева назва — *заїць*. Колись масовий вид, який навіть шкодив людським садам. На даний час вид вкрай рідкісний. Зустрічаються лише окремі особини в окремі роки. Добувається мисливцями попри свою рідкість.

Ряд Мишоподібні

Три види з нетаксономічної групи «немишовидих», з них лише один — звичайний для регіону, ще один рідкісний і один випадковий.

Вивірка лісова (*Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *вивірка* або *білка*. Широко присутній вид. Причому зустрічаються два підвиди: чорний (*carpathicus*) і бурий (*fuscoater*). Зустрічається зазвичай у лісі в горах, проте в осінньо-зимовий період заходить у населені пункти. За один 10-кілометровий маршрут можна облікувати до п'яти особин. Частота виявлення гнізд (рис. 3) автором приблизно одне гайно на 2–3 роки. Місцевими мисливцями не розглядаються як об'єкт полювання [Терлецький 2020].

Бобер європейський (*Castor fiber* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *бобир*. Вкрай рідкісний вид. Зустрічається лише в одній локації на півдні досліджуваного регіону. Окрім цього є потужна популяція на ріці Стривігор на території Польщі на відстані 100 м від кордону. Зважаючи на таку близькість до території України, є надія, що ця популяція заселить і українську частину річища цієї ріки. Через причину своєї рідкості не є мисливським у цьому регіоні [Коваль 2015].

Рис. 3. Вивірка лісова, підвид *Sciurus vulgaris carpathicus*, ліворуч — вивірка на дереві (сосна), ліворуч — розгорнуте гайно вивірки, побудоване з шерсті домашньої вівці з невеликою домішкою пір'я. Фото автора.

Ондатра мускусна (*Ondatra zibethicus* Linnaeus, 1766). Місцева назва — *ондатра*. Цей вид відсутній у досліджуваному районі. Автор отримав повідомлення від свого батька лише про одну зустріч ондатри, яка була зафіксована більше як пів століття тому. Вид був відмічений влітку в с. Лібухова на місцевій річці. Не добувається мисливцями.

Ряд Псоподібні

Найбагатша за видовим складом група, що налічує 12 видів 10 родів. Серед них є рідкісні види, проте є й звичайні. Популяції свійських хижих тут не розглядаються, у природі здичавілі їх форми не відомі.

Кіт лісовий (*Felis silvestris* Schreber, 1777). Місцева назва — *дикий кіт*. Рідкісний в регіоні вид [Башта *et al.* 2013]. У минулому не зустрічався зовсім. В останні роки мабуть відбулося розширення ареалу, яке поширилося і на даний регіон. Також, можливо, це особини, які заходять з території Республіки Польща. Реєструється мисливцями приблизно два рази на рік. Одного разу відмічений грибниками. Автор також одного разу відмітив сліди дорослої особини з малюками. Це не могли бути сліди кота свійського, оскільки сліди знайдено на мокрому ґрунті дороги, яка пролягає вершиною гори посеред лісу тайгового типу, на відстані приблизно два кілометри від найближчого сільського господарства. Домашня кішка з кошенятами туди б не пішла. Зі слів мисливців, в одному з урочищ водиться досить багато особин кота лісового, які там успішно розмножуються. Інколи стають і трофеєм місцевих мисливців (рис. 4а), проте відомості про такі трофеї, як правило, залишаються нерозголошеними [Коваль 2017].

Рись євразійська (*Lynx lynx* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *рись*. Дуже рідкісний зайшлий вид. У результаті опитування місцевих природокористувачів автору вдалося зібрати свідчення про дві зустрічі з цим видом — обидві у кінці минулого століття (1980-ті рр.). Деталей цих рідкісних зустрічей для даної місцевості немає. Відомо, що в цих двох випадках були одинокі дорослі особини, яких вполювали мисливці у хвойному лісі в горах. Сучасних реєстрацій виду в регіоні дослідження не відмічено [Терлецький 2023].

Єнот уссурійський (*Nyctereutes procyonoides* Gray, 1834). Місцевої назви цього виду не існує. Дуже рідкісний, випадковий вид. Відмічений лише в одній локації на півночі досліджуваного регіону. Єдина зустріч була зафіксована 2014 року в околиці села Катина. Через причину своєї рідкості не є мисливським у цьому регіоні.

Вовк (*Canis lupus* Linnaeus, 1758). Місцева назва — ідентична до наукової. Рідкісний зайшлий вид як у літній, так і в зимовий період. На нього не полюють, але іноді відстрілюють як ссавця, який знищує свійських тварин. Взимку викрадає свійських собак у місцевих жителів. Відомі випадки, коли вовки загризали овець. Зазвичай це відбувається влітку під час випасання овець на полонині. Викрадання собак і овець відбувається кожного року.

Собак господарі втрачають по 1–2 особини за рік на кожне село. Овець утримують не у всіх населених пунктах, тому тут середнє число втраченого поголів'я становить по 1 вівці за рік на село.

Лис рудий (*Vulpes vulpes*, Linnaeus, 1758). Місцева назва — *лис* або *лисиця*. Численний ссавець цього регіону. Мабуть, чисельність завелика, оскільки цей вид винищив лісову пернату дичину і завдає шкоди птахівництву місцевому населенню. Лиси настільки розмножились і осміліли, що безстрашно ходять по подвір'ю людей у білий день. Є два випадки виведення молодняка в населеному пункті в норах прямо під будинками людей. Відстрілюється місцевими жителями при будь-якій нагоді (рис. 4b).

Ведмідь бурий (*Ursus arctos* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *видмідь*. Дуже рідкісний зайшлий вид. Всі відмічені особини зайшли з території Польщі. На досліджуваній території не затримується і тим більше не розмножується. Остання така зустріч була зафіксована наприкінці лютого 2021 року (рис. 5). Мисливцями не відстрілюється через свою рідкість і відсутність безпосередніх зустрічей з твариною [Дикий & Шквиря 2015].

Рис. 4. Хижі ссавці з родив котових і псових з району досліджень: ліворуч — чучело впольованого кота лісового, 2016 р. (фото від мисливців); праворуч — здобутий мисливцями лис, 2020 р.

Рис. 5. Відбитки лап ведмедя бурого на лісовій дорозі (фото надане грибником).

Горностай (*Mustela erminea* Linnaeus, 1758). Місцевої назви цього виду не існує. Усі вважають, що це велика форма ласиці. Попри те, що вид внесений до Червоної Книги України, в описаній місцевості зустрічається досить часто. У 2021 році автор знайшов горностая і його гніздову нору не де-небудь, а прямо на власному подвір'ї (рис. 6а). Гніздова нора була на подвір'ї в землі на відстані 4 м від стіни будинку. Після косіння газону потривожена самка перенесла молодняк в зубах до найближчого складу дров. Не є мисливським у цьому регіоні, оскільки місцеві жителі не бачать ніякої користі від здобування цього виду.

Тхір темний (*Mustela putorius* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *тхір*. Нечисленний вид даної місцевості. Зустрічається практично в усіх біотопах: хвойному лісі, узліссі, заростях на полях, у населених пунктах. Зі слів мисливців, у горах водиться більший і світлий підвид (ймовірно, мова має йти про форму *rothschildi*), а в селах присутній менший і значно темніший (*putorius*). Впольовується мисливцями приблизно 1–2 особини на п'ять років.

Куниця лісова (*Martes martes* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *лісова куницє*. Численний вид. Один з найулюбленіших об'єктів полювання. В даній місцевості зустрічається виключно у хвойному лісі (і ялина, і сосна). Відстрілюється у великій кількості через цінне хутро.

Куниця кам'яна (*Martes foina* Erxleben, 1777). Місцева назва — *сільська куницє*. Нечисленний вид у цій місцевості. Зустрічається виключно в населених пунктах. Відстрілюється як вид, що шкодить птахівництву. Також відловлюють її пастками.

Борсук європейський (*Meles meles* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *бурсук*. Колись відсутній вид. З'явився в цій місцевості недавно. Сучасний стан не до кінця відомий, але зустрічається часто. Також мисливці відшукали «норне містечко» сім'ї цього виду. Відстрілюють цей вид начебто через цілющі властивості його жиру.

Рис. 6. Хижі родини мустелових з району досліджень: ліворуч — горностай на подвір'ї автора, 2023 р.; праворуч — видра, загризена свійським псом на прив'язі, 2023 р. Фото автора.

Видра річкова (*Lutra lutra* Linnaeus, 1758).). Місцева назва — *видра*. Рідкісний зайшлий вид. Нерідко заходить на приватні ставки місцевих жителів, щоб поживитися рибою. Зустрічається кожного року по одній особині. Гніздових нір чи молодняку не виявлено. Відстрілюють його як шкідника рибного господарства (рис. 6b).

Ряд Оленеподібні

Загалом це найбажаніші об'єкти полювання місцевих мисливців.

Свиня лісова (дик) (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *дик*. Рідкісний зайшлий вид. Найчастіше це особини, яких загнали мисливці з сусідніх територій. Улюблений (бажаний) об'єкт полювання місцевих мисливців, але впольовують його вкрай рідко через нечасті зустрічі.

Олень шляхетний (*Cervus elaphus* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *вóлинь*. Рідкісний зайшлий вид. Зустрічаються окремі особини, а також стада по 3–4 особини, які мають переходи через досліджувану територію. Бажаний, але нечастий об'єкт полювання місцевих мисливців.

Сарна європейська (*Capreolus capreolus* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *сирна*, *серна* і *кузулє*. Нечисленний, але досить поширений вид. Найулюбленіший об'єкт полювання серед місцевих мисливців. Мисливці щороку впольовують по 5–7 особин цього виду.

Лось європейський (*Alces alces* Linnaeus, 1758). Місцева назва — *лось*. Дуже рідкісний зайшлий вид. Відомі лише окремі заходи тварин з Польщі. Трапляється по одній особині раз на чотири роки. Відмічено його сліди на ґрунтовій лісовій дорозі. Востаннє відмічений 2021 року. Не є об'єктом полювання через випадковість трапляння.

Рис. 6. Фотофакти щодо копитних району досліджень: ліворуч — слід оленя благородного на дорозі вздовж полонини, 2024 р. (фото автора); праворуч — впольований самець сарни європейської, 2021 р. (фото надане мисливцем).

Таблиця 1. Обсяг рядів і розподіл видів мисливської фауни та статусами рясноти у верхів'ї ріки Стривігор на підставі даних за 2012–2024 роки

Ряд	Кількість видів	Чисельність			
		численний	нечисленний	рідкісний	випадковий
Leporiformes	1	–	–	1	–
Muriformes	3	1	–	1	1
Caniformes	12	2	4	3	3
Cerviformes	4	–	1	2	1
Разом	20	3	5	7	5

Обговорення

Гірські райони Карпат, а зокрема їхні північні макросхили, за окремими винятками, — вкрай неповно досліджені зоологами в цілому, годі казати про спеціальні дослідження мисливської фауни. Тому нові відомості, викладені в цій статті, являють собою особливу цінність.

Розрізнених фактів, доступних для автора, виявилося достатньо для формування уявлень про видовий склад і показники відносної рясноти мисливської теріофауни верхів'їв ріки Стривігор на Самбірщині (Львівська обл.). Значною мірою цьому сприяла тривалість моніторингу — факти накопичено за 13 років (2012–2024 роки), а також те, що використано дані з широкого спектра джерел. Такими стали, у доповнення до власних спостережень автора, результати опитування мисливців регіону, єгерів, службовців Держприкордонслужби та місцевого населення. Найбільш результативними джерелами виявилися власні спостереження автора, а також опитування мисливців.

На досліджуваній території відмічено 20 видів чотирьох рядів: зайцеподібні (Leporiformes), мишоподібні (Muriformes), псоподібні (Caniformes) і оленеподібні (Cerviformes). Результати цих досліджень відображено в таблиці. Найбільш повно за числом видів представлений ряд псоподібних — 12 видів з 20 описаних тут, тобто 60% видового складу мисливської теріофауни.

Найпоширенішими в районі досліджень є три види ссавців зі складу мисливської фауни — вивірка лісова (*Sciurus vulgaris*), лис рудий (*Vulpes vulpes*) та куниця лісова (*Martes martes*). Менш поширеними (нечисленними) є п'ять видів — горностай (*Mustela erminea*), тхір темний (*Mustela putorius*), куниця кам'яна (*Martes foina*) і борсук європейський (*Meles meles*). Ще сім видів є рідкісними і п'ять випадковими. Такі оцінки збігаються з оцінками, наведеними у праці Н. Стецули [Стецула 2019] для Сколівщини.

Подяки

Автор дякує провідному науковому співробітнику Національного науково-природничого музею НАН України Ігорю Загороднюку за спонукання у написанні цієї статті і науковий супровід. Також автор щиро вдячний усім місцевим мешканцям, мисливцям і усім хто допоміг у зборі інформації.

Література

Башта, А.-Т. В., Ю. В. Канарський, М. П. Козловський (ред.). 2013. *Рідкісні та зникаючі види тварин Львівської області*. Ліга-Прес, Львів, 1–224. ISBN 978-966-397-202-2

Дикий, І. В., М. Г. Шквиря (ред.). 2015. *Ведмідь бурий (Ursus arctos): проблеми збереження та дослідження популяції в Україні*. СІК ГРУП Україна, Київ, 1–135. ISBN 978-617-7092-57-4

Загороднюк, І., В. Покиньчереда. 1997. Таксономія ссавців східнокарпатського регіону. *В кн.:* Загороднюк І., В. Покиньчереда, О. Киселюк, Я. Довганич. *Теріофауна Карпатського біосферного заповідника.* Ін-т зоол. НАНУ, Київ, 16–23. (Додаток 5 до журналу "Вестник зоологии").

Загороднюк, І., І. Дикий. 2012. Мисливська теріофауна України: видовий склад і вернакулярні назви. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **58**: 21–44.

Загороднюк, І., І. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. https://bit.ly/4ecHWwE

Коваль, Н. 2015. Поява бобра (Castor fiber) в Ужанському національному парку і перспективи формування його гірських популяцій в Закарпатті. *Праці Теріологічної школи,* **13**: 61–67. CrossRef

Коваль, Н. 2017. Кіт лісовий (Felis silvestris) в Ужанському національному парку (Східні Карпати). *Праці Теріологічної школи*, **15**: 105–110. CrossRef

Стецула, Н. 2019. Динамічна компонента у складі теріофауни Сколівських Бескид (Українські Карпати). *Theriologia Ukrainica*, **17**: 43–54. CrossRef

Татаринов, К. 1956. *Звірі західних областей України.* Вид-во АН УРСР, Київ, 1–188.

Терлецький, В. 2020*a*. Місцеві назви ссавців у селі Лібухова на Львівщині. *Novitates Theriologicae,* **11**: 29–32. CrossRef

Терлецький, В. 2020*b*. Знахідки надземних гнізд гризунів в умовах Українських Бескидів (верхів'я Дністра). *Novitates Theriologicae,* **11**: 184–187. CrossRef

Терлецький, В. 2023. Присутність котових (Felidae) в околицях села Лібухова у Східних Бескидах. *Novitates Theriologicae,* **16**: 52–55. CrossRef

Чудійович, І. 2010. *До історії мисливства та рибальства Сколівщини*, Стрий, 1–600. (Online: *Ловецтво України*. Вебсайт: http://www.huntingukraine.com)

Резюме

Терлецький, В. **Мисливська теріофауна верхів'їв ріки Стривігора (Карпати).** — Зібрано й узагальнено матеріали про присутність видів ссавців зі складу мисливської фауни в районі віддалених гірських поселень у Самбірському районі Львівської області. Дослідження проведено на території, що охоплює верхів'я р. Стривігор. Матеріал зібрано впродовж 13 років (2012–2024), він об'єднує як власні спостереження автора, так і результати опитування мисливців регіону, єгерів, службовців Держприкордонслужби та місцевого населення. Описано сучасні реєстрації та спостереження видів у кінці XX ст. Дослідження показало, що в дослідженому районі присутні мисливські види чотирьох рядів: зайцеподібні (Leporiformes, 1 вид), мишоподібні (Muriformes, 3 види), псоподібні (Caniformes, 12 видів) і оленеподібні (Cerviformes, 4 види).

Novitates Theriologicae, Pars 17: 57–62 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1711

Шакал (*Canis aureus*) в Україні на схід від Дніпра: аналіз даних за перші 10 років експансії

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* The jackal (*Canis aureus*) in Ukraine east of the Dnipro: analysis of data of the first 10 years of expansion.** — The article presents information on the earliest stages of the jackal's expansion in the territory of left-bank Ukraine (east of the Dnipro, but actually east of the Cherkasy–Mykolaiv line). The dataset is limited to findings from the pre-war period, i.e. from 2000 to 2010, during which the first wave of colonisation of the eastern territories of Ukraine took place. The initial territory of expansion was the northern Azov region, where jackals entered from the lower reaches of the Don River; data on the Crimea and the expansion channel through the Kerch Strait are contradictory. All known findings of the first 10 years of expansion are summarised with details. The map of expansion was constructed with the definition of three expansion isolines corresponding to the periods of 2000–2004, 2005–2009, and 2010–2014.

Вступ

Шакал золотавий (*Canis aureus*) — вид, що демонструє широку експансію на теренах східної Європи упродовж трьох останніх десятиліть, з явною «видимою» фазою протягом 2005–2025 років і особливо значним сплеском знахідок, починаючи з 2010 р. Завдяки цьому дуже скоро вся територія його експансії буде заточкована знахідками, що покаже не так особливість експансії, як особливість закріплення виду з формуванням локальних його осередків у найбільш придатних місцях (регіонах). Врешті, сформований внаслідок закріплення виду «ландшафт чисельності» буде відображати більше особливості біотопів, а нас же цікавить сам розвиток експансії. Тому увагу варто приділити пошуку, уточненню і верифікації найбільш давніх знахідок. Таким періодом є перші 10 років експансії, з 2000 по 2009 роки.

Загальний огляд експансії шакала в Україні представлено у низці попередніх праць колег [Roženko & Volokh 2010] і автора [Zagorodniuk 2014; Войтко & Загороднюк 2022]. Опубліковано і низку праць щодо екології виду на нових територіях [Domnich *et al.* 2009; Rozhenko 2021].

Мета роботи — виявити й описати особливості першої фази експансії шакалів на сході України, з аналізом ймовірних екологічних русел проникнення виду в регіоні та місць ймовірного його «закріплення».

Методичні зауваги

Основа роботи — огляд знахідок до 2010 р. Такі дані розбито на два періоди й позначено на мапі жовтими (2000–2004) та помаранчевими колами (2005–2009). Всіх їх подано у форматі повних описів, включно з джерелами. Окрім того, для порівняння подано точки наступного циклу, довоєнного, за 2010–2014 рр., проте без детальних описів. Повні описи за весь час (2000–2025) буде представлено у форматі великої статті в *Theriologia Ukrainica*.

При доборі фактів важливо ставитися обережно до нефахових джерел інформації (яких тут виявилося три — щодо Кінбурну, Кременчука і Бахмуту), хоч і з публікаціями фахівців, і перевіряти кожний факт. Так само важливо обережно ставитися й до реконструкцій, для яких тут застосовано картографічний підхід з елементами GIS, зокрема аналізом появи видів у різних просторових координатах з урахуванням часу появи. Останнє дозволило переглянути поширені гіпотези щодо шляхів розселення виду.

Огляд знахідок

Формально найдавніша знахідка шакала датована 1991 роком і стосується Кінбурну, а одна з наступних — околиць Олешок 2002 р. [Роман 2019][1], проте реально в районі Чорноморського біосферного заповідника шакал перевірено відомий тільки з 2011 р., що підтверджують факти його здобування [Волох & Шестопал 2011; Волох 2014; З. Селюніна, особ. повід.].

Зібрані з різних джерел реєстрації шакала на початковій стадії експансії оформлено двома серіями: за 2000–2004 рр. (5 записів) і за 2005–2009 рр. (7 записів). На мапі (рис. 1) такі дані відмічено різними значками.

1. Знахідки 2000–2004 років

1.1. Бирючий. Запорізька обл., НПП Азово-Сиваський, коса Бирючий острів: «інвазія шакала на острів відбулася зимою 2001/2002 рр. ... Трьох особин шакала, яких вважали за бродячих собак, відмічено в червні 2002 р. ... посеред штучних насаджень маслинки сріблястої. У 2003 р. поблизу кордону Садки вперше ... реєстрували вокалізацію шакала. Наприкінці березня 2004 р. ... зграю з 4-х дорослих особин відмічено в лісових насадженнях...» [Домніч *et al.* 2009: 42].

1.2. Тузла. Крим, Керченська протока, о. Тузла, поява взимку 2001/2002 рр. на косі, 2 екз., одного здобуто [Волох 2004] (джерело не ясне). У кожному разі ця реєстрація шакалів на о. Тузла виглядає як лише спроба вселення з Тамані, яка явно не увінчалася успіхом (тварини були вбиті). Вид у ті роки був численним по всьому Краснодарському Краю [Бакеев 1976; Кудактин *et al.* 2019], і такі заходи на край суходолу є цілком очікуваними (фактів перепливання шакалами [або будь-якими хижими] Керченської протоки не описано).

---

[1] Публікація поза фаховими виданнями, у матеріалах локальної конференції. У ній повідомлено про «дивних собакоподібних тварин» на Кінбурні, зустрічі яких місцевими жителями були з 1991 р. [Роман 2019], що доповнено повідомленням про зустрічі шакала «в 2002 р. у порослих очеретом і чагарником уголовинах на схід від міста [Олешки]» [ibid.].

1.3. Бахмут. Донецька обл., Бахмутський («Артемівський») район, без деталей[2], 2003 р. [Волох 2003]; уточн. від автора (А. Волох, особ. повід.): 01.02.2003, терняки, здобуто 1 екз. (♂), повід. Л. Тараненка; на основі фото з газети «Полювання та риболовля» 2003[3]; там само, 2003 р., ліс, здобуто 2 екз.).

1.4. Кременчук. Полтавська обл., заплава Дніпра в окол. Кременчука, заказник «Білецьківські плавні» (правіше річища Дніпра), 49.06278°, 33.3875°, візуальні зустрічі й сліди шакала з 11.11.2004 по 6.03.2005, в останню дату за слідами на снігу обліковано 21 ос. [Ружіленко *et al.* 2011]. Цю реєстрацію автор відносить до помилкових[4] (хоча ясно, що за 10 років шакал туди таки прийшов).

1.5. Сиваші. Крим, район Сивашів на схід до Джанкоя, регулярні повідомлення місцевих про зустрічі, сліди й голоси в «останні 20 років» [приймається як 2004–2024] (І. Євстаф'єв, особ. повід.); на мапі як одна точка.

2. Знахідки 2005–2009 років

2.1. Добропілля. Дніпропетровська обл., Покровський («Добропільський») район, окол. с. Новомиколаївка (48.188056°, 36.921667°), р. Солона, «у 2005–2013 рр.» [Волох 2014]; уточн. від автора (А. Волох, особ. повід.): 12.2005, очерети, 1 екз., вигнали при полюванні на лисиць (повід. голови Добропільського УТМР).

2.2. Грузьке. Донецька обл., Покровський (Костянтинівський) район, біля с. Грузьке, рік невідомий, у переліку знахідок за 2005–2013 рр. за даними Г. Молодана і В. Угневенка[5] [Волох 2014]; уточн. від автора публікації (А. Волох, особ. повід.): 12.2005, поле, 3 екз., мишкували (повід. голови Добропільського УТМР).

2.3. Міловський район. «Є вказівки про спостереження мисливцями шакалів у серпні й листопаді 2006 р. в окол. с. Кирносове Міловського р-ну Луганщини» (О. Пасічнік, особ. повідомл.) [Загороднюк 2006].

---

[2] Текст супроводжено фразою «З низовин Дону окремі мігранти проникли в угіддя [...] району», яка не підтверджена міченням чи стеженням і є довільним припущенням автора.

[3] У випусках 2003 р. тексту про шакалів чи про полювання у Бахмутському (Артемівському) районі не знайдено (за сприяння С. Синчука).

[4] Знахідка тут визнана як сфальсифікована. У розшуканій попередній праці спостереження були не «з 11.11.2004 по 6.03.2005», а «11.11.2004» та «4 та 6.03.2005» [Ружіленко & Константинов 2009], а в обох попередніх працях з описом поселень хижих [Ружиленко 2007a] та слідів хижих [Ружиленко 2007b] у тих самих місцях (включно з Білецьківськими плавнями), шакала не згадано взагалі, як немає його і в авторефераті дисертації (2010). Цю містичну історію прийшлося розкручувати за участі шістьох різних колег, у т.ч. організаторів тогочасних конференцій 2007 р. та співавтора у працях 2009 і 2011 рр. Єдиним несуперечливим поясненням всієї цієї історії є бажання дослідниці вказали на знахідку виду, про який вони дізналися у жовтні 2008 р. на 15-й (Канівській) теріошколі: тоді всі ми, включно з Н. Ружіленко, були учасниками майстер-класу М. Роженка «Порівняльна характеристика слідів шакала з іншими хижаками» [Коробченко 2010], проте цей факт дуже сподобався колезі й був акуратно «заднім числом» доданий в описи фауни хижих у Кременчуцьких плавнях, опубліковані у наступних 2009 та 2011 рр., з описом «знахідок» 2004 та 2005 р., про які автор з невідомих причин всі роки скромно мовчала. Запит до Білецьківських плавнів показав, що в «Літописі» таких даних не було. Якщо визнати цю «знахідку» фейком, то все стає на місця, і розподіл точок на карті з урахуванням років появи виду стає логічним і зрозумілим. На жаль, це не єдиний подібний випадок.

[5] Геннадій Молодан — тодішній директор національного природного парку «Меотида», Валерій Угневенко — тодішній головний мисливствознавець Донецької обл.

2.4. Амвросіївка. Донецька обл., Амвросіївський р-н (без дет.), рік невідомий, у переліку знахідок за 2005–2013 рр. [Волох 2014]; уточн. від автора (А. Волох, особ. повід.): 2006 (без дет.); лука в заплаві, 1 екз. (без дет., здобуто?).

2.5. Половецкий степ. Донецька обл., Нікольський («Володарський») район, РЛП Половецкий степ. (47.3175°, 37.152222°), без дет. («у 2005–2013 рр.», усні повід. Г. Молодана й В. Угневенка) [Волох 2014]; уточн. від автора публікації (А. Волох, особ. повід.): 2007 (без дет.), поле, 1 екз., йшов по полю, спостереження з вікна авто, повід. від Г. Молодана).

2.6. Бирючий (див. п. 1.1). Запорізька обл., коса Бирючий острів: «У 2007–2008 рр. дорослі тварини та молодняк шакала були нами зареєстровані за слідами біля місць водопою та на вологих подах у центральній, західній і північній частинах острова. У 2009 р. доросла самка шакала з 1 щеням візуально відмічені в районі затоки «Олень». У групових завиваннях шакалів у 2007 р. реєстрували 3–7 особин; виводкові нори у 2004–2008 рр.» [Домніч *et al.* 2009].

2.7. Запоріжжя (окол.). Крутоярівське лісництво [між сс. Канівське та Лисогірка], 2008 р., 1 екз. здобуто мисливцями [Волох & Шестопал 2011].

Обговорення

Загальна схема експансії

Для повноти картини картографічні матеріали за 2000–2009 роки доповнено даними за 2010–2014 роки, що дозволило цей масив фактів розділити на три часові групи для точнішого з'ясування схеми розвитку експансії. Такі дані нанесено на мапу (в рамках можливостей сервісу google.map) (рис. 1).

З картографічних даних очевидним є розвиток експансії шакала на схід України зі сходу, з прилеглих областей р.ф. (передусім Ростовської). Вид очевидно зайшов широким фронтом, тобто не по якомусь одному екокоридору, сформувавши одразу доволі широку зону експансії. Не можна виключати, що записані реєстрації були не самими ранніми: було багато повідомлень про «червоних чеченських вовків», про що автор чув не раз.

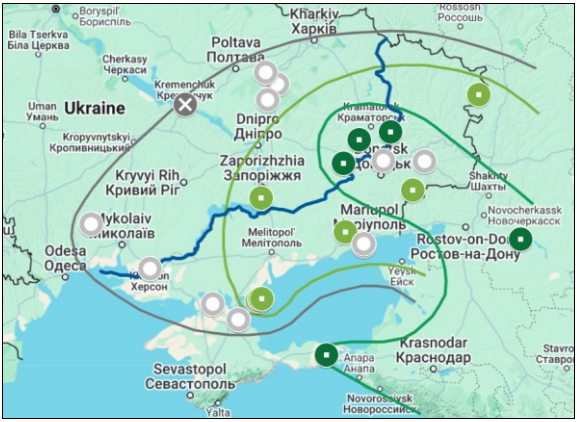

Рис. 1. Розподіл знахідок шакала на сході України (фактично на схід від лінії Черкаси-Миколаїв). Усі відомі факти розділено на три хронологічні групи:

- ● 2000–2004 (темно-зеленим),
- ● 2005–2009 (світло-зеленим),
- ○ 2010–2014 (сірим),
- × помилкова вказівка.

Синя лінія — сучасна зона військового протистояння.

Оригінал тут: https://www.google.com

Попри все, об’єктивно картина поширення — як динаміка у просторі, так і хронологія — визначається появою після 2000 р. і експансією зі сходу, найімовірніше, долиною Дінця з притоками та суміжними ділянками Донецького Кряжу (на мапі зелені значки й полігон, що їх окреслює).

Наступною фазою стала «розлита» експансія, що охопила як річкову мережу Дінця, так і всю серію приморських водно-болотних угідь, де вид є звичайним і численним тепер, через 25 років після початку сучасної хвилі експансії. Це вся смуга від Маріуполя (угіддя НПП «Меотида») до Сиваша включно. Всі ці місця стали основою популяційного ядра шакала на сході України, звідки йшло розселення виду в суміжні регіони, зокрема й на північ уздовж Дніпровського екокоридору.

На Нижньому Дніпрі (зокрема в районі Чорноморського заповідника) вид освоївся не раніше 2010–2011 років, після першої фази експансії. Перших шакалів тут здобуто у Кринському лісництві, що біля Каховки [Волох & Шестопал 2011] і лише згодом вид освоїв плавні у заповіднику і на прилеглих ділянках Дніпрової дельти [З. Селюніна, особ. повід.].

Врешті, в Криму вид також розселявся, як свідчать картографічні дані, з боку Сиваша, рухаючись у бік Керченського півострова по системі мілководних очеретяних угідь (у мережі є чимало відео про полювання на шакала вже у 2010-х та 2020-х роках). Натомість керченський канал експансії, який припускають інші дослідники [Волох & Шестопал 2011], є неоднозначним, і його не підтверджують картографічні дані з датуванням знахідок. Іншими словами, до Криму вид майже напевно зайшов із півночі, через північне Приазов’я. Усі точки реєстрацій першого циклу (до 2005 р.) розташовані північніше.

Отже, початок експансії шакала пройшов значною мірою у прихованому режимі протягом 2000–2004 рр., після чого вид уже реєстрували повсюдно.

Подяка

Щира подяка Г. Городиській, Р. Журавчаку, Ол. Кратюку, Д. Лазареву, О. Рєзніку, О. Смирновій, Св. Синчуку за пошук давніх і відсутніх в Інтернеті джерел. Дякую А. Волоху, Н. Лебедєвій, С. Константинову та З. Селюніній за уточнення давніх даних про знахідки виду.

Література

Бакеев, Ю. Н. 1976. Изменение ареала и численности шакала на Северном Кавказе. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический,* **83** (2): 45–56.

Войтко, П., І. Загороднюк. 2022. Знахідки рідкісних і маловідомих хижих ссавців на Волині: шакал та кіт лісовий. *Novitates Theriologicae*, **13**: 43–46. CrossRef

Волох, А. 2003. Появление шакала на Украине и его современное распространение. *Охотник*, № 9: 14–15. URL

Волох, А. М. 2004. Появление обыкновенного шакала (Canis aureus) у берегов Крыма. *Вестник зоологии*, **38** (3): 80. URL

Волох, А. М., М. И. Шестопал. 2011. Обнаружение шакала (Canis aureus Linnaeus, 1758) в низовьях Днепра. *Вестник зоологии*, **45** (5): 456. URL

Волох, А. М. 2014. *Охотничьи звери степной Украины*. Гринн Д.С., Херсон, 1–412.

Домніч, В. І., Н. С. Ружіленко, І. О. Смірнова, А. В. Домніч. 2009. Особливості екології шакала звичайного (Canis aureus L.) на острові Бірючий. *Вісник Запорізького національного університету Біологічні науки*, № 1: 40–47. URL

Загороднюк, І. 2006. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *Праці Теріологічної Школи*, **7**: 216–259. URL

Коробченко, М. 2010. XV Теріологічна школа-семінар «Проблемні види ссавців» (Канів, 2008): звіт про роботу. *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 159–164. CrossRef

Кудактин, А. Н., Ю. А. Яровенко, А. Ю. Яровенко. 2019. Современное распространение и экология шакала обыкновенного Canis aureus (L., 1758) в России и на Кавказе. *Вестник охотоведения*, **16** (1): 22–28. URL

Роман, Є. Г. 2019. Ссавці правнів Нижнього Дніпра та Олешківських пісків: зміни видового складу та стану популяцій. *В кн.:* Коломієць, Г. (ред.). *Матеріали VI наукових читань пам'яті Сергія Таращука.* Видавець В. В. Терубара, Миколаїв, 189–197. URL

Ружіленко, Н. С. 2007a. Використання поселень хижими ссавцями в Середньому Придніпров`ї. *Сучасні проблеми біології, екології та хімії. Частина 1.* Матеріали міжнародної конференції. Запоріжжя, 196–198.

Ружиленко, Н. С. 2007b. Особенности следов хищных млекопитающих. *В кн.:* Гузій, А. І. (відп. ред.). *Лісове та мисливське господарство: сучасний стан та перспективи розвитку. Том ІІ.* ПП Рута, Житомир, 283–287.

Ружіленко, Н.С., С. А. Константинов. 2009. Хижі ссавці регіонального ландшафтного парку «Кременчуцькі плавні». *В кн.: Збереження та відтворення біорізноманіття природно-заповідних територій.* Матеріали конференції, присвяченої 10-річчю Рівненського природного заповідника (Сарни, 11–13 червня 2009 р). Рівне, 547–555.

Ружіленко, Н. С., В. В. Никифоров, С. А. Константинов. 2011. Різноманітність теріофауни проектованого Національного природного парку «Середньодніпровські плавні». *Біологічний вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, № 2: 70–80. URL

Roženko, N., A. Volokh. 2010. The golden jackal (Canis aureus L., 1758) as a new species in the fauna of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wild forschung*, **35**: 237–246.

Rozhenko, M. 2021. The current state of the golden jackal population in the Lower Dnister National Nature Park. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 109–113. CrossRef

Zagorodniuk, I. 2014. Golden jackal (Canis aureus) in Ukraine: modern expansion and status of species. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **12**: 100–105. URL

Резюме

***Загороднюк, І.* Шакал (*Canis aureus*) в Україні на схід від Дніпра: аналіз даних за перші 10 років експансії.** — Наведено відомості про найперші етапи експансії шакала на території лівобережної України (на схід від Дніпра, проте фактично на схід від лінії Черкаси–Миколаїв). Набір даних обмежено знахідками довоєнного часу, з 2000 до 2010 років, протягом яких відбувалася перша хвиля колонізації східних теренів України. Початковою територією експансії стали райони північного Приазов'я, куди шакали проникли з низовин річки Дон; дані щодо Криму і каналу експансії через Керченську протоку суперечливі. Узагальнено всі відомі знахідки перших 10 років експансії, із зазначенням деталей кожної з них. Побудовано карту експансії з визначенням трьох ізоліній експансії, що відповідають періодам 2000–2004, 2005–2009, та 2010–2014 років.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 63–66 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1712

Ведмідь бурий (*Ursus arctos*) у Східному Поліссі в Україні: свідоцтва відновлення виду в регіоні

Ігор Загороднюк[1], Ігор Мерзлікін[2]

[1] Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X
[2] Природний заповідник «Михайлівська цілина» (Суми), Сумський державний педагогічний університет (Суми); orcid: 0000-0001-8209-9144

Zagorodniuk, I., I. Merzlikin. **The brown bear (*Ursus arctos*) in the Eastern Polissia in Ukraine: evidence of the species' recovery in the region.** — The article describes a new record of the species in Sumy Oblast, in the zone of dense forests near the state border of Ukraine. The information was obtained from military colleagues who observed a female bear with a cub in a thermal imaging camera, which is evidence of not only of the species' presence, but also its reproduction and successful wintering. The observation was made on 4 May 2025 in Shostka Raion, in the area between Khutir-Mykhailivskyi and the state border. Other records of the species east of the Dnipro River are analysed, including the discovery of two skulls from the Starohutsky forestry (1960), a find of bear excrements near Stara Huta (1990), hunted bears in the north of Sumy Oblast on the border with Bryansk Oblast (2002–2003), the occurrence of a female with a cub in Novopskov Raion of Luhansk Oblast (2004), the discovery of tracks in the snow in the Desniansko-Starohutsky National Nature Park (2012), and a video recording of a bear in a felling in the same national park (2020). All finds are associated with uninhabited areas and indicate constant ‘attempts’ of the species to restore its range in this region.

Вступ

Ведмідь бурий — *Ursus arctos* Linnaeus, 1758 — найбільший і вже тому найпримітніший хижий ссавець у складі фауни України. Його моніторингу присвячено чимало праць, зокрема й щодо поліської популяції, проте вони стосуються Центрального Полісся, на захід від Дніпра [Жила 1997; Gashchak *et al*. 2016; Жила 2024]. Такі праці фіксують динаміку появи ведмедя в Українському Поліссі, що свідчить про відновлення цієї частини видового ареалу. Зокрема, у Чорнобильській зоні явно зросла частота реєстрацій ведмедів на фотопастках: за 2012–2016 рр. було 17 реєстрацій і зареєстровано сліди ведмедиці з ведмежатами [Gashchak *et al*. 2016]. Все частіше виявляється маркувальна поведінка у вигляді подряпин на деревах [Жила 2024].

Відомостей про лівобережне Полісся практично немає. Відомо лише, що в теріологічній колекції Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ) є два черепи ведмедів, знайдені у грудні 1960 р. В. Абелєнцевим у Середино-Будському районі Сумщини [Шевченко 2007].

Мета роботи — огляд й аналіз реєстрацій ведмедя бурого на північному сході України з описом нової знахідки цього виду.

Опис нової знахідки

Регулярно спілкуючись із різними колегами, які перебувають у ЗСУ й боронять незалежність України, автори накопичують різного роду дані про склад фауни в зонах бойових дій з увагою до ссавців. Важливою стала нова знахідка ведмедя на північному сході Сумщини, при тому дорослої ведмедиці з ведмежам, понад те — на початку травня, тобто після напевно успішної зимівлі. Тварин зафіксовано засобами об'єктивного контролю — тепловізійною камерою в районі постійного контролю проникнення ворожих ДРГ. Місцевість лісиста, ненаселена, між двома давно (понад 10 років тому) покинутими селами, між Хутором-Михайлівським і держкордоном:

> «Минулої ночі ми на бойовій позиції бачили на українській території ведмедицю з ведмежам. Бачили в інфрачервону камеру. ...».

На жаль, це вся інформація, яку можна тут оприлюднити, і координати знахідки з відомих причин також не подаються. Проте важливим є те, що це спостереження фахового зоолога, що це велика лісиста і знелюднена місцевість, що це весна (післязимівельний час), і що це самка з малям. Отже, існує локальна популяція, хоч і невелика, але реальна.

Колегою також зауважено, що в районі реєстрації ведмедя існує чимало знелюднених раніше і тепер відселених сіл і хуторів, у яких, окрім покинутих городів, є чимало напівзруйнованих, проте цілком доступних для тварин сховищ, включно з численними льохами, цілком придатними не тільки для ДРГ та військових схованок, але й для ведмедів, що може бути додатковим позитивним фактором їхнього існування в регіоні.

Обговорення

Існує декілька важливих фактів виявлення ведмедя на північному сході України. Наведено їх у хронологічному порядку.

У колекції ННПМ є остеологічні матеріали (черепи без щелеп), знайдені у грудні 1960 р. у Старогутському лісництві [Шевченко 2007]; раніше (близько 2000 р.) один із авторів (І.З.) бачив черепи ведмежат у колекції ННПМ-р з подібними даними; вони були зі слідами проходження куль або картечі у кістках. Зразки в каталозі ННПМ мають такі дані:

> № 15619–15620 (черепи, без мандибул), Сумська обл., Шосткинський р-н (колишній Середино-Будський р-н), Старогутське лісн-во, кв. 10, 6.12.1960. leg. В. Абелєнцев [за даними з: Шевченко 2007].

За 20 років, 1.05.1990, один із авторів цієї праці (І.М.) знаходив у околицях Старої Гути купу екскрементів ведмедя.

Ще за 12 років — у жовтні 2002 р. — на півночі Сумщини в лісовому масиві на кордоні з Брянською обл. застрелено дорослого ведмедя, а невдовзі, у січні 2003 р., там само і тим самим мисливцем здобуто в барлозі дорослу особину (120 кг). Цей факт, повідомлений нам Р. Герасимюком (усне повід.), був опублікований 2004 р. [Мерзликин 2004].

У тому ж 2004 р. опубліковано інформацію про знахідку ведмедя на півночі Луганщини [Клюєв *et al.* 2004]. Дослідниками «знайдено відбитки лап бурого ведмедя на мокрому ґрунті байрачного лісу ... в балці Ведмежа (окол. с. Осинове Новопсковського р-ну, Луганської обл.; 24.05.2004). У червні 2004 р. нам було передано передню ліву лапу ведмедя (лапа свіжа...), що залишилася в капкані ... у вищезазначеній балці. Зі слів місцевих, наприкінці квітня — початку травня 2004 р., вони неодноразово спостерігали самицю ведмедя з малюком, що виходили з лісу на берег р. Айдар в окол. с. Рогове».

Інша знахідка на Сумщині 2012 р.: «Ведмідь пройшов в НПП Деснянсько-Старогутський 27.12.2012, слід 18 x 29, шаг 1 м. Йшов на північ, був за 2 км від кордону. Очевидно, брянські браконьєри [його] підняли, і він ... повертався досипати додому» (Ю. Кузьменко, особ. повід.). Колега надіслав у підтвердження серію фото слідів ведмедя на снігу. Знахідка стосується тих самих місць, що й згадані вище зразки в колекції ННПМ.

Навесні 2020 року в соцмережі Facebook опубліковано відео з ведмедем, зняте фотопасткою на вирубці в НПП Деснянсько-Старогутський 23.03.2020. Матеріал під назвою «Наш Старогутський житель» доступний за вебадресою: https://www.facebook.com/watch/?v=2392472114376085

Отже, маємо вже сім повідомлень, шість з яких стосуються північно-східного кута Сумщини, з яких чотири — після 2000 року. Більшість знахідок стосується території НПП Деснянсько-Старогутський, проте це може бути пов’язано виключно з увагою дослідників до цієї території. Нова знахідка ведмедя на схід від Хутора-Михайлівського засвідчує, що вид може бути (і напевно присутній) також у інших районах, зокрема в мережі лісових масивів, що тягнуться з пд.-зх. на пн.-сх. в районі Шостки (див. рис. 1).

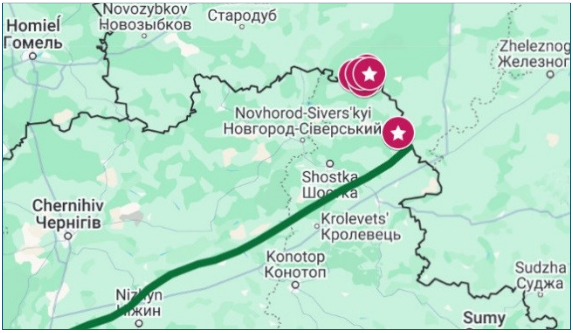

Рис. 1. Знахідки ведмедя бурого на Сумщині (зелена лінія — південна межа Полісся). Всі знахідки попереднього періоду стосуються північної групи місцезнаходжень; описана в цьому повідомленні нова знахідка потрапляє на межу Полісся й Лісостепу і розташована на південний схід від Старогутської групи знахідок.

Ця нова знахідка засвідчує чергову спробу формування популяції виду на Сумщині, з явними ознаками успішної зимівлі й успішного розмноження.

Як відмічено для Чорнобильської зони, формуванню нових угруповань ведмедя «сприяє розмір зони відчуження, рясність ресурсів і відсутність людей. За літературними даними, подібне відновлення ведмедя відбувається у сусідньому Поліському радіоекологічному заповіднику Білорусі» [Gashchak *et al*. 2016: 71]. Те саме можна сказати й про нову знахідку: вона стосується знелюдненої лісистої місцевості з мінімальними антропогенними навантаженнями, що є сприятливим фактором формування нової популяції.

Подяки

Щира подяка колезі-військовослужбовцю ЗСУ за повідомлення важливого спостереження і коментарі щодо деталей знахідки. Дякуємо Р. Герасимюку та Ю. Кузьменку за надані в користуванні відомості й фотофакти щодо реєстрацій ведмедя на Сумщині.

Література

Жила, С. М. 1997. Бурий ведмідь (Ursus arctos L.) в Українському Поліссі. *Вестник зоологии*, **31** (3): 77.

Жила, С. 2024. Маркування ведмедем (Ursus arctos) дерев у Чорнобильському біосферному заповіднику. *Theriologia Ukrainica*, **27**: 78–89. CrossRef

Клюєв, В. Є., М. О. Колесніков, О. В. Кондратенко. 2004. Нова знахідка бурого ведмедя (Ursus actor [sic]) на теренах Східної України. *Вестник зоологии*, **38** (6): 82.

Мерзликин, И. Р. 2003. Некоторые замечания к региональному списку животных, подлежащих особой охране в Сумской области. *В кн.: Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра*. СумДПУ, Суми, 144–150.

Шевченко, Л. С. 2007. *Млекопитающие. Выпуск 3. Хищные Carnivora. Зайцеобразные Lagomorpha (дополнение)*. ННПМ НАН Украины. Киев, 1–80. https://goo.gl/pWPIKC

Gashchak, S., Y. Gulyaichenko, N. A. Beresford, M. D. Wood. 2016. Brown bear (Ursus arctos L.) in the Chornobyl Exclusion Zone. *Proceedings of the Theriological School*, **14**: 71–84. CrossRef

Резюме

***Загороднюк, І., І. Мерзлікін.* Ведмідь бурий (*Ursus arctos*) у Східному Поліссі в Україні: свідоцтва відновлення виду в регіоні.** — Наведено опис нової знахідки виду на території Сумської обл. в зоні суцільних лісових масивів недалеко від державного кордону України. Відомості отримано від колег-військових, які спостерігали в тепловізійній камері ведмедицю з ведмежам, що є свідченням не тільки наявності виду, але і його розмноження й успішної зимівлі. Спостереження зроблено 4.05.2025 в Шосткинському районі на ділянці між Хутором-Михайлівським і Державним кордоном. Аналізуються інші реєстрації виду на схід від Дніпра, у т.ч.: знахідка двох черепів у Старогутському лісництві (1960), знахідка екскрементів ведмедя в околицях Старої Гути (1990), здобування ведмедів на півночі Сумщини на кордоні з Брянщиною (2002–2003), виявлення самки з малям у Новопсковському районі Луганщини (2004), виявлення слідів на снігу в НПП Деснянсько-Старогутський (2012), відеофіксація ведмедя на вирубці в тому ж нацпарку (2020). Всі знахідки пов’язані з ненаселеними районами і свідчать про постійні «спроби» виду відновити свій ареал у цьому регіоні.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 67–69 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1713

Замітки про хижих Центрального Полісся: лісовий кіт і вовк-меланіст на Житомирщині

Петро Печенюк

Відділ природи Житомирського обласного краєзнавчого музею (Житомир)

Pecheniuk, P. **Notes on carnivorans of Central Polissia: a wild cat and a melanistic wolf in Zhytomyr Oblast, Ukraine.** — New data on carnivorans of Central Polissia, in particular on the distribution of the wild cat (*Felis silvestris*) and the variability of the wolf's (*Canis lupus*) colouration are presented. Findings of wild cats on the lands of the Korostyshiv Hunting Club (KHC, 20–40 km east–south-east of Zhytomyr) in 2018–2019 are described, including one registration confirmed by the discovery of a dead animal, from which a skin-mount was prepared for the regional museum of local lore (RML), as well as several direct observations. Another registration was made on 13.10.2023 on a video from a thermal imaging camera in the Olevsk Raion, near the state border. The melanistic wolf was captured by hunters on 03.12.2018 in the mentioned areas. Its skin-mount was transferred to the KHC, and the skull and os penis are stored in the RML. The list of vertebrate species with melanism and a detailed description of the features of the melanistic wolf are given.

Передмова редактора

Цей текст передано до редакції старшим і високо досвідченим колегою, який є завідувачем відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею (ЖОКМ), — Петром Печенюком. Петро Петрович — один із найдосвідченіших музейників всієї системи обласних краєзнавчих музеїв, надзвичайно уважний і до відомостей про місцеву фауну, і про історію досліджень фауни. Завдяки йому, зокрема, вдалося відновити невідомі сторінки з біографії Георгія Прожиги — науковця й колектора, що у 1920-х та 1930-х рр. працював і в ЖОКМ, і в заповіднику Конча й Заспа під Києвом, і (найімовірніше) у Зоомузеї ВУАН. Нові матеріали передано з приміткою «цим повідомляю Вам інформацію, яку давно обіцяв. Прошу розпорядитися нею на свій розсуд.». Власне, тут з переданого пакету заміток наведено два фауністичні матеріали, які заслуговують на увагу дослідників хижих ссавців.

I. Про лісового кота *Felis silvestris* у Житомирській області

За джерелами вважався зниклим з фауни області [Стадниченко 2002], проте сучасні дані свідчать про розширення ареалу [Zagorodniuk *et al.* 2014].

Навесні 2018 р. (10.03.2018) дорослий самець кота лісового, що втрапив у браконьєрське знаряддя, був виявлений загиблим єгерською службою мисливського господарства КМК (Коростишівський мисливський клуб). Подія відбулася у лісовому масиві за 40 км на сх.-пд.сх. від м. Житомир, на території господарства КМК, біля с. Струцівка. Ці угіддя являють собою суцільний лісовий масив довжиною до 60 км з заходу на схід і шириною 10–15 км, розташовані між автотрасами Житомир–Київ та Житомир–Сквира.

Тварина була здорова, добре вгодована. Зовнішній вигляд — класичний, у рудуватих тонах. Із тварини було виготовлено таксидермічну скульптуру, що зберігається у клубі КМК, а також знято посмертну маску і препаровано череп. Маска і череп кота зберігаються у Відділі природи ЖОКМ.

У тому ж 2018 р., а ще більше у наступному 2019 р. під час проведення біотехнічних заходів і полювань декілька разів спостерігали особин лісового кота у цьому ж лісовому масиві в долині потічка Рівець, побіля сіл Туровець та Буймир, за 20 км на сх.–пд.сх від м. Житомира. Тварини пересувалися лісовими стежками та дорогами, були небоязкі. Інколи сидячи вони спостерігали за діями людей. Голосу не боялися, але зразу ж зникали, спостерігши різні рухи. Спостерігача підпускали не ближче 20–25 м. Явно тяжіли до заболоченої, зарослої осокою місцевості. У цій же місцевості на вологому піску лісових доріг і стежок сліди лісового кота спостерігали багаторазово.

Окрім того, 13.10.2023 в Олевському р-ні Житомирської обл. біля кордону України засобами об'єктивного контролю зафіксовано нічне полювання лісового кота. Відео з інфрачервоної камери отримано від військових, зйомка проводилася недалеко від автодороги на північ від Майдана Копищанського. Аналіз відео проведено кількома досвідченими теріологами (рис. 1).

Рис. 1. Стопкадри з відео з диким котом на тепловізорі в Олевському районі Житомирщини, 13.10.2023 (аналіз відео за участі та сприяння І. Загороднюка, М. Роженка та С. Жили).

ІІ. Про вовка-меланіста

За спостереженнями автора, в період ХХІ ст. в Житомирській обл. дуже поширені меланісти гадюки та бобри, що часом складають до 25–30% популяції. Спостерігаючи за ссавцями-меланістами (візон, бобер, вовк, лисиця, здичавілі коти, єнот), автор звернув увагу на дві особливості.

По-перше, меланісти завжди меншого розміру за особин з типовим забарвленням, проте нормального фізичного стану. По-друге, цілком чорні особини мають буруватий відтінок забарвлення та більш м'яке хутро. Натомість якщо тварина має білі плями або хоча б 2–3 білі волоски, то її хутро має завжди яскравий соковитий чорний колір та жорсткішу ость.

Вовк-меланіст був здобутий мисливцями при проведенні біотехнічних заходів 3 грудня 2018 р. в лісовому масиві, що за 40 км на сх.–пд.сх. від м. Житомира, в угіддях мисливського господарства КМК, біля с. Струцівка. Тварина була у складі зграї з чотирьох вовків, що дуже шкодила популяції сарни. Три інші тварини мали нормальне рудувато-сіре забарвлення. З усієї зграї був добутий лише чорний вовк.

Мисливці, що проводили полювання, розповіли про дещо незвичну поведінку чорного вовка — він був менш уважний, менш сторожкий і гірше відчував небезпеку. В цілому, за виразом єгеря, був «дурніший». При огляді тварини та в процесі препарування я спостеріг таке:

> 1) розміри тварини були менші від середньостатистичних; 2) на грудях і нижній губі спостерігались два-три малесеньких пучечки (до 1 мм) білого хутра; 3) все інше хутро було яскраве, соковито-чорне, з добре розвинутим волосом ості; 4) будова лапи («слід») була типово вовча (вовче розміщення подушечок пальців) на всіх ногах; 5) тварина була нормально вгодована, не виснажена; 6) череп має всі морфологічні характеристики вовчого, os penis також; 7) тварина старшого середнього віку; 8) у дузі нижньої щелепи виявлено картечину близько 5-6 мм, міцно врослу в кістку разом з деякими чорними волосинами. Кістка зберегла цілісність, давши кілька тріщинок, які добре заросли. Ступінь заживлення був повний, тобто після поранення пройшло близько 2 років.

З чорного вовка виготовлено таксидермічну скульптуру, що зберігається в клубі КМК. Відпрепаровані від цього екземпляра череп та os penis знаходяться в колекції відділу природи Житомирського краєзнавчого музею.

Література

Стадниченко, А. П. (ред.). 2002. *Рідкісні та зникаючі види тварин Житомирської області. Навчальний посібник.* Волинь, Житомир, 1–176.

Zagorodniuk, I., M. Gavrilyuk, M. Drebet, [et al.]. 2014. Wildcat (Felis silvestris Schreber, 1777) in Ukraine: modern state of the populations and eastwards expansion of the species. *Studia Biologica*, **8** (3): 233–254. https://doi.org/10.30970/sbi.0803.372

Резюме

Печенюк, П. **Замітки про хижих Полісся: лісовий кіт і вовк-меланіст на Житомирщині.** — Наведено нові дані про хижих ссавців Центрального Полісся, зокрема про поширення кота дикого (*Felis silvestris*) та мінливість забарвлення вовка (*Canis lupus*). Описано знахідки кота дикого в угіддях Коростишівського мисливського клубу (КМК, 20–40 км сх.-пд.сх. від Житомира) протягом 2018–2019 рр., у т.ч. одна реєстрація підтверджена виявленням загиблої тварини, з якої виготовлено таксидермічну фігуру для обласного краєзнавчого музею (ЖОКЗ), і декілька прямих спостережень. Ще одна реєстрація була 13.10.2023 на відео з тепловізійної камери в Олевському районі, біля державного кордону. Вовка-меланіста здобуто мисливцями 3.12.2018 в згаданих угіддях. Його таксидермічна фігура передана до КМК, а череп і os penis зберігаються в ЖОКЗ. Наведено перелік видів хребетних з проявами меланізму та детальний опис особливостей вовка-меланіста.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 70–73 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1714

Поширення ховрахів на Поділлі та прилеглих районах Київщини й Одещини станом на середину XIX ст.

Олександр Чекановський

Київський університет [Університет св. Володимира] (Київ)

***Czekanowski, A.* The distribution of ground squirrels in Podillia and adjacent areas of Kyiv and Odesa regions as of the mid-nineteenth century.** — The article presents a unique document, which is one of the oldest scientific publications on mammals of the fauna of Ukraine, dated to 1851 and preserved in K. Kessler's archive. The text is presented in Ukrainian and is accompanied with the editor's preface on the history of the manuscript, as well as annexes characterising the researcher, an outstanding naturalist exiled by the Russians to Siberia for many years. The article contains valuable information on the former distribution and biology of *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* act.) throughout the entire area from Odesa to Zhytomyr region in the longitudinal dimension, and from Khmelnytskyi to Kyiv region in the latitudinal dimension.

Передмова редактора

Олександр Чекановський [Aleksander Piotr Czekanowski] (1833–1876) прожив коротке (43 роки), але яскраве життя, яке найбільше пов'язують з геологією Сибіру, проте він захоплювався палеонтологією, а початки були суто зоологічними. Як студент Університету св. Володимира й учень К. Кесслера він з першого року навчання захопився зоологією і влітку 1851 р. здійснив експедицію по Київській і Подільській губерніях. Одним із підсумків стала його перша наукова праця, відома під кількома назвами, зокрема як «Відомості, зібрані мною щодо поширення ховрахів».

Рис. 1. Олександр Чекановський. Фото після заслання.

Текст відтворено тут за оригіналом, що зберігається в Архіві АН СРСР (ф. 157, оп. 1, № 40), опублікованим у матеріалах пам'яті дослідника 1962 р. зі вступом І. Клеопова. На думку знавців історії дослідника, цей текст зберігся завдяки тому, що був адресований К. Кесслеру, а фонди членів академії мали охоронний статус. Аналізуючи морфологію ховрахів, дослідник писав тільки про розміри, напевно маючи на увазі вікову мінливість, проте ніяк не про забарвлення, тому мова має йти тільки про вид *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* auctorum).

Про межі поширення ховрахів

Відомості, зібрані мною щодо поширення ховрахів, такі:

1) Васильків становить північну межу поширення ховрахів у Київській губернії; 2) повіт Васильківський видається місцем Київської губернії, де ці гризуни найпоширеніші та, якщо можна сказати, Біла Церква видається центром, поблизу якого ці тварини найбільше зосереджені, принаймні кількість їх набагато більша, ніж в інших місцях; 3) як Васильків становить північну, так Умань — південну межу поширення ховрахів у Київській губернії, бо за Уманню в Київській губернії мені не траплялося бачити ні самих гризунів, ні нір їхніх. Причина цього, мабуть, може бути у тому, що тут український чорнозем переходить у глинистий ґрунт, який твердістю своєю створює для слабких ховрахів значну перешкоду при ритті нір їхніх.

Огляд знахідок

1. У Подільській губернії на просторі від межі Київщини [Київської границі] до Балти ховрахи мені ніде не траплялися; на розпитування, зроблені в Саврані [Совраші], мені говорили, що їх тут немає;

2. Перші гризуни зустрілися мені в 10 верстах за Балтою на степах херсонських; але оскільки від межі Поділля [Подільської границі] по прямій лінії я не був далі, ніж на відстані кількох верст, і оскільки на такому незначному просторі, за однакової місцевості та флори, фауна значно змінитися не може, то майже ствердно можна сказати, що в Подільській губернії поблизу межі Херсонщини [Херсонської границі] ховрахи водяться майже на всьому просторі від Балти до Ягорлика над Дністром [село в Дубоссарському р-ні], де, з огляду на шкоду, яку вони наносять, треба думати, що вони розмножуються тут у великій кількості;

3. На всьому лівому березі Дністра від Ягорлика до Могилева ховрахи трапляються, але чим вище [за течією Дністра], тим у меншій кількості;

4. Від Могилева над Дністром до містечка Мурафа [Жмеринський р-н] і навіть дещо далі гризуни ще трапляються, але загалом кількість їх тут не така значна, як в інших місцях; до того ж на цьому протязі вони трапляються не скрізь, а тільки місцями, саме там, де степ скільки-небудь віддалений від лісів, які тут починають з'являтися.

Вінницький повіт у Подільській губернії, Липовецький [нині Вінницький р-н] і Сквирський у Київській, здається, зовсім не містять ховрахів.

Загальні підсумки

Про ховрахів узагалі можна сказати таке:

а) всі бачені мною ховрахи не були однакової величини: одні — більші, інші — менші. Ця відмінність у величині найпоказовіша біля Білої Церкви. Втім іншої різниці я не помічав;

b) бачені мною нори мають різні напрямки: одні входили перпендикулярно [тобто вертикально] в землю, інші — косо;

c) ховрахи дотримуються переважно великих доріг, оточених ровами; у глибину степів вони не заходять, принаймні мені не траплялося бачити; нори ж влаштовують особливо на краях рову і, що примітно, навіть на внутрішньому боці рову недалеко від [його] початку.

Що стосується бабака [«Бобака», тобто мова про *Marmota bobak*], то, судячи з того, що він за назвою тільки відомий небагатьом євреям, припустити потрібно, що хоча він у минулому столітті ще водився в Подільській губернії, але нині вже зовсім вивівся.

Література

Кесслеръ, К. Ѳ. 1853. *Естественная Исторія губерній Кіевскаго Учебнаго округа. Зоология. Часть систематическая. Вып. 5. Животныя земноводныя.* Императорскій университет Св. Владіміра. Кіевъ, 1–256.

Чекановский, А. Л. 1962. Сведения, собранные мною относительно распространения сусликов. *В кн.:* Обручев, С. В. (ред.). *А. Л. Чекановский. Сборник неопубликованных материалов А. Л. Чекановского статьи о его научной работе.* Институт географии Сибири и Дальнего Востока АН СССР. Иркутское книжное издательство, Иркутск, 63–64.[1]

Sobieszczak-Marciniak, M. 2008. Aleksander Piotr Czekanowski 1833–1876. *In:* Arvaniti, J. (red.). *Polscy Badacze Syberii*. Warszawa, 21–23. ISBN 83-92-2103-0-0 https://archiwum.pan.pl

Резюме

Чекановський, А. **Поширення ховрахів на Поділлі та прилеглих районах Київщини й Одещини станом на середину XIX ст.** — Представлено унікальний документ, який є однією з найдавніших наукових публікацій про ссавців фауни України, датований 1851 роком і збережений в архіві К. Кесслера. Текст подано в перекладі українською і супроводжено передмовою редактора про історію рукопису, а також додатками, що характеризують дослідника, — непересічного природознавця, на довгі роки засланого росіянами до Сибіру. Стаття містить цінні відомості про колишнє поширення й особливості біології *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* auct.) на всьому просторі від Одещини до Житомирщини в довготному вимірі, від Хмельниччини до Київщини в широтному вимірі.

Додаток 1 (передмова до публікації статті у 1962 р.)

Вступ Ігоря Клеопова (1939–2005) до публікації 1962 р. Під час перебування студентом Київського університету А. Л. Чекановський здійснив низку екскурсій Київською та Подільською губерніями. Під час екскурсії у червні–липні 1851 р. А. Л. Чекановський зібрав відомості щодо поширення ховрахів у цих губерніях. Це перша відома нам його наукова стаття. Вона дає чітке уявлення про колишнє розселення ховрахів у межах Київщини та Поділля та, безперечно, може бути цінним документом для зоологів. Стаття показує також, що з ранньої молодості А. Л. Чекановський привчив себе до ретельності й точності у збиранні та викладі матеріалу. Карта маршруту зберігається в архіві Академії наук СРСР, ф. 157, оп. 1, № 41.

---

[1] За польськими джерелами: Czekanowski, A. Ł. *Sbornik nietypublikowannych matieriałow A. L. Czekanowskogo. Stati o jewo naucznoj rabotie.* Irkutskoje Kmiżnoje Izdatielstwo, Irkutsk, 1962, s. 361.

Додаток 2 (Про публікацію)

Залишається загадкою, чи була сама ця публікація, чи був тільки цей рукопис? У різних джерелах щодо спадку польських науковців, передусім учасників січневого повстання, засланих до Сибіру, є кілька згадок про публікацію, але вони дуже плутані.

У книзі „Aleksander Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii / WÓJCIK Zbigniew, Lublin 1982.” (https://books.google.com.ua) на сторінці 43 є такий текст: «У 1851 році, перебуваючи на третьому курсі (семестрі) медичного факультету, Чекановський збирав для Кесслера зразки гадюк, молюсків, земноводних і хробаків. У червні та липні того ж року він уже провів своє перше самостійне дослідження. Завдяки щасливому збігу обставин, їхній підсумок зберігся в Архіві Академії наук у Ленінграді. Він називався: «Спостереження, зібрані мною щодо поширення ховрахів». Збережена записка, ймовірно, є копією звіту, переданого Кесслеру, і тому не була знищена, коли автора заарештували в 1863 році. [абзац] Коли Чекановський почав писати свої нотатки про ховрахів, він спирався на всі свої попередні спостереження на цю тему. Дійсно, навряд чи він міг зібрати матеріал з досить великої території за два літні місяці. Ці тварини, особливо на Волині та Поділлі, були настільки поширені, що навіть кількарічні хлопчики добре знали їхню поведінку. Сам текст записки, що збереглася, розкриває методику дослідника: насамперед спостереження за тваринами та їхніми норами, а там, де такі дослідження провести було неможливо, він використовував інтерв'ю з місцевими жителями. У нотатці автор перелічив такі населені пункти, які позначають масштаби дослідницької розвідки: Біла Церква, Гумань, Балта, Могилів, Ягорник. Всі вони розташовані на Поділлі в районах з численними польськими маєтками. У них Чекановський, мабуть, знаходив підтримку під час своїх дослідницьких поїздок. Мова дослідження київського студента — фактографічна, з чудовою здатністю до синтетичного погляду.»

Додаток 3 (про написання імені дослідника)

Написання імені дано в транслітерації з авторських підписів («Alexander Czekanowski» за листом 1868 р., вміщеним у книзі про нього 1962 року) — як «Александер Чекановскі». в книзі Jan Ciechanowicz «Szlakami Eurazji» (2019) ім’я подано як «Aleksander Piotr Czekanowski» (с. 23–31). В українській вікіпедії як «Чекановський Олександр Лаврентійович (1833–1876)». .... Є ще згадка як «Александр Лаврентьевич Вавжинцевич-Чекановский» (книга «Польские исследователи Сибири» зі статтею Ю. Чернова «А. Л. Чекановский — польский землепроходец Сибири»: с. 145–164».

Alexander Czekanowski

Український правопис 2015 [http://litopys.org.ua/pravopys/rozdil4.htm] пропонує: § 104. Фонетичні правила правопису слов’янських прізвищ -ск(ий), -цк(ий) та ін. п. 9. Суфікси слов’янських прізвищ -ск(ий), -цк(ий), -ск(і), -цк(і), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý) передаються відповідно через -ськ(ий), -цьк(ий), -дзьк(ий). *** Правопис 2019 подає те саме: § 144. «Слов’янські прізвища та імена» [URL (Pravopys 2019)]: «1. Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруємо, а передаємо українськими відповідниками»

Novitates Theriologicae, Pars 17: 74–79 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1715

Кажани як об’єкти охорони й моніторингу в Національному природному парку «Великий Луг»

Євген Горбенко

Національний природний парк «Великий Луг» (Запоріжжя)
e-mail: horbenko84@gmail.com; orcid: 0009-0007-6536-4189

HORBENKO, Y. Bats as objects of protection and monitoring in the Velykyi Luh National Nature Park. — The article presents information on the species composition and ecological features of bats within the Velykyi Luh National Nature Park. The presence of 11 species of bats, among which *Nyctalus noctula* and *Pipistrellus pipistrellus* predominate, was established. The habitats and seasonal dynamics of activity of the identified species are analysed. Particular attention is paid to the role of the Park as a key area for the conservation of bat diversity in the region. The results of the study show the need to strengthen measures for the conservation of bat populations in the Park.

Вступ

Кажани є ключовою групою ссавців, які відіграють важливу роль у підтримці екологічної рівноваги та слугують індикаторами стану біорізноманіття. Значна частина видів рукокрилих потребує охорони, оскільки внесена до різноманітних червоних списків, і закономірно є об’єктами уваги, зокрема й у найближчих регіонах [Волох *et al.* 2014, 2021; Задорожна & Ганжа 2020].

Національний природний парк «Великий Луг» є важливим осередком для збереження кажанів завдяки унікальним природним умовам, що включають сприятливі місця проживання різних їх видів. Дослідження фауни рукокрилих у цьому регіоні дозволяє не лише встановити видовий склад, але й оцінити стан популяцій та сприяти формуванню ефективних заходів з охорони. У статті наведено результати моніторингу кажанів, видовий склад у межах Парку, поширення та охоронний статус виявлених видів.

Методичні зауваження

Науковцями парку у 2010–2021 роках організовано обліки кажанів, проведені спільно з фахівцями з Києва (О. Годлевською), Харкова (А. Влащенком) та Запоріжжя (В. Буселом) у різних біотопах Парку, включаючи лісові масиви та прибережні зони, а також штольні. Досліджено заказник загальнодержавного значення «Крутосхили Каховського водосховища» в межах НПП «Великий Луг», водно-болотні угіддя міжнародного значення № 2282 «Архіпелаг Великі та Малі Кучугури» та № 2273 «Заплава Сім Маяків». Дослідження проведено впродовж весняно-літньо-осінніх періодів, із застосуванням ультразвукового детектора та павутинних сіток, за методиками польових досліджень, описаних раніше [Влащенко & Гукасова 2009].

Для позначення категорій охорони використано такі скорочення: ЧКУ — Червона книга України (категорії ВР, ЗЗН, ННО, РД); МСОП — червоний перелік Міжнародного союзу охорони природи (категорії LC, NT), Берн (Бернська конвенція (додатки 2–3); Боннська конвенція (додаток 2); видів, занесених до додатків CITES, немає.

Назви видів узгоджено зі списком, затвердженим Українським теріологічним товариством [Загороднюк & Ємельянов 2012] (з уточненнями за [Загороднюк & Харчук 2020] стосовно *Pipistrellus kuhlii* vs *lepidus*).

Загальна характеристика фауни

Усі виявлені види представляють родину Лиликових (Vespertilionidae). Загалом обліковано 11 видів п'яти родів — *Myotis, Plecotus, Nyctatus, Pipistrellus, Eptesicus*. Перелік видів представлено в табл. 1. Схема поширення видів кажанів на території Парку представлена на рисунку 1.

Найбільш численними видами кажанів території Парку є пергач пізній (*Eptesicus serotinus*), нетопир білосмугий (*Pipistrellus lepidus*) та нічниця водяна (*Myotis daubentonii*).

Серед рідкісних видів кажанів виявлено нічницю ставкову (*Myotis dasycneme*), яка занесена до ЧКУ зі статусом «зникаючий вид» та має категорію «близьких до загроженого стану (NT) за класифікацією Міжнародного союзу охорони природи (IUCN). Присутність нічниці ставкової на території Парку зумовлена насамперед наявністю карстових печер та покинутих штолень, які є важливими сховищами для зимівлі виду.

Таблиця 1. Види кажанів, виявлені в Парку, та їхні охоронні категорії

Рід	Вид	ЧКУ	МСОП	Берн	Бонн
Myotis	*Myotis dasycneme* — нічниця ставкова	ЗЗН	NT	2	2
	Myotis daubentonii — нічниця водяна	ВР	LC	2	2
Plecotus	*Plecotus auritus* — вухань звичайний	ВР	LC	2	2
	Plecotus austriacus — вухань австрійський	РД	LC	2	
Nyctatus	*Nyctatus noctula* — вечірниця дозірна	ВР	LC	2	2
	Nyctalus leisleri — вечірниця мала	ВР	LC	2	2
Pipistrellus	*Pipistrellus lepidus* — нетопир білосмугий	ВР	LC	2	
	Pipistrellus nathusii — нетопир лісовий	ННО	LC	2	2
	Pipistrellus pipistrellus — нетопир карлик	ВР	LC	3	
	Pipistrellus pygmaeus — непотир пігмей	ВР	LC	2	2
Eptesicus	*Ertesicus serotinus* — пергач пізній	ВР	LC	2	2

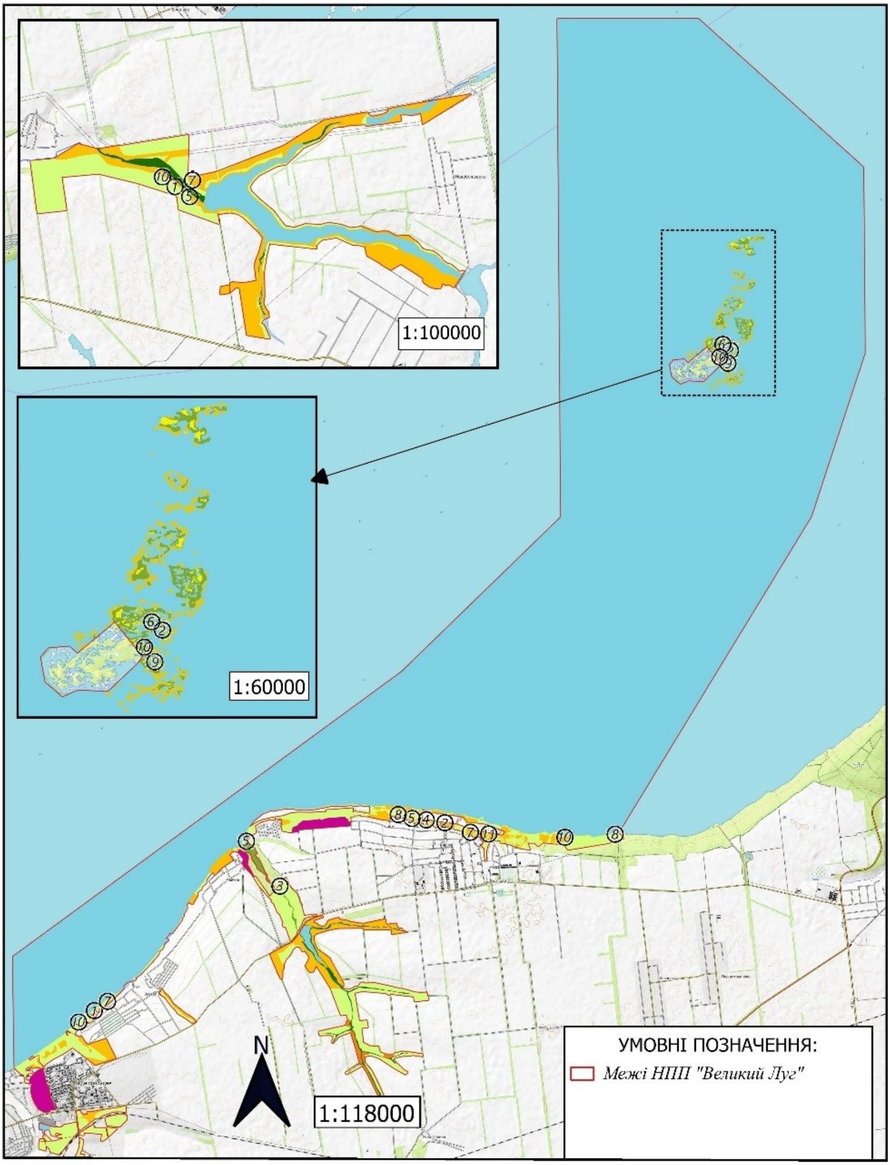

Рис. 1. Схема поширення кажанів на території НПП «Великий Луг» 1 — нічниця ставкова; 2 — нічниця водяна; 3 — вухань звичайний; 4 — вухань австрійський; 5 — вечірниця дозірна; 6 — вечірниця мала; 7 — нетопир білосмугий; 8 — нетопир лісовий; 9 — нетопир карлик; 10 — непотир пігмей; 11 — пергач пізній.

Анотований список таксонів

Рід нічниця (*Myotis*) представлений на території Парку двома видами: нічницею водяною (*Myotis daubentonii*) та нічницею ставковою (*Myotis dasycneme*). Обидва види демонструють прив'язаність до прибережних зон водойм, де знаходять оптимальні умови для полювання. *Myotis daubentonii* є відносно поширеним видом, зустрічається по всій території Парку, тоді як *Myotis dasycneme* зустрічається рідше (див. рис. 1). Обидва види виявлені як у складі літнього населення, так і на зимівлі у штольнях. Карстові печери та штольні відіграють значну роль як зимові сховища для роду *Myotis*.

Рід вухань (*Plecotus*) включає два види, виявлені в Парку: вухань звичайний (*Plecotus auritus*) та вухань австрійський (*Plecotus austriacus*). Ці види відмічено на лісових галявинах Маячанської балки та по узбережжю Каховського водосховища. *Plecotus auritus* зустрічається у заплавних лісах ВБУ «Сім маяків», тоді як *Plecotus austriacus* частіше трапляється на відкритих прибережних місцевостях Каховки. Знахідки цього виду доповнюють відомі місця його поширення в регіоні [Манюк & Лагута 2018]. Охорона цих видів вимагає збереження старих лісових насаджень.

Рід вечірниця (*Nyctalus*) представлений двома видами: вечірницею дозірною (*Nyctalus noctula*) та вечірницею малою (*Nyctalus leisleri*). Обидва види є деревними мешканцями, що полюбляють старі дуплисті дерева. *Nyctalus noctula* є одним із найпоширеніших видів у Парку, тоді як *Nyctalus leisleri* зустрічається рідше, зафіксований на території ВБУ «Архіпелаг Великі та Малі Кучугури» (див. рис. 1). Важливими заходами з охорони цих кажанів є збереження дерев із дуплами.

Рід нетопир (*Pipistrellus*) включає чотири види, виявлені на території Парку: нетопир білосмугий (*Pipistrellus lepidus* [= *kuhlii* s. l.]), нетопир карлик (*Pipistrellus pipistrellus*), нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*) та нетопир пігмей (*Pipistrellus pygmaeus*). Ці види часто зустрічаються у різних біотопах, включаючи міські та сільські території. Найпоширенішим на території Парку видом є *Pipistrellus lepidus*, який надає перевагу антропогенним ландшафтам. Охорона цих видів передбачає підтримку біорізноманіття зелених зон.

Рід пергач (*Eptesicus*) представлений одним видом — пергач пізній (*Eptesicus serotinus*). Цей вид є одним із панівних на території Парку, поширений по всій території на відкритих ландшафтах та лісових узліссях. Він активно полює на комах у вечірній час. Основні загрози для цього виду пов'язані зі зменшенням чисельності старих дерев. Рекомендації щодо охорони включають збереження старих дерев у природних біотопах.

Водно-болотні угіддя та карст на території Парку

У межах Парку розташовано два водно-болотні угіддя міжнародного значення: № 2282 «Архіпелаг Великі та Малі Кучугури» площею 7674,25 га.

та № 2273 «Заплава Сім Маяків» площею 2140 га. Водно-болотні угіддя мають важливе значення для кажанів, оскільки вони забезпечують сприятливе середовище для їхнього проживання, харчування та розмноження.

Вся територія ВБУ «Архіпелаг Великі та Малі Кучугури» в межах Парку — заповідна, що сприяє збільшенню чисельності популяції кажанів. Також заповідною зоною в Парку є 213 га території Маячанської балки, де розміщені карстові печери, ліси, лісонасадження та степові угруповання, дотримання заповідного режиму цих територій сприяє збільшенню чисельності дендрофільних видів.

Гідрологічні процеси, що підтримують карстоутворення зі специфічно вираженими карстовими воронками та сифонами, що абсолютно не типове не лише для долини Дніпра, але і для усієї рівнинної частини півдня України. Наявність цієї унікальної геологічної пам'ятки підтримує велику видову різноманітність кажанів. Тут виявлено *Myotis dasycneme, Myotis daubentonii, Plecotus auritus* та *Nyctalus noctula.*

Підсумки

У НПП «Великий Луг» виявлено 11 видів кажанів, серед яких три є панівними — *Eptesicus serotinus, Pipistrellus lepidus* та *Myotis daubentonii.*

Територія Парку є важливим місцем зимівлі для таких видів, як *Myotis daubentonii, Plecotus auritus* та *Nyctalus noctula.*

Рис. 2. Штольні та територія навколо. Всі фото — співробітників Парку з архіву Парку.

Після осушення Каховського водосховища площа мілководдя збільшилася в рази, що повинно позитивно відобразитися на кормовій базі кажанів.

Після деокупації території Парку необхідно провести інвентаризацію населення кажанів та оцінити вплив на їхні популяції бойових дій, присутність окупаційних військ та проведення безконтрольних рубок дерев.

Подяка

Автор дякує Віктору Буселу, Олені Годлевській, Антону Влащенку за участь у проведенні обліків і визначенні видів кажанів. Дякую Ігорю Загороднюку за мотивацію до підготовки за редагування статті. Окрема подяка директору НПП «Великий луг» Тамарі Йосипенко та всім співробітникам за сприяння підготовці даної роботи.

Література

Влащенко, А. С., А. С. Гукасова. 2009. Разработка метода инвентаризации видового состава и структуры населения рукокрылых. *Заповідна справа в Україні*, **15** (1): 49–57.

Волох, А. М., В. Д. Сіохін, І. К. Поліщук, П. І. Горлов. 2014. Дослідження кажанів на території Українського Приазов`я за допомогою ультразвукового детектора в зоні впливу вітрової електростанції. *Branta*, **17**: 76–95.

Волох, А., П. Горлов, В. Сіохін, І. Поліщук. 2021. Видове різноманіття кажанів (Chiroptera) в Українському Приазов'ї та особливості їхнього перебування за сезонами *Theriologia Ukrainica*, **21**: 24–36. CrossRef

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. https://bit.ly/3Y8cVRB

Загороднюк, І., С. Харчук. 2020. Список ссавців України 2020: доповнення та уточнення. *Theriologia Ukrainica,* **20**: 10–28. CrossRef

Задорожна, Г., Д. Ганжа. 2020. Про фауну кажанів Природного заповідника «Дніпровсько-Орільський» *Novitates Theriologicae*, **11**: 55–60. CrossRef

Манюк, В., А. Лагута. 2018. Вухань австрійський (Plecotus austriacus) у пониззі р. Кільчені (Лівобережне Подніпров'я). *Theriologia Ukrainica*, **16**: 149–151. CrossRef

Резюме

***Горбенко, Є.* Кажани як об'єкти охорони й моніторингу в Національному природному парку «Великий Луг».** — У статті представлено відомості про видовий склад та екологічні особливості кажанів у межах Національного природного парку «Великий Луг». Встановлено присутність 11 видів рукокрилих, серед яких переважають *Nyctalus noctula* та *Pipistrellus pipistrellus*. Проаналізовано місця проживання та сезонну динаміку активності виявлених видів. Особливу увагу приділено ролі Парку як ключовій території для збереження різноманіття кажанів у регіоні. Результати дослідження засвідчують необхідність посилення заходів для збереження популяцій рукокрилих у Парку.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 80–87 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1716

Великі хижі ссавці в Ужанському національному природному парку: реєстрації, облік та моніторинг

Неля Коваль, Василь Шеверя

Ужанський національний природний парк (Великий Березний)
e-mail: nelya.kowal@gmail.com; vasilsevera927@gmail.com
0000-0003-2786-1276; 0009-0008-8955-964X

Koval, N., V. Sheveria. **Large carnivorans in the Uzhanskyi National Nature Park: records, survey, and monitoring.** — The article presents the author's own observations and those of the scientific department staff and PNDV inspectors, as well as the results of scientific projects that have been carried out to study the brown bear, grey wolf, and Eurasian lynx within the territory of the Uzhanskyi National Nature Park. The methods used for the survey and monitoring of large predators are described. Modern methods of survey and monitoring are detailed, including the installation of camera traps and the SMART programme tools. The preliminary results of each of these methods are presented. It is noted that winter surveys remain the primary annual survey method of the population of key mammal species, including large predators.

Вступ

Ужанський НПП створено 1999 р. для збереження природних букових, буково-ялицевих і буково-яворових лісів Бескидів [Стойко 2008]. Парк розташований у гірському масиві Східних Карпат на кордоні з Польщею та Словаччиною, і території трьох відповідних нацпарків — Ужанського, «Бещади» та «Полоніни» — ввійшли до біосферного резервату «Східні Карпати». Він має значення для співпраці у збереженні біологічної й екосистемної різноманітності, підтримання екологічного балансу, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку в цій гірській системі [Breymayer *et al.* 1999].

Транскордонні ділянки стали важливими місцями для проживання та розселення багатьох видів ссавців, особливо хижих і копитних. Популяції цих тварин у Європі утворюють своєрідний транскордонний біорегіон [Szemethy *et al.* 2016]. Прикордонний контроль таких територій завжди гальмував доступ до них, навіть для науковців. Зі створенням національного природного парку поступово налагоджується співпраця з прикордонниками і доступ до територій за лінією контрольно-слідової смуги [Коваль *et al.* 2022].

Мета роботи — подати огляд методів реєстрації, обліку чисельності та моніторингових досліджень великих хижих ссавців та показати узагальнені результати досліджень хижих в Ужанському НПП.

З історії досліджень хижих Парку

У первинний анотований список фауни Парку [Крічфалушій *et al*. 2001; Стойко 2008] увійшло 50 видів ссавців, хоч деяких із них дотепер фактично не реєстрували. До цього списку включено всі три види великих хижих ссавців: ведмідь бурий (*Ursus arctos*), рись євразійська (*Lynx lynx*) і вовк сірий (*Canis lupus*). У Карпатах поширені найбільш стійкі популяції рисі євразійської, а ареал ведмедя бурого в Україні сьогодні обмежений лише Карпатами [Загороднюк & Баркасі 2018]. Вся зібрана інформація, в т. ч. надана інспекторами всіх природоохоронних науково-дослідних відділень (далі ПНДВ), результати обліків та наукових досліджень науковців парку і сторонніх установ вноситься до «Літопису природи».

Особливу увагу вказаній трійці хижих стали приділяти з 2003 р., коли тут почалися дослідження приїжджих фахівців (М. Шквиря, а з 2013 р. також Є. Яковлев та К. Б. Леон), за участі одного з авторів. Увага була зосереджена на вивченні біології, екології та просторового розподілу ведмедя і вовка та випадків шкоди, спричиненої ведмедями[1]. Тоді ж тут вперше апробовували встановлення фотопасток [Дикий *et al*. 2015][2]. Наступним кроком у дослідженні ведмедя стала реалізація у 2020 р. проєкту з моніторингу популяції ведмедя (автор С. Кудренко)[3] та спільні з WWF-Україна моніторингові дослідження хижих у рамках проєкту «Життя великим хижакам Європи» [Kubala *et al*. 2023]. Обидва проєкти передбачали збір біологічного матеріалу для генетичних та паразитологічних досліджень.

З 2022 р. за підтримки FZT розпочато дослідження за проєктами «Зимовий моніторинг великих хижих ссавців» та «Літній моніторинг ссавців» [URL], які передбачають встановлення фотопасток. Супутньо збирали дані й щодо інших ссавців, які реєстрували фотопастки.

У 2024 р. стартував проєкт LECA «Підтримка співіснування і збереження великих хижих у Карпатах», який охопив суміжні території трьох держав: Польщі, Словаччини й України. Ключовим моніторинговим видом є рись євразійська й основним методом є використання фотопасток, але паралельно збираються і фіксуються дані щодо інших видів хижих. На підставі синхронних обліків на прикордонних територіях трьох держав планується провести аналіз чисельності, щільності та структури популяцій рисі на українській території та порівняння отриманих результатів із сусідніми країнами.

Отже, дослідження авторів йшли на фоні інтенсивних досліджень великих хижих ссавців (передусім ведмедя і рисі) за різними проєктами з моніторингу хижих району розташування Парку.

---

[1] Дослідження за підтримки фонду Experience & Exchange IBA grants.

[2] Це відображено і в Літописах природи Ужанського НПП за 2003 та 2014 рр.

[3] Назва проекту: Straddling bears: habitat suitability and local population size in a transboundary bear population hotspot in the Ukrainian Carpathians (URL1; URL2).

Матеріал та методи

У цій публікації використані дані власних спостережень авторів, інспекторів ПНДВ, які вказані у «Літописах природи» та результати спільних досліджень під час виконання проєктів по хижих ссавцях, які були зібрані за період з 2003–2025 роки [Коваль & Башта 2012; Дикий *et al*. 2015; Коваль *et al*. 2022; Коваль 2024][4], а також інформація з літературних джерел [Крічфалушій *et al*. 2001; Стойко 2008]. Спостереження проводили на маршрутах методом стежкування і відмічались не тільки візуальні спостереження особин, а й всі помічені сліди життєдіяльності: сліди, екскременти, залишки шерсті та здобичі, лігва, мітки та інше. Щорічно спільними зусиллями фахівців відділу охорони, науковцями та працівниками всіх ПНДВ проводять зимові обліки за слідами на снігу. Для цього застосовують облік маршрутним методом — за слідами й візуальний облік на місцях зимових скупчень тварин [Бондаренко 1989].

Для обліку рідкісних видів, які тяжко реєструвати, використовують ще й опитовий метод. Дані проведених обліків опрацьовують і готують «Зведену відомість обліку фауни на території Ужанського НПП» за відповідний період, яка заноситься до «Літопису природи».

Під час виконання міжнародних проєктів, про які згадувалось вище, використовуються метод встановлення фотопасток і збір зразків біологічного матеріалу для генетичного аналізу. Для зимового моніторингу великих хижих ссавців та літнього моніторингу ссавців методика була розроблена FZT у співпраці з Фрайбурзьким університетом [URL]

При підтримці FZT стало реальністю використання для просторового моніторингу і звітування працівниками природо-заповідних територій Українських Карпат інструментарію програми SMART (Spatial Monitoring and Reporting Tool), яка була адаптована для українських територій. За допомогою її мобільної версії збираються первинні дані про зустрічі з твариною або слідів життєдіяльності, з фіксацією координат і фотознімків. Ці дані експортуються у загальну базу даних на комп'ютері. Аналіз первинних даних проводять науковці, формуючи зведені таблиці по спостереженнях за різними видами. Це допомагає також зробити картування будь-якого виду, по якому у базі є дані [URL].

Обліки великих хижих ссавців

У гірських умовах Парку зимові обліки фауни залежать від кліматичних умов і стану снігового покриву, гірські ландшафти ускладнюють технічно і фізично проводити обліки, а суворий режим прикордонного контролю інколи не дає можливості провести їх за лінією контрольно-слідової смуги (КСС), де найбільше реєструють ведмедя, рись і вовка. Окрім того, враховується, що

---

[1] Це відображено і в Літописах природи Парку за 2002–2023 роки.

просторова структура хижих визначається великими індивідуальними площами і міграційними переходами. У пошуках їжі, пари або, як у молодих, власної індивідуальної території, тварини долають великі віддалі, а взимку — більше тримаються місць, пов'язаних з можливістю вижити, а саме ділянок, де менше снігу, більш захищених від вітру, де є водойми, наявність здобичі. Взимку хижі переміщаються за копитними, які спускаються з хребтів у низини, на південні схили, де є доступний корм — зелена ожина.

Недоліком зимових обліків ще залишається проблема подвійного обліку: одну і ту ж особину можуть облікувати двічі на територіях різних ПНДВ і держав, адже значна частка тварин має транскордонну індивідуальну територію, особливо великих хижих ссавців і копитних.

Лісовий масив Новостужицького ПНДВ став важливим екокоридором, що з'єднує локалітети розмноження в заповідних масивах трьох країн: Словаччини, Польщі й України, а також прикордонна частина Лубнянського ПНДВ, що межує з Польщею. Відомий факт розташування індивідуальної ділянки дорослого самця ведмедя на території України в Новостужицькому ПНДВ та Словаччини одночасно. Тварина більшість часу перебувала на території Словаччини. Реєстрація цієї особини на території України відбувалась навесні після виходу з барлогу [Дикий *et al.* 2015].

У нашому регіоні зими відносно теплі та малосніжні й ведмеді практично не залягають у сплячку, або залягають на короткий період. Тому їхні сліди реєструють на переходах у пошуках їжі всю зиму по всій території Парку. Але єдина стійка популяція ведмедя бурого (приблизно 8–10 особин) є тільки у Новостужицькому ПНДВ, де були виявлені їхні лігва і ведмедиць з потомством [Коваль *et al.* 2022]. Вовка і рись найчастіше реєструють теж на прикордонних ділянках Новостужицького, Лубнянського й Ужоцького ПНДВ. Дослідження показали, що антагоністичні відносини між собою через трофічну складову мають тільки вовк і рись, а між ведмедем і вовком не простежується конкуренція через різні топологічні й етологічні складові їхніх екологічних ніш [Довганич 2004].

Результати зимових обліків за десятирічний період (з 2016 по 2025 рр.) показано у табл. 1. За цей період чисельність ведмедя змінювалася в межах 6–11 особин, рисі — 6–13 особин, вовка — 17–58 особин (і чисельність його помітно зросла за даними на початок 2025 р.).

Для обліку великих хижих ссавців опитовий метод широко використовують і наші європейські колеги-теріологи з сусідніх країн (Румунії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Сербії) і контингент опитуваних складають співробітники науково-дослідних установ, мисливські товариства та працівники державних органів, які давали найбільш об'єктивні відповіді щодо ставлення до цієї групи тварин [Szemethy *et al.* 2016]. Ми ж опитуємо переважно працівників Парку, місцевих жителів, мисливців, працівників лісогосподарських підприємств.

Таблиця 1. Чисельність великих хижих ссавців на території Ужанського НПП за даними зимового обліку за період 2016–2025 роки

Вид	Кількість особин									
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Ведмідь бурий	6	8	8	8	14	15	8	9	8	11
Вовк сірий	25	17	34	43	46	10	37	32	39	58
Рись євразійська	7	13	13	13	9	10	6	6	6	11

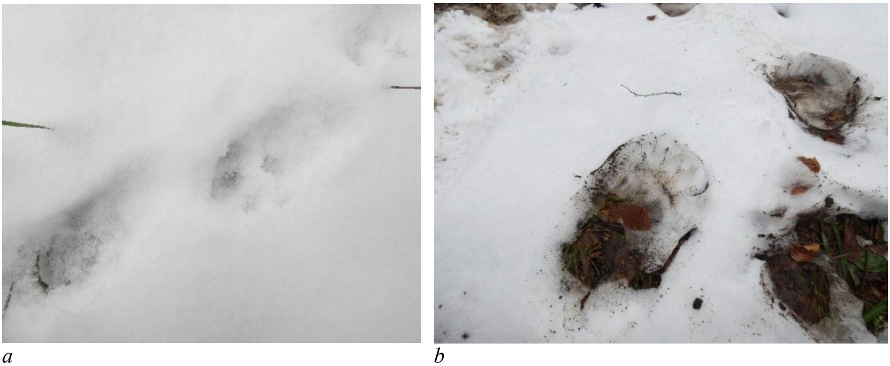

Рис. 1. Реєстрація слідів хижих під час зимових обліків: *a* — рисі євразійської; *b* — ведмедя бурого. Фото Н. Коваль.

Реєстрація хижаків за допомогою фотопасток

Застосування фотопасток стало одним з основних і продуктивних методів просторового моніторингу ссавців, адже дозволяє за відносно короткий проміжок часу зібрати цінний фото- і відеоматеріал щодо видового складу, чисельності, статево-вікової структури ссавців на досліджуваній території. І що саме важливо — це один із найбезпечніших методів моніторингу тварин, адже мінімізує турбування їх у звичних місцях. Ми отримуємо цінну інформацію про біологічні, екологічні й поведінкові особливості конкретних видів. А систематична зйомка у певному регіоні за допомогою автоматичної фотокамери надає можливість вивчати екстер'єр і популяційну структуру деяких видів без прямого переслідування тварин [Гащак 2008].

Для регулярного моніторингу ми почали використовувати фотопастки з зими 2022 р., коли FZT передало в постійне користування 15 фотопасток. Для зимового моніторингу фотопастки встановлювали з листопада до середини квітня, а для літнього — з початку червня до кінця жовтня.

Для моніторингу рисі євразійської у листопаді було встановлено 60 фотопасток. Для фотоідентифікації виду важливо отримати знімки з обох сторін тіла тварини, щоб можна було ідентифікувати окрему особину за індивідуальним малюнком плям і забарвленням хутра.

У таблиці 2 показано реєстрації ведмедя, вовка і рисі під час моніторингу ссавців у літній і зимовий періоди з 2022 по 2024 роки. Всі три види великих хижих ми реєстрували під час зимового моніторингу 2022–2023 років[5] і літнього моніторингу 2024 р.

Таблиця 2. Реєстрація великих хижих ссавців на території Ужанського НПП фотопастками у літній і зимовий період 2022–2024 роки

Вид	Зимовий період		Літній період	
	2022–2023	2023–2024	2023	2024
Ведмідь бурий	+	–	+	+
Вовк сірий	+	+	+	+
Рись євразійська	+	+	–	+

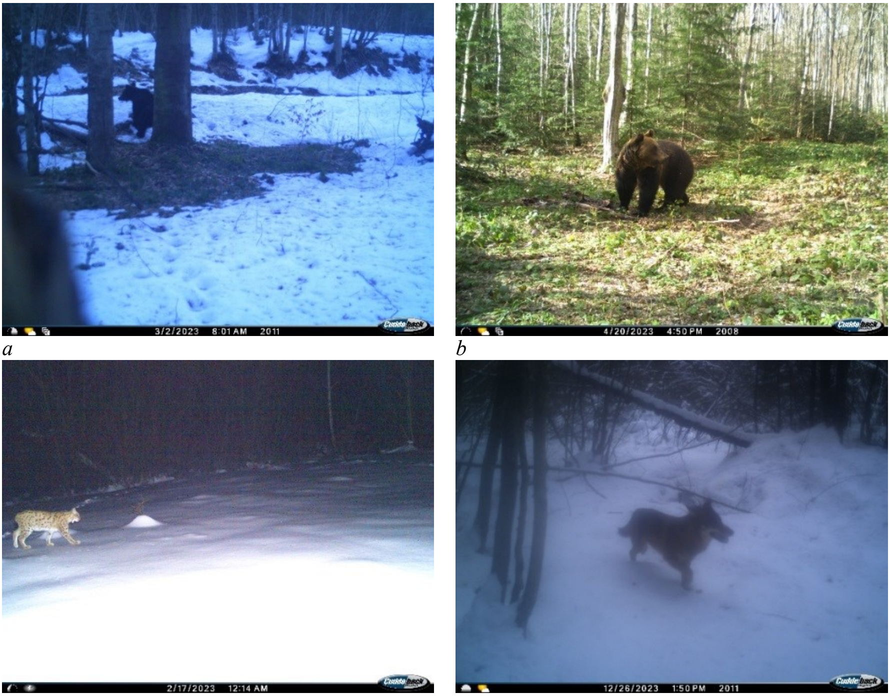

a *b* *c* *d*

Рис. 2. Реєстрація хижих фотопастками: *a* — ведмідь в зимовий період; *b* — ведмідь в весняно-літній період; *c* — рись в зимовий період; *d* — вовк у зимовий період.

---

[5] Взимку 2022 р. нам не вдалося зареєструвати жодного з цих видів через технічні помилки при встановленні фотопасток та через брак досвіду виконавців.

Таблиця 3. Реєстрація великих хижих програмою SMART на території Ужанського НПП з 2022 по 2025 рр. за прямими реєстраціями особин і за слідами життєдіяльності

Вид	2022		2023		2024		2025	
	Особ.	Слідів	Особ.	Слідів	Особ.	Слідів	Особ.	Слідів
Ведмідь бурий	–	24	–	10	–	9	–	16
Вовк сірий	–	12	–	17	2	16	1	25
Рись євразійська	–	–	–	8	1	8	–	5

Реєстрація хижих ссавців програмою SMART

Програма SMART стала важливим сучасним інструментом для фіксації, збереження і навіть аналізу великої кількості різної інформації на природоохоронній території, в тому числі й спостережень за видами тварин.

Впровадження цього інструментарію передбачає навчання працівників служби охорони правильному користуванню мобільною версією програми. Спостереження фіксуються з координатами та фотографіями й далі експортуються до загальної бази даних, в якій зберігаються усі дані спостережень, придатні для аналізу фауни загалом і ситуації з окремими видами.

У таблиці 3 показано кількість прямих реєстрацій особин і слідів життєдіяльності ведмедя, вовка і рисі програмою SMART з 2022 по 03.2025. Найрідше в усі роки реєстрували рись євразійську, напевно через прихований спосіб життя. Найбільше реєстрацій слідів та особин вовка.

Підсумки

Завдяки сучасним методам моніторингу значно покращилися можливості реєстрації спостережень різних видів тварин, а особливо тих, які ведуть прихований спосіб життя або є рідкісними. Попри це, зимові обліки дотепер залишаються головним методом обліку основних видів ссавців, надто великих хижих. Найчастіше з останніх реєструють вовка, найрідше — рись. Вовка спостерігають інспектори всіх ПНДВ, а спостереження ведмедя і рисі стосуються переважно прикордонних територій.

В майбутньому для покращення моніторингу популяцій ведмедя, вовка і рисі необхідно використовувати більшу кількість фотопасток. Такі дані допоможуть глибше вивчити поведінку хижих, їх взаємовідносини та особливості біології. Транскордонні дослідження рисі дозволять встановити не тільки її чисельність, а й міграційні шляхи на сусідні території.

Отже, завдяки дослідженням великих хижих ссавців, які проводилися з часу створення Ужанського НПП, встановлено, що територія Парку є ключовою для розселення, розмноження та обміну особинами вовка, ведмедя та рисі з сусідніми польськими і словацькими територіями. Це підтверджує і зібраний генетичний матеріал щодо ведмедя і вовка.

Подяка

Щиро дякуємо працівникам служби охорони та наукового відділу Ужанського НПП за збір інформації про хижих ссавців; FZT і WWF за надання методичної, технічної й фінансової підтримки; редактору видання І. Загороднюку за допомогу в редагуванні тексту.

Література

Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, І. П. Соловій, М. П. Рудишин. 1989. *Облік диких тварин. Практичні рекомендації*. Львів, 1–65.

Гащак, С. 2008. Про досвід автоматичного фотографування диких тварин у Чорнобильській зоні. *В кн.: Раритетна теріофауна та її охорона.* Луганськ, 28–36. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).

Дикий, І., М. Шквиря, П. Хоєцький, [et al.]. 2015. *Ведмідь бурий (Ursus arctos): проблеми збереження та дослідження популяції в Україні.* ТОВ «СІК ГРУП Україна», Київ, 15–73.

Довганич, Я. О. 2004. Стан популяцій великих хижих ссавців у Карпатах та підвищення ролі заповідника у їх збереженні. *Наукові записки державного природознавчого музею,* **20**: 51–58.

Загороднюк, І., З. Баркасі. 2018. Ссавці Карпат у Червоній книзі України. *Науковий вісник Ужгородського університету Серія Біологія***, 45**: 20–32. CrossRef

Коваль, Н. П., Башта А. Т. 2012. Раритетні види ссавців на території Ужанського національного природного парку. *В кн.: Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців*. Гола пристань, 26. (Серія Novitates Teriologicae. Pars 8).

Коваль, Н., А. Т. Башта, М. Шквиря, Є. Яковлєв. 2022. Основні аспекти досліджень та збереження теріофауни Ужанського національного природного парку. *В кн.: Роль природнозаповідних територій у збереженні природних і етнокультурних цінностей [...].* Ужанський НПП. Великий Березний, 115–119. URL

Крічфалушій, В. В., І. Ю. Іванега, О. Є. Луговой. 2001. *Ужанський національний природний парк.* Приватна друкарня Романа ПОВЧ, Ужгород: 1–113.

Стойко, С. М. (ред.). 2008. *Ужанський національний природний парк. Поліфункціональне значення*. 2-е вид. Львів, 1–306.

Breymayer, A., M. Buraľ, M. Gič, [et al.]. 1999. *The East Carpathians Biosphere Reserve. Poland, Slovakia, Ukraine.* UNESCO MAB Committe of Poland. Warsaw, 1–61.

Kubala, J., N. F. Guimaraes, R. Cherepanyn, [et al.] 2023. *Status report on existing large carnivore population data and information in pilot areas. Technical report.* Zvolen, 1–40. URL

Szemethy, L., Kovacs, I., Biro, Z., [et al.]. 2016. The background for common integrated management of large carnivores and herbivores in the Carpathians. *North-Western Journal of Zoology,* **12** (1): 122–129.

Резюме

Коваль, Н, В. Шеверя. **Великі хижаки в Ужанському національному природному парку: реєстрація, облік та моніторинг.** — У цій роботі подано дані власних спостережень автора, працівників наукового відділу, інспекторів ПНДВ, результати наукових проєктів, які впроваджувались і дотепер впроваджуються, з дослідження ведмедя бурого, вовка сірого і рисі євразійської на території Ужанського національного природного парку. Описано методи, які використовуються для обліків і моніторингу великих хижих ссавців. Детально описано як використовуються сучасні методи обліку і моніторингу, а саме встановлення фотопасток і інструментарію програми SMART. Показано попередні результати з обліком кожним з цих методів. Вказано, що зимові обліки ще залишаються основним щорічним методом обліку чисельності основних видів ссавців і в тому числі великих хижих.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 88–91 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1717

Соні Ботанічного саду НАН України (Київ)

Галина Станиціна, Ігор Загороднюк

Інститут археології Національної академії наук НАН України (Київ)
e-mail: galina.stanitsin@gmail.com; orcid: 0000-0002-1700-7220
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Stanitsyna, G., I. Zagorodniuk. **Dormice of the Botanical Garden of the NAS of Ukraine (Kyiv).** — The article describes the findings of dormice (Gliridae, cf. *Glis glis*) in the territory of the National Botanical Garden of the NAS of Ukraine in Kyiv, located in the green zone of the Dnipro high bank slopes. There were three finds in total, all in the first half of the 1990s, all in autumn and winter, and all in the territory of the Vydubychi Monastery, from the side of a hornbeam grove. Two records came from a building and one record was a discovery of a hibernating dormouse in the leaves next to the building. The latter finding resulted in keeping the animal in captivity from November to May, during which time there was a three-fold increase in its body weight, which confirms the autumn breeding. Analysis of these data suggests the presence of a stable dormouse population in the area.

Вступ

Соні (Gliridae) належать до найбільш утаємничених гризунів, про яких не завжди є надійні факти. Це стосується і багатьох зелених зон Києва, де сонь реєструють не часто [Загороднюк 2003] або таких даних немає зовсім [Парнікоза & Загороднюк 2023]. Стосовно території Національного ботанічного саду НАН України (НБС) інформація про сонь відсутня, попри два дослідження різних років з відловами гризунів [Рейнблат 1950; Гаврись 2011]. У статті вжито назву «соні» як назву родини, через неоднозначність визначень.

Мета роботи — описати випадки виявлення сонь на території НБС за матеріалами давніх спостережень, здійснених у першій половині 1990-х років, коли на території Видубицького монастиря базувався Інститут археології АН, і один з авторів статті (ГС) не раз мав справу з цими гризунами.

Опис знахідок

Відомості, відтворені нижче, базуються на прямих спостереженнях і контактних обстеженнях сонь, які пробиралися до Митрополичого корпусу, де був Архів ІААН, а один випадок оснований на знахідці молодої соні поруч з названим корпусом під кущем, де його знайшли в купі листя у стані гібернації приблизно у кінці жовтня і взяли на утримання.

Попередньо соні були виду *Glis glis*. Деталі знахідок такі:

1) на першому поверсі Архіву доросла соня їла грецькі горіхи, розгризаючи їх по лінії з’єднання. За деякий час вона застрягла між архівними папками та не змогла вибратися: знайшли її вже загиблою; між папками знайшли й шкаралупу;

2) соню зловили на II поверсі архіву в ящику письмового стола і випустили на волю;

3) історія третьої соні була з її дорощуванням та тривалим утриманням, і цей випадок розглянуто далі докладніше.

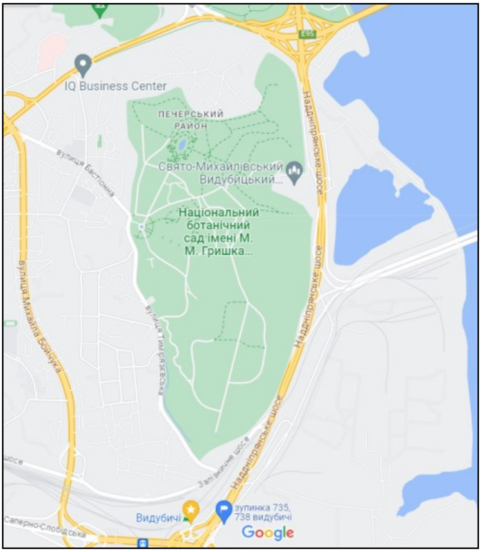

Рис. 1. Схема території Національного ботанічного саму імені М. Гришка (з сервісу Google Map) та позначення місць виявлення сонь.

Рис. 2. Вид зі схилу НБС (з району бузкових алей) на Видубицький монастир. Корпус під зеленим дахом (його праве крило) — місце, де виявляли й утримували сонь (1) у період існування на території монастиря Інституту археології НАНУ. Самих сонь знаходили на ділянці поруч (2), місце випуску навесні було біля нижнього входу до ботсаду (3).

До монастиря впритул підходить узлісся грабової діброви — типове місцезнаходження сонь — розташоване у лісопарковій зоні Ботсаду, з південного боку від монастиря. Ботаніко-географічна ділянка «Ліси рівнинної частини України» закладена 1946 р. на площі 12 га, у її складі — «Грабова діброва» моделює поширені на Правобережжі угрупування широколистяних лісів. Перший ярус утворений дубом черещатим, другий — грабом звичайним. У підліску зростає ліщина...» (за сайтом НБС: https://bit.ly/3LvtvI6).

Історія соні, яку перетримували в неволі

Третю соню, ще дитинчам, у якого очі відкрилися, але ще були як щілинки, знайдено на території монастиря восени (приблизно наприкінці жовтня) поруч із алеєю, що йде попід лісом, під кущем з купою листя. Було холодно, при прогулянці алеєю уздовж кущів було помічено «мишеня», яке лежало на спині черевцем догори, прикрите власним хвостом. Тварина виглядала мертвою, але, коли її потримали в руках, її хвостик ворухнувся, і звірятко забрали до приміщення на реабілітацію. По дорозі тварина відігрілася і почала ворушитися. Її посадили в коробочку і забрали до домашнього звіринця.

У домашніх умовах звірка помістили до невеличкого акваріума, але майже одразу звіря вибігло з нього, чіпляючись за цемент, що скріплював кути акваріума. Далі були кількаразові пригоди з пошуками та відловами звіра, який виявився дуже прудким. Врешті, його було посаджено у «хом’якову» клітку з біговим колесом; щодня його брали до рук, годували тим самим, що й хом'яків сирійських, які жили в сусідньому тераріумі.

Соня жила в неволі до травня–червня, в гібернацію не впадала, їй було тепло, було що їсти, було колесо, її пестили, спілкувалися з нею. Оскільки наближався сезон експедицій, було вирішено відпустити звірка в ботсаду. Випустили його біля старої шовковиці, де були помічені й інші мишовиді гризуни та численні нори (ймовірно, це були полівки). Це місце було недалеко від нижнього входу до Ботсаду, по сусідству з Видубицьким монастирем (на фото, вміщеному вище, це лівий його край: див. рис. 2).

Обговорення

Порівняння різних фото сонь та їхніх розмірів засвідчує, що мова має йти про вовчка сірого (*Glis glis*), який є типовим для регіону і цього типу місцезнаходжень (зокрема й грабових дібров) і, понад те, саме для нього характерна сезонна синантропія [Зайцева 2014].

Як показав цей досвід, соня є відносно звичайним видом гризунів на території Ботанічного саду, принаймні у його нижній частині. Це може бути пов’язано з тим, що соні уникають виставкової частини саду, в якій є значний фактор турбування, постійні заходи з догляду за рослинами й висока частка чужорідних видів рослин. Окрім того, для цього виду важливими є місця зимівлі, включно з норами гризунів і листяною підстилкою.

Примітно, що у ті самі роки в Архіві часто відмічали землерийок — білозубок (*Crocidura* sp.). Одного разу вони залізли у великий пластиковий ящик, де була килимова «доріжка», поїдена міллю. Ящик стояв на сейфі біля стіни, і білозубки змогли туди залізли. Вони виїли всю міль, але вибратися не змогли і загинули. Їх у ящику виявилося близько 5–6 особин. Виходячи з інших подібних реєстрацій, мова має йти про *C. suaveolens*.

Жодної нової інформації про сонь на території Ботанічного саду або суміжних зелених зон Києва, яка могла би з'явитися в Інтернеті на різних ресурсах, нами не виявлено. Детальний OSINT-пошук по таких джерелах, як iNatiralist, Ukrbin, Facebook тощо не дав нової інформації. Попри це, можна сподіватися, що умови існування в нижній частині Ботанічного саду є прийнятними для цих звірів, і їхня популяція тут збереглася.

Література

Гаврись, Г. Г. 2011. Фауна хребетних тварин Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка: стан, фауністичні групи, шляхи збереження. *Науковий вісник НУБіП України. Серія Лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (1): 112–121.

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вестник зоологии*, **37** (6): 30–38.

Зайцева-Анциферова, Г. 2014. Синантропні тенденції в українських вовчків. *Праці Теріологічної Школи*, **12**: 38–46. CrossRef

Парнікоза, І., І. Загороднюк. 2023. Теріофауна Лисої гори в Києві: ознаки збереженості та рівні синантропізації. *Novitates Theriologicae*, **16**: 32–43. CrossRef

Рейтблат, А. 1950. Мышевидные грызуны зелёных насаждений г. Киева и их роль в городском хозяйстве. *Праці Зоологічного музею КДУ*, **2**: 97–102. (Серія: Наукові записки КДУ; Том 9).

Резюме

Станиціна, Г., І. Загороднюк. **Соні Ботанічного саду НАН України (Київ): ліскулька.** — Наведено описи знахідок сонь (Gliridae, cf. *Glis glis*)) на території Національного ботанічного саду НАН України в м. Києві, що розміщений у зеленій зоні придніпровських схилів високого берега Дніпра. Всього було три знахідки, всі у першій половині 1990-х років, всі вони були осінньо-зимовими і стосувалися території Видубицького монастиря, з боку ділянки грабової діброви. Дві з них були в самій будівлі, одна пов'язана зі знахідкою соні в стані гібернації в листі поруч з будівлею. Остання знахідка завершилася тривалим утриманням звірки в неволі, з листопада по травень, коли це звіря виросло по масі тіла втричі, що підтверджує осіннє розмноження. Аналіз цих даних дозволяє говорити про наявність стабільної популяції сонь.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 92–99 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1718

Дослідження кормової бази бобрів у Національному парку «Гомільшанські ліси» (2015–2024)

Володимир Тімошенков, Валентина Тімошенкова

Національний природний парк «Гомільшанські ліси» (Зміїв)
e-mail: v.timoshenkov@gmail.com; orcid: 0000-0003-3374-5917

Timoshenkov, V., V. Timoshenkova. **Study of the beaver's food resources in the Gomilshanski Forests National Park (2015–2024).** — The results of winter surveys of beavers in two colonies located on lakes in the floodplain of the Donets River, and materials on beaver feeding on woody plants are presented. The feeding behaviour of beavers in the Park is similar to that in other regions, especially in the Czech Republic, where the choice of tree species for feeding is similar. Also similar is the feeding on aquatic herbaceous plants, which are available almost all year round due to warm winters. The diet includes 12 tree species in one colony and 13 in the other. Beavers prefer softwoods (maple, willow, poplar, elm). According to the calculation of food units, an invasive species, the ash maple, accounted for a large share of winter food (39.5% and 76% in the two colonies studied). Due to the high availability of woody food, beavers do not move away from the water further than 20 metres and their number depends only on the water levels of the lakes. If the lakes are not filled enough, beaver dens are above the water level and the animals quickly change their places of residence. Migration of beavers from dry lakes to more watered ones and to rivers has also been observed.

Вступ

Особливістю клімату південного сходу Лісостепу, де розташований НПП «Гомільшанські ліси», є те, що озера в його заплаві в окремі роки замерзають дуже пізно або зовсім не замерзають [Klimov *et al.* 2007]. Тож бобри і взимку мають можливість харчуватися прибережними трав'янистими рослинами. Тому методики засновані на кількості заготовленого бобрами деревного корму не дають точних даних по чисельності бобрів. Але за допомогою цих методик можна вивчити видовий склад деревних рослин, якими бобри харчуються. Багато разів досліджувалася кормова поведінка бобрів. Чисельність видів деревної рослинності, що її бобер вживає в їжу коливається від 17 видів в Хоперській популяції [Дьяков 1975] до 27 видів улітку та 21 виду взимку в Чехії [Mikulka *et al.* 2022b].

Мета роботи — дослідити кормову базу бобрів та її динаміку на заплавних озерах Сіверського Дінця та вплив харчування бобрів на забезпеченість їх кормами, вивчити видовий склад деревних рослин у зоні харчування, виявити обмежувальні чинники та оцінити перспективи існування колоній.

До методики досліджень

У цій роботі ми аналізували результати десятирічних досліджень (2015–2024 рр.) на одній з колоній бобрів у заплаві ріки Сіверського Дінця на території Національного природного парку «Гомільшанські ліси».

Під час зимових обліків на колоніях ми фіксували діаметри дерев, частково або повністю погризених бобрами [Дьяков 1975]. Проведено серію вимірювань діаметра дерев та віддаленості бобрових погризів від води на двох колоніях протягом 2018–2024 рр. Всього зроблено 2246 промірів, у т.ч. за роками (перша цифра — колонія «Екодром», друга — «Хліптун»): 2018 — 175+0, 2019 — 30+0, 2020 — 63+39, 2021 — 93+159, 2022 — 192+203, 2023 — 192+0, 2024 — 8+1092.

Протягом 2018–2024 рр. на колонії «Екодром» ми заміряли віддаленість від води погризів на деревах, щоб з'ясувати, як далеко бобри ходять за кормом під час осінньої заготівлі кормів. Всього відмічено погризи на 13 видах рослин (14, якщо враховувати клени, не визначені до виду, на колонії «Екодром») та 15 видів рослин (+1 не визначену до виду на колонії «Хліптун»). На колонії «Хліптун» аналогічні дослідження проводили з 2020 по 2024 рік, за виключенням 2022 р.

Результати досліджень

Експлуатація бобрами різних видів дерев у зимовий час

При обліках у колонії «Хліптун» у 2024 р. (19.11; 25 та 27.12) ми зареєстрували значну кількість клена ясенелистого (*Acer negundo*) погризеного бобрами. Тут він складав 76 % кормових одиниць від загальної чисельності всіх погризених дерев (рис. 1). Бачимо тут тенденцію значного поширення інвазійного виду в заплаві Дінця.

Південний край озера № 3 колонії «Екодром» останніми роками також сильно заросла кленом ясенелистим (рис. 2 та 3): зимою 2023–2024 рр. цей вид складав значну частину раціону бобрів колонії. Його частка в зимовому раціоні бобрів зросла до 39,47 %. Можливо вона була значно більшою. Адже 13,2 % прийшлося на клени не визначені нами до виду.

На колонії «Екодром» зареєстровано 12 видів дерев[1], якими харчуються бобри: верба біла (*Salix alba*), тополя (*Populus* sp.), вільха чорна (*Alnus glutinosa*), береза sp. (*Betula* sp.), в'яз sp. (*Ulmus* sp.), дуб звичайний (*Quercus robur*), ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*), клен татарський (*Acer tataricum*), клен ясенелистий (*Acer negundo*), клен звичайний (*Acer platanoides*), терен степовий (*Prunus steposa*), черемха звичайна (*Prunus padus*). Зазвичай бобри віддають перевагу деревам з більш м'яким стовбуром – вербам, тополям, в'язам та кленам (див. рис. 3).

---

[1] У разі неможливості визначення до виду, визначали до роду.

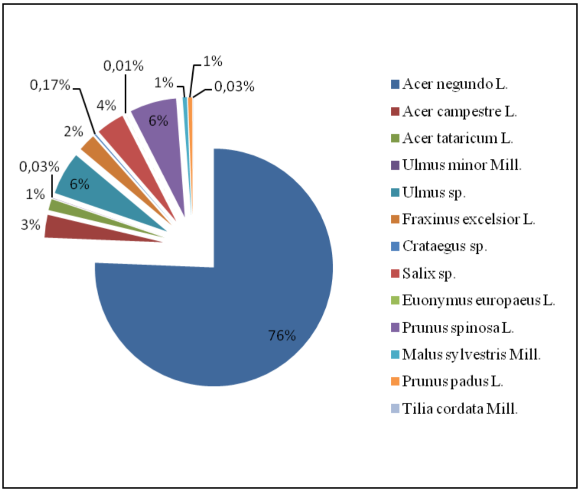

Рис. 1. Частка різних видів деревної рослинності в осінній заготівлі кормів бобром у колонії «Хліптун», 2024 р. (Коропівське відділення Парку).

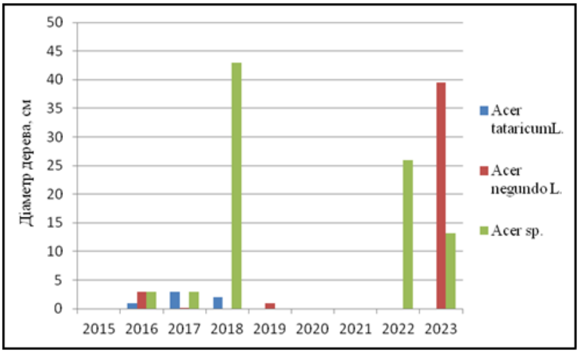

Рис. 2. Динаміка споживання бобрами кленів (*Acer tataricum*, *A. negundo*, *A.* sp.) на колонії «Екодром» у 2015–2023 рр.

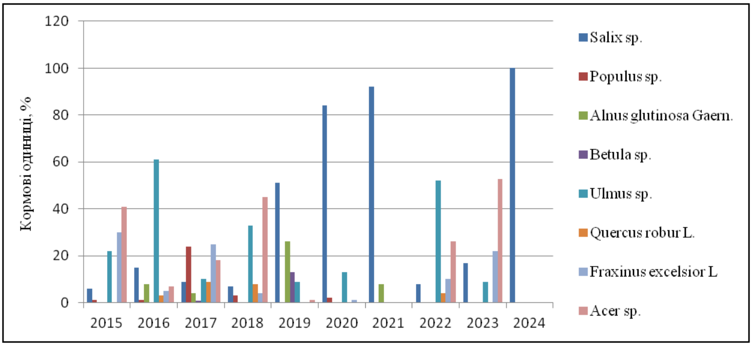

Рис. 3. Динаміка споживання бобрами деревної рослинності за винятком *Prunus steposa* (0,08% в 2016 році) та *Prunus padus* (0,4% в 2022 році) на колонії «Екодром» 2015–2024 рр.

Як видно, споживання верби спочатку невелике (2015 р.), і бобри урізноманітнюють свій раціон в'язами, ясенами та кленами. Надалі частка верб значно зростає, тому що старі дерева в осінній заготівлі замінюються молодими, а верби відростають швидше, ніж інші види дерев. Крім того, зменшується кількість видів дерев вживаних бобрами, якщо бобри займають цю територію протягом тривалого часу (див. рис. 3). Максимальна кількість видів дерев, вживаних у їжу бобрами, приходиться на час найбільшої експлуатації кормових ресурсів (рис. 4–5). Для колонії «Екодром» це 2016–2017 рр., а для колонії «Хліптун» — 2024 р.

Добре видно динаміку споживання бобром найбільш улюбленої ним їжі — *Salix alba* — в колонії «Екодрм» протягом 2018–2024 рр. (рис. 6).

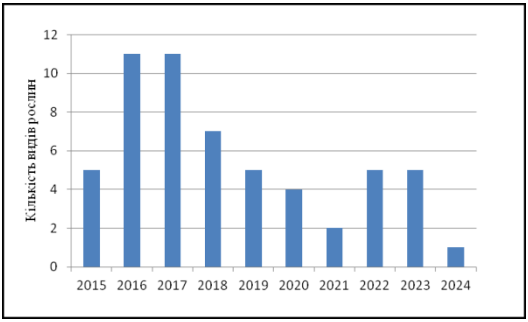

Рис. 4. Кількість видів деревних рослин в осіннє-зимовій заготівлі кормів бобрами в колонії «Екодром» протягом 2015–2024 рр.

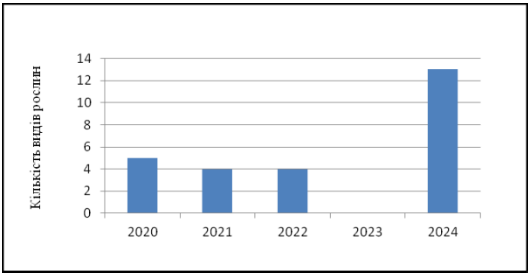

Рис. 5. Кількість видів деревних рослин в осіннє-зимовій заготівлі кормів бобрами в колонії «Хліптун» у 2020–2024 рр. (дані за 2023 р. відсутні).

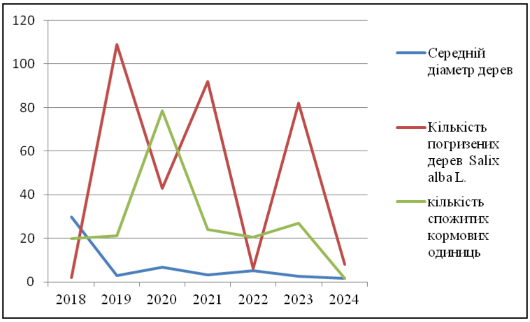

Рис. 6. Кількість погризених дерев, середній діаметр дерев, та кількість спожитих бобрами кормових одиниць *Salix alba* на колонії «Екодром» у 2018–2024 рр.

Забезпеченість бобрів кормами в умовах національного парку дуже гарна. Про це можна судити за відстанню, на яку бобри відходять від води для здобування харчів. Також із 2018 по 2024 р. ми дослідили віддаленість від води погризів на деревах, щоб з'ясувати, як далеко бобри ходять за кормом під час осінньої заготівлі кормів. Дуже показова картина харчування на колонії «Хліптун» у 2024 р. (рис. 7). Регулярно такі дослідження проводилися на колонії «Екодром» (рис. 8). За спостереженнями дослідників з Німеччини у 75% випадків активність бобрів відбувається на відстані до 20 м від води [Dytkowicz *et al* .2025]. У нашому випадку на обох колоніях середня віддаленість від води не перевищує 20 м. І бобри фактично не виходять за цю межу, окрім випадків користування переходами.

Обговорення

Довгострокові спостереження дозволили виявити зміни в харчуванні бобрів і формування ними сприятливих умов для існування колонії шляхом зміни видового і вікового складу деревної рослинності біля колонії.

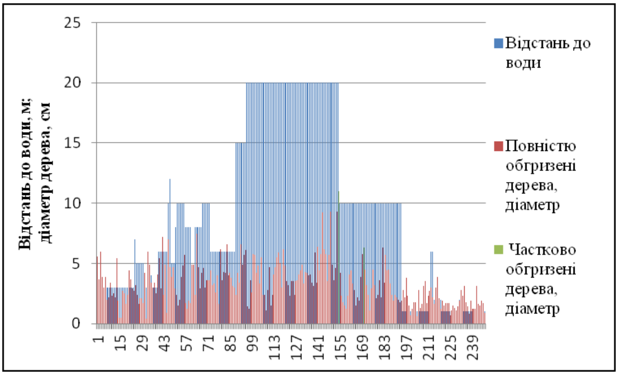

Рис. 7. Відстань до води та діаметр *Acer negundo*. Колонія «Хліптун» (західний берег системи), (Коропівське відділення Парку, 25.12.2024).

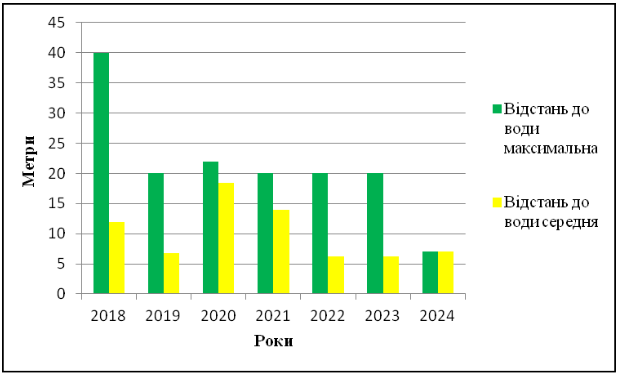

Рис. 8. Віддаленість бобрових погризів від води на колонії «Екодром» у 2018–2024 рр.

За даними дослідників у Поліському заповіднику бобри віддають перевагу м’яким деревним породам: вербі ламкій (*Sflix flagilis*), тополі білій (*Populus alba*), осиці (*Populus tremula*), а там, де немає верби, вживають більш тверді породи дерев: ясен (*Fraxinus exelsior*), дуб черешчатий (*Querqus robur*), вільху чорну (*Alnus glutinosa*) та березу повислу (*Betula pendula*) [Левченко & Шульга 2016]. В охоронній зоні відділення «Стрільцівський степ» Луганського заповідника на р. Черепаха, як показано, зростають заплавні ліси, що являють собою формації верб білої, тритичинкової, попелястої та Виноградова, а також ясена ланцетного, що і складають основу харчового раціону бобрів [Лазарєв 2022].

Наші спостереження збігаються з досвітом вивчення бобрів вченими, як в Україні, так і за її межами [Левченко & Шульга 2016; Mikulka *et al.* 2022b]. Проходить поступова заміна дерев з більш твердою деревиною, таких, як дуб, вільха та ясен, на більш «м’які» види: клени та верби, яким бобри віддають перевагу при харчуванні [Mikulka *et al.* 2022a].

У Чехії у бобрів також більш сприятливими для харчування видами є верба (*Salix* spp.) та тополя (*Populus* spp.) [Mikulka *et al.* 2022b]. Якщо ці види є доступними, то бобри нехтують такими видами деревної рослинності як клен ясенелистий (*Acer negundo* L.) та сливи sp. (*Prunus* spp.). Значну частину літнього раціону тут складають трав’янисті рослини, оскільки в сільськогосподарському ландшафті Чехії бобри використовують рідколісні території. Харчуються такими культурами як соняшник, кукурудза, соя та ін. і бобри на теренах Житомирського полісся [Бондар 2016].

Важливим є спостереження чеських колег [Mikulka *et al.* 2022b] на одній з ділянок басейну р. Тркманка, де панував інвазійний вид, що розмножується самосівом — *Acer negundo*, який був найпоширенішим продуктом у раціоні бобрів протягом однієї зими, а вже за два місяці всі *A. negundo* вздовж берега були вирубані на відстані до 300 м від нори, що дозволило іншим місцевим видам дерев відновитися. У наших умовах цей інвазійний вид активно розмножується на обох колоніях.

Схожі результати отримали також дослідники з Чехії [Mikulka *et al.* 2022a]. Вченими досліджено 25 723 зразків деревних рослин, перевірених у 288 лісових насадженнях. Породами, що їм надавали перевагу бобри, є верба, тополя та ліщина. Дуб може домінувати в раціоні, там де ці породи менш доступні. У наших дослідженнях це досить невелика кількість видів деревної рослинності, що їх споживають бобри взимку (12 зареєстрованих видів на колонії «Екодром» за 10 років (2015–2024) та 14 видів на колонії «Хліптун» у 2020, 2021, 2022 та 2024 рр.), та вона співвідносна з чисельністю деревної рослинності (13 видів), що їх споживали бобри влітку на шести досліджених територіях з Чехії [Mikulka *et al.* 2022b]. Але вона різниться від зимового раціону з Чехії: там з 27 видів дерев бобри споживали 21. Клен ясенелистий та ясен як і на досліджуваній нами колонії складають значну частку в раціоні.

З'ясовано, що з часом діаметр найбільш вживаної породи (*Salix alba*) та збільшення кількості використаних бобром дерев зменшуються (див. рис. 6). Це веде до зменшення в їхньому раціоні кормових одиниць *Salix alba*, проте згодом, коли відбувається поновлення порості, ця частка знову зростає.

Велике значення в харчуванні бобрів відіграють види, здатні швидко поновлюватися поростю — *Salix alba* та *Acer negundo*. Інші ж види, що відновлюються повільно (*Querqus robur*, *Fraxinus exelsior* та ін.), відіграють значну роль у харчуванні на етапі освоєння місця проживання бобрами. Потім їхня роль у харчуванні зменшується (див. рис. 3). Таким чином, бобри створюють собі швидко відновлювану кормову базу, через формування омолодженої швидкорослої біля води деревної рослинності.

Водночас при зміні гідрологічної ситуації в заплаві бобри можуть досить швидко змінювати місце розташування колоній. Саме наповнення озер водою лімітує перебування цього виду на досліджуваній території, а не забезпечення деревними кормами, які через досить теплі зими не є єдиним харчовим ресурсом [Severud *et al.* 2013; Mikulka *et al.* 2022a]. Кормова база не деревного походження не досліджена.

Гарна забезпеченість деревинними кормами дозволяє тваринам не віддалятися від колонії на велику відстань. Це зменшує ризики, пов'язані з зустрічами собак, які зустрічаються біля колонії «Екодром».

Посухи спричиняють обміління озер у заплаві. Це примушує бобрів переміщатися на озера з достатньо високим рівнем води.

Висновки

1. Запаси кормів біля поселень бобрів є значними й повністю задовольняють їхні потреби. Про це свідчить відстань до води погризів, яка в більшості випадків не перевищує 20 м.

2. У результаті діяльності бобрів формується новий склад деревної рослинності біля колоній. Повільно ростучі дерева з товстими стовбурами (*Quercus robur, Fraxinus excelsior*) заміщаються видами з м'якою деревиною і більшою швидкістю відновлення (*Acer negundo*, *Salix alba*). Це дає можливість бобрам харчуватися молодою деревною рослинністю, що росте біля води.

3. Підрахунок кормових одиниць у харчуванні бобрів показав стрімке збільшення частки інвазивного виду — клена ясенелистого (*Acer negundo*), що вимагає розробки заходів для боротьби з цим явищем.

4. Обводнення озер є головним чинником у формуванні архітектури поселень у Національному парку «Гомільшанські ліси».

Подяки

Автори дякують спільноті «SCGIS-Ukraine» за надане обладнання, завдяки якому нам вдалося провести спостереження, та І. В. Загороднюку за допомогу в написанні статті.

Література

Боднар, М. М. 2016. Особливості структури поселення бобра річкового (Castor fiber Linnaeus, 1758) в умовах сільськогосподарських ландшафтів південної частини Житомирського Полісся. *Науковий вісник НЛТУ України,* **26** (5): 27–35. CrossRef

Дьяков, Ю. В. 1975. *Бобры европейской части Советского Союза (Морфология, экология, пути и методы использования).* Московский рабочий, 1–480.

Клімов, О. В., О. Вовк, О. Філатов, [та ін.]. 2007. Проект організації території національного природного парку «Гомільшанські ліси», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів. Харків, 1–387.

Лазарєв, Д. О. 2022. Чисельність бобра європейського (Castor fiber) в районі Стрільцівського степу. *Дні науки 2022. Факультет природничих наук Луганського ун-ту*. Полтава, 56–59.

Левченко, В. Б., І. В. Шульга. 2016. Чисельність бобра річкового в умовах Поліського біосферного заповідника. *Збалансоване природокористування*, № 4: 75–79.

Поярков, В. С. 1953. Количественный учет речных бобров. *Труды Воронежского государственного заповедника,* **4**: 57–76.

Соловьев, В. А. 1971. Количественный учет бобра по измерению ширины следов резцов на укусах деревьев. *Ученые записки Рязанского пединститута*, **105**: 40–124.

Тімошенков, В. 2024. Багаторічна динаміка угруповань ссавців у Національному природному парку «Гомільшанські ліси» (2015–2022). *Theriologia Ukrainica*, **27**: 138–145. CrossRef

Dytkowicz, M., W. M. Megill, T. K. Buttschardt. 2025. Feeding preference of Eurasian beavers (Castor fiber) in the Lower Rhine region, Germany. *Academia Environmental Sciences and Sustainability*, 2 (1): 1–8. CrossRef

Mikulka, O., M. Homolka, J. Drimaj, J. Kamler. 2022a. Feeding behaviour of eurasian beavers (Castor fiber) along small streams in an agricultural landscape. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis,* **70** (2): 71–82. CrossRef

Mikulka, O., P. Pyszko, V. Skoták, [et al.]. 2022b. The influence of forestry management on the selection of a non-vegetative diet by the Eurasian Beaver (Castor fiber L.). *Anivals*, **12**: 1–16. CrossRef

Severud, W., J. Belant, S. Windels, J. Bruggink. 2013. Seasonal variation in assimilated diets of American beavers. *The American Midland Naturalist Journal*, **169**: 30–42. CrossRef

Резюме

***ТІМОШЕНКОВ, В., В. ТІМОШЕНКОВА.* Дослідження кормової бази бобрів у Національному парку «Гомільшанські ліси» (2015–2024).** — Представлено результати зимових обліків бобрів на двох колоніях, розташованих на озерах у заплаві р. Донець і матеріали щодо харчування бобрів деревними рослинами. Харчова поведінка бобрів у парку близька до поведінки в інших регіонах, надто в Чехії, де вибір видів дерев для харчування подібний. Подібним є харчування водними трав'янистими рослинами, які доступні майже цілорічно через теплі зими. У раціоні відмічено 12 видів дерев на одній колонії та 13 на іншій. Бобри віддають перевагу м'яким породам дерев (клен, верба, тополя, в'яз). За підрахунком кормових одиниць велику частку в зимовому харчуванні склав інвазійний вид — клен ясенелистий (39,5% та 76% на двох досліджених колоніях). Завдяки високій забезпеченості бобрів деревними кормами вони не відходять від води далі 20 м і їхня чисельність залежить тільки від обводнення озер. При недостатньому наповненні озер боброві нори опиняються вище рівня води й тварини швидко змінюють місця свого перебування. Відмічена міграція бобрів із пересохлих озер до більш обводнених та до річки.

Novitates Theriologicae, Pars **17**: 100–106 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1719

Про допустимі норми використання (відстрілу, відлову) окремих видів мисливських тварин

Геннадій Бойко

Миколаївське обласне управління лісового та мисливського господарства[1]
(Миколаїв); e-mail: gennadiyaboyko@gmail.com

Boyko, G. **On the permissible standards for the use (shooting, catching) of certain species of game animals.** — The author presents his own views and experience on the organisation of state control over hunting management in Ukraine. The basis of such statements is the experience of the Mykolaiv Regional Forestry and Hunting Administration in implementing measures to increase the number of the main game species in Mykolaiv Oblast, Ukraine. The author suggests changes to the calculation of game harvest rates. A proposal was also made to grant the status of rationed species to European hare, pheasant, and grey partridge, i.e. the number of shooting cards for harvesting these species should be equal to the seasonal harvest rate of animals in the farm. A negative attitude was expressed towards the proposal of the so-called 'eco-activists' to legalise the conduct of control censuses of game animals by the public.

Вступ

Завдання мисливського господарства як галузі природокористування полягають в оцінці ресурсів і їхньому відтворенні та раціональному використанні. Користувачі мисливських угідь щороку після сезону полювання проводять післяпромисловий облік мисливських тварин. Мета обліку — отримати дані про чисельність мисливських тварин і, на підставі цих даних, здійснити розрахунки добування тварин у наступному мисливському сезоні. Користувачі мисливських угідь насамперед зацікавлені в якісному проведені вищезазначених заходів, бо завдяки цьому вони зможуть здійснити фінансові розрахунки своєї діяльності. Але останнім часом громадські «екоактивісти» розпочали кампанію щодо зміни мисливського законодавства в Україні. Основна теза — треба заборонити полювання і тоді зразу в нас все з'явиться — і лосі з оленями, і зайці з фазанами. А основним важелем контролю в державі вони бачать не фахівців, а так звану громадськість і вимагають до ст. 38 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» внести зміни, що …«На вимогу громадянина України, або природоохоронної громадської ор-

---

[1] Автор матеріалу — колишній головний спеціаліст Миколаївського обласного управління лісового та мисливського господарства; нині — голова Миколаївського відокремленого підрозділу ГС «Всеукраїнська асоціація мисливців та користувачів мисливських угідь» — *Прим. ред.*

ганізації, або органу місцевого самоврядування в мисливських угіддях будь-яких користувачів може проводитися контрольний облік мисливських тварин певного виду (певних видів) проєкт Закону України № 2448 від 14.11.2019. Тобто не держава повинна здійснювати контроль за виконанням вимог законів, залучивши до цього фахівців — науковців та мисливствознавців, а громадські організації. Але ж де таке було, щоб у людини з вулиці питали, як керувати літаком або потягом? Чому ці особи вважають, що галуззю, якою є мисливське господарство, можуть керувати дилетанти?

Якщо буде втілена в життя ідея «екоактивістів», то нечисті на руку керівники певних відомств і браконьєри зашарпають мисливські господарства запитами так, що їм вже буде не до господарювання. До того ж усі мають бути в рівних умовах — і «представники громадськості», і користувачі мисливських угідь. Якщо комусь спаде на думку ідея вимагати проведення так званого контрольного обліку, то проводити він його мусить за свій кошт. А якщо результат цього обліку не підтвердить порушення з боку користувача, то ініціатор повинен нести кримінальну відповідальність за наклеп. Тоді все стане на свої місця.

Історія питання

Питання якісного контролю за веденням мисливського господарства, у тому числі за обліком мисливських тварин, як за однією зі складових, можна вирішити дуже просто. У державі Україна треба створити самостійний орган по веденню мисливського господарства, який би підпорядковувався Кабінету Міністрів України за типом департаменту риби й дичини США. Це може бути Державне Агентство рибного та мисливського господарства.

Свого часу начальник Головного управління мисливського господарства Міністерства лісового господарства України Микола Васильович Шадура за підтримки міністра цього відомства Валерія Івановича Самоплавського розпочав роботу зі створення укомплектованої фахівцями структури по керівництву мисливським господарством. В обласних управліннях були введені посади заступників начальника управління з мисливського господарства, створені відділи мисливського господарства. У кожному адміністративному районі була введена посада державного районного мисливствознавця, на якого були покладені обов'язки по контролю за веденням мисливського господарства та полювання користувачами мисливських угідь. Саме ці мисливствознавці здійснювали контроль за проведенням обліків мисливських тварин користувачами мисливських угідь. Саме вони візували первинні акти обліку мисливських тварин, на підставі яких потім здійснювались розрахунки добування. Це був далекий 2005 рік.

Надалі вже в час «новітньої» України теза створення окремої структури з ведення мисливського господарства була підтримана науковою групою спеціалістів, які під егідою Євросоюзу в рамках програми «ENPI East FLEG II» здійснювали вивчення закордонного досвіду ведення мисливського господарства та готували пропозиції щодо вдосконалення моделі функціювання мисливського господарства в Україні [Мироненко 2015]. Саме це той шлях, який дозволить вивести мисливське господарство України з кризи.

Сумісним листом від 29.12.1997 №11-4-1002 та № 04-06/2748 Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Держкомлісгосп України, з метою наведення порядку у проведенні обліків мисливських тварин та контролю за їх добуванням, зобов'язали свої територіальні управління видати відповідні сумісні накази про організацію, строки та порядок проведення обліків мисливських тварин, а також встановлення показників пропускної спроможності мисливських угідь.

На виконання згаданого листа Державне управління екологічної безпеки в Миколаївській області та Державне лісогосподарське об'єднання «Миколаївліс» видали сумісний наказ від 17.01.2000 №5/8, яким встановили правила проведення обліку мисливських тварин та погодження показників пропускної спроможності мисливських угідь і видачі відстрільних карток з суворим дотриманням цих показників. Саме цього вимагає і ст. 17 Закону України «Про мисливське господарство та полювання».

Миколаївський досвід

Аналізуючи ситуацію з чисельністю місцевих видів мисливських тварин — зайця сірого, фазана, куріпки сірої, — спеціалісти Миколаївського обласного управління лісового та мисливського господарства дійшли висновку, що основним обмежувальним чинником, який впливає на чисельність згаданих видів, є інтенсивне ведення сільського господарства. Суцільне розорювання земель, панування в сівообороті монокультур, ліквідація цілинних ділянок, інтенсивне використання хімікатів призводять до значного падіння чисельності, насамперед зайця сірого та сірої куріпки. Розорювання балок та луків знижує чисельність фазана. Якщо сюди додати ведення польових робіт без урахування збереження мисливських тварин (обкоси вкругову або діагональ з 8–10 агрегатів), то ситуація складається дуже невтішна. Гине значна кількість молодняку зайця сірого та куріпок [Новицький 2018]. Не маючи можливості кардинально й одночасно змінити ситуацію, описану вище, було ухвалене рішення спробувати вплинути на ситуацію через уведення контролю управління над добуванням місцевих видів мисливських тварин.

Миколаївське обласне управління лісового та мисливського господарства відповідно до п. 2.10 інструкції «*Про затвердження Правил видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення*» затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 26.05.1999 № 115 та зареєстрованої в Мін'юсті України 09.09.1999 за № 608/3901 встановило порядок, за яким на добування однієї особини зайця сірого, фазана або куріпки користувач міг видати тільки одну відстрільну картку і всі ці картки реєструвались в управлінні шляхом проставлення підпису уповноваженого працівника та печатки управління у кількості, яка передбачена пропускною спроможністю мисливських угідь (сезонною нормою добування). Отже, якщо за результатами обліку можна на певній території добути 200 зайців, то тільки 200 карток і були зареєстровані користувачу для реалізації їх мисливцям.

Це не було одноосібним ноу-хау Миколаївського управління. Фактично одночасно прийшов до цього висновку і ввів таку ж систему реєстрації відстрільних карток начальник відділу мисливського господарства комітету по лісовому господарству АР Крим Сергій Іванович Решетько.

Проблеми з нормами добування

На жаль, у мисливському законодавстві України є певний нонсенс. Відповідно до ст. 16 вищезгаданого закону ліміти добування на певний мисливський сезон розраховуються і затверджуються тільки для копитних тварин. Полювання на інших мисливських тварин, віднесених до державного мисливського фонду, регулюється нормами відстрілу, які встановлюються на мисливський сезон Мінекобезпеки України за погодженням з Мінагропромом України (встановлюється норма добування тварин за день полювання). *Норма ж добування місцевих видів мисливських тварин (зайця сірого, фазана та куріпки) на сезон полювання не встановлюється.* Законодавець поставив на один щабель перелітні види мисливських тварин та місцеві (зайця, фазана, сіру куріпку), які не переміщуються за межі свого ареалу проживання і, чисельність яких залежить тільки від заходів з підгодівлі, охорони та раціонального використання з боку користувача мисливських угідь.

У ст. 1 Закону навіть відсутнє таке поняття, як «сезонна норма добування певного виду мисливських тварин». Законодавець у ст. 27 Закону зобов’язує користувачів мисливських угідь розраховувати не сезонну норму добування мисливських тварин, а так звану пропускну спроможність мисливських угідь. До чого це призводить показуємо на прикладі: термін полювання на зайця сірого згідно зі ст. 19 Закону встановлений з 01 листопада по січень включно. Але в січні в Південному регіоні України вже іде розмноження зайців. Тобто під постріл попадають вже котні зайчихи. Окрім того, в цей час вже необхідно здійснювати післяпромисловий облік мисливських тварин. А який же облік може бути зі зброєю? Це те, що стосується термінів проведення полювання на зайця сірого в Південному регіоні України.

Звернемося до питання норми добування. Наприклад, згідно з розрахунками отриманими від проведеного обліку, тих же зайців у господарстві можливо вилучити з популяції 300 голів. Враховуючи, що членами господарства є 150 мисливців, ця кількість тварин може бути добута за два полювання. Але ж користувачі полюють три місяці, а це при проведенні полювання у суботу та неділю — 26 виходів (полювань), при проведенні полювання в один вихідний — 13 полювань. Тобто добувається не 300 зайців, а в декілька разів більше. Беручи до уваги негативний вплив сільського господарства і таке господарювання, за два три роки маємо в угіддях пустелю. По суті це те, до чого і прийшла зараз Україна.

Тому науковцями та провідними мисливствознавцями України ще у 2010 році запропоновано внести зміни до Настанови з упорядкування мисливських угідь (Київ, 2002) і визнати основним показником, у порівнянні з яким можливе добування певної кількості тварин, — *оптимальну чисельність мисливських тварин*, які можуть проживати на певній території (мисливському господарстві), а не поняття мінімальної щільності на 1000 га мисливських угідь, яким користуються зараз (п. 13 вищезгаданої Настанови).

Приклад. За п. 13 Настанови зайців можна розпочинати добувати при щільності 20 голів на 1000 га мисливських угідь. Тобто на полі (100 га) живе два зайці й уже можна їх вполювати. Від кого будемо отримувати потомство? Теж саме з куріпками (напр., на території в 1000 га живе одна стайка куріпок (30 голів) і вже можна полювати?).

Пропозиції

У зв'язку з викладеним пропонується поширити досвід контролю Миколаївської області та АР Крим за добуванням зайця сірого, фазана та сірої куріпки на всі області України.

Надалі необхідно внести до статті 1 Закону поняття «сезонна норма добування основних видів мисливських тварин» (зайців сірих, фазанів, куріпок) та внести зміни до пункту 14 Настанови «Норми добування мисливських тварин», виклавши їх у такій редакції:

- проєкт ліміту (сезонні норми добування) місцевих видів мисливських тварин (зайця сірого, фазана, куріпки) розраховують від фактичної чисельності тварин, яка оцінена при проведенні післяпромислового обліку (після сезону полювання). Фактична щільність визначається поділом фактичної чисельності тварин на площу стацій помешкання відповідних видів.

Окрім того, зайця сірого, фазана та куріпку сіру слід зробити нормованими видами. Тобто кількість відстрільних карток на добування повинна дорівнювати сезонній нормі добування тварин у господарстві. Це дозволить хоча б частково зупинити знищення цих видів в Україні.

За такою методикою здійснювалося добування вищезгаданих видів у Миколаївській області, починаючи з 2012 р. Результати очевидні: за 5 років отримали оптимальну чисельність щодо фазана у всіх мисливських господарствах; через 7 років досягнуто оптимальної чисельності щодо зайця сірого; у господарствах, де мешкала сіра куріпка, її чисельність досягла оптимальної.

Норми використання тварин викласти в редакції, поданій в таблиці 1.

Таблиця 1. Допустимі норми використання (відстрілу, відлову) окремих видів мисливських тварин

Вид тварин	Природна зона	Відношення фактичної чисельності до оптимальної, %	Допустимий відсоток добування, %
Лось, олень благородний, олень плямистий, сарна, лань, муфлон	Для усіх зон	від 60 до 80	5
		від 80 до 100	10
		>100	Вся чисельність, що перевищує оптимальну
Свиня дика*	Для усіх зон	від 60 до 80	15
		від 80 до 100	25
		>100	Вся чисельність, що перевищує оптимальну
Заєць сірий	Для усіх зон	від 60 до 80	10
		від 80 до 100	15
		>100	Вся чисельність, що перевищує оптимальну
Куріпка сіра	Для усіх зон	від 60 до 80	10
		від 80 до 100	15
		>100	Вся чисельність, що перевищує оптимальну
Фазан *	Степова, Кримська гірська	від 60 до 80	15
		від 80 до 100	25
		>100	Вся чисельність, що перевищує оптимальну

* Допустимий відсоток добування свині й фазана збільшено у порівнянні з першим варіантом таблиці, використаної в рамках програми «ENPI East FLEG II» [Мироненко *et al*. 2015].

Відстрільні картки можуть друкуватися Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства, мати відповідний захист і видаватися користувачам мисливських угідь. Або, за вищенаведеним прикладом, картки можуть реєструватися в управліннях лісового та мисливського господарства шляхом проставлення підпису уповноваженого працівника та печатки управління.

Подяки

Автор дякує своїм колегам Новицькому Василю Петровичу (Білоцерківський аграрний університет), Наконечному Ігорю Володимировичу (Національний університет кораблебудування), Шейгасу Ігорю Миколайовичу (Степова філія Українського НДІ лісового господарства та агролісомеліорації), Загороднюку Ігорю Володимировичу (Національний науково-природничий музей НАН України), Щербині Ігорю Олеговичу (колишньому головному спеціалісту Миколаївського обласного управління лісового та мисливського господарства) за участь у обговоренні викладених ідей.

Література

Закон України Про мисливське господарство та полювання (Редакція від 01.10.2023). Відомості Верховної Ради України, № 18: 132. URL (website)

Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про мисливське господарство та полювання» (щодо змін порядку обліку тварин, які віднесені додержавного мисливського фонду). Редакція від 14.11.2019 №2448.

Мироненко, М. О., І. М. Шеремет, О. Р. Проців, [et al.]. 2015. *Проект моделі реформування і розвитку мисливського господарства України*. Програма FLEG II (ENPI East), 1–266. URL (pdf)

Новицький, В. П. 2018. *Екологічні основи управління мисливськими ресурсами агроландшафтів лісостепу України.* Автореф. дис. ... докт. с.-г. наук. НУБіП України, Київ, 1–44.

Дежкин, В. В. 1983. *Охота и охотничье хозяйство мира. Справочное пособие.* Лесная промышленность, Москва, 1–358.

Резюме

Бойко, Г. **Про допустимі норми використання (відстрілу, відлову) окремих видів мисливських тварин.** — Автор викладає власні бачення і досвід щодо організації державного контролю за веденням мисливського господарства в Україні. В основі таких викладів — досвід роботи Миколаївського обласного управління лісового та мисливського господарства щодо втілення в життя заходів для підвищення чисельності основних видів мисливських тварин у мірилі Миколаївської області. Запропоновано зміни до розрахунку норм добування мисливських тварин. Також висловлено пропозицію щодо надання статусу нормованих видів для зайця сірого, фазана та куріпки сірої, тобто кількість відстрільних карток на добування цих видів повинна дорівнювати сезонній нормі добування тварин у господарстві. Висловлено негативне ставлення до пропозиції т. зв. «екоактивістів» про узаконення проведення контрольних обліків мисливських тварин силами громадськості.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 107–118 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1720

Дикі пси (*Canis familiaris*) Голосіївського лісу (Київ)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Feral dogs (*Canis familiaris*) in the Holosiivskyi forest (Kyiv).** — The status of 'stray' and 'feral' dogs that form permanent all-season packs in the territory of the Holosiivskyi Forest, which is part of the Holosiivskyi National Park, is considered. The classification of dog groups by the degree of feralisation is presented and cases of registration of packs in the Park and in the adjacent recreational areas and edges of urban development are described. Seven series of encounters of dog packs are described, mainly in the western part of the Park, within the segment 'Exhibition Centre—Observatory—Didorivka Lake', supplemented by information about other areas. In the area of the lake, a den was found in May 2022, where numerous traces of litters were observed, which were absent in subsequent years. The majority of dogs in all packs (where it was visible) are chipped and fattened; they form groups that ignore people and are active only when approaching them, especially in their resting places.

Вступ

Пес свійський (*Canis familiaris* Linnaeus, 1758) — найвідоміший вид ссавців, який завдяки тривалій коеволюції з людиною став таким же космополітом і надчисельним видом, як і сама людина: у кожній першій садибі та в кожній третій квартирі живе пес. Світова популяція собак оцінюється в 900 мільйонів [Gompper 2013; Lescureux & Linnell 2014], з яких лише 1/5 є домашніми тваринами [Lord *et al*. 2013]. Величезна частка псів має статус «бродячих» (stray dogs), і чимало з них живуть все життя поза людиною, без догляду й соціалізації, а деякі з них соціалізуються лише в зграях, які є самодостатніми й ведуть по суті дике життя, входячи беззастережно до складу «спонтанної фауни» [Загороднюк & Харчук 2022]. Понад те, набувають розвитку нові, подібні до ноосфери, але більш реальні біотичні концепції на кшталт «симбіоцену», який іде на зміну антропоцену [Albrecht 2016 та ін.]

Особливий інтерес становлять ті «бродячі» пси, що не просто живуть поза людською опікою і не ті, що у містах (біля смітників та теплоцентралей), а пси, які формують по суті дику форму, збиваються у зграї, облаштовують лігва, живляться дикими тваринами. І очевидно, що найважливішими об'єктами уваги є ті, що оселяються на територіях заповідного фонду, зокрема й в Голосіївському лісі, який має статус «національного природного парку» (НПП) і є об'єктом регулярних зоологічних екскурсій автора.

Мета цього нарису — актуалізувати проблему присутності диких, здичавілих, безпритульних і на вільному вигулі псів у природних місцезнаходженнях, зокрема й на територіях природно-заповідного фонду і звернути увагу колег на потребу врахування фактів присутності цих тварин у природних екосистемах і, отже, врахування їх у списках біоти, а їхніх впливів на природу — у описах стану природних комплексів.

Категорії «диких псів»

Очевидною є різноманітність станів здичавіння й присутності в природі різних груп собак. Тут прийнято найпоширенішу вікіпедійну класифікацію для групи, яку називають «вільні пси, або пси на вільному вигулі» (*англ.* free-ranging dogs = free-roaming dogs) із синонімом «бродячі пси». Це дикий тип свійських псів є антонімом для свійських (*англ.* owned dogs), до яких відносять всі породи, яких розводять і утримують люди.

1. СВВ, свійські на вільному вигулі (*англ.* free-ranging owned dogs) — пси, що не прив'язані до двору чи будинку, проте тримаються їх, маючи там постійну або регулярну опіку. Собаки, що вигулюються, перебувають під опікою одного власника або спільноти власників і можуть вільно бродити. Такі пси є територіальними, проте не за власним вибором, а за наявністю точки опіки, а тому рідко покидають власну ділянку. Подібні пси часто формують зграї, з певною ієрархією в них. До подібної групи належать пси, що ходять по селищах, живуть на хуторах або супроводжують пастухів.

2. БВВ, безгосподарні [безхазяйні] на вільному вигулі, або бродяжні пси (*англ.* free-ranging unowned dogs, stray dogs) — пси, що знаходять поживу і притулки в населених пунктах (людському середовищі), проте не були соціалізовані, а тому уникають людей [Høgåsen *et al.* 2013; Smith *et al.* 2019]. Вони є типовими коменсалами, пов'язані з місцями викидання органіки та іншими джерелами їжі. Щодо терміну «бродячі» є певні застереження, оскільки бродяжність — це часто стиль життя виду (vagrant species). За СУМ, «Бродячий. Який не живе на одному місці або не має постійного місця проживання. ... Який постійно переходить з місця на місце; мандрівний. ... Який має або виявляє схильність бродити, переходити з місця на місце.» [СУМ 1970]. Серед назв у вжитку в українськомовній літературі — коти волоцюги [Шейгас 2012]. Ця група (БВВ) має переходи до наступної та може включати її.

3. ЗДП, здичавілі, або власне дикі пси (*англ.* feral dogs) – термін для позначення тварин, які пройшли процес одомашнення, але повернулися до дикого стану. Для них поняття «одомашнення» та «соціалізація» (приручення) стосуються лише родоводу, а не їхньої власної долі, тож вони не живуть з людьми, а уникають або ігнорують їх. Дикі собаки не мали тісного контакту з людиною на початку свого життя (соціалізації), вони живуть у дикому стані без їжі та притулку, умисно наданих людьми, і демонструють постійне й рішуче уникання прямого контакту з людьми.

Різниця між вільними (free-ranging), бродячими (stray) і здичавілими (feral) псами часто є питанням ступеня. Окрім того, пес може змінювати статус протягом життя. Він може стати бродячим, коли втікає від людини або покинутий людиною. Бродячий пес може стати диким, коли його витіснять з людського середовища й у нього розвинеться реакція страху на людей. У природних комплексах регулярно зустрічаються всі три типи псів.

Цей огляд стосується передусім псів, що формують зграї й уникають людей, тобто третьої групи — «ЗДП» (здичавілі, або власне дикі пси).

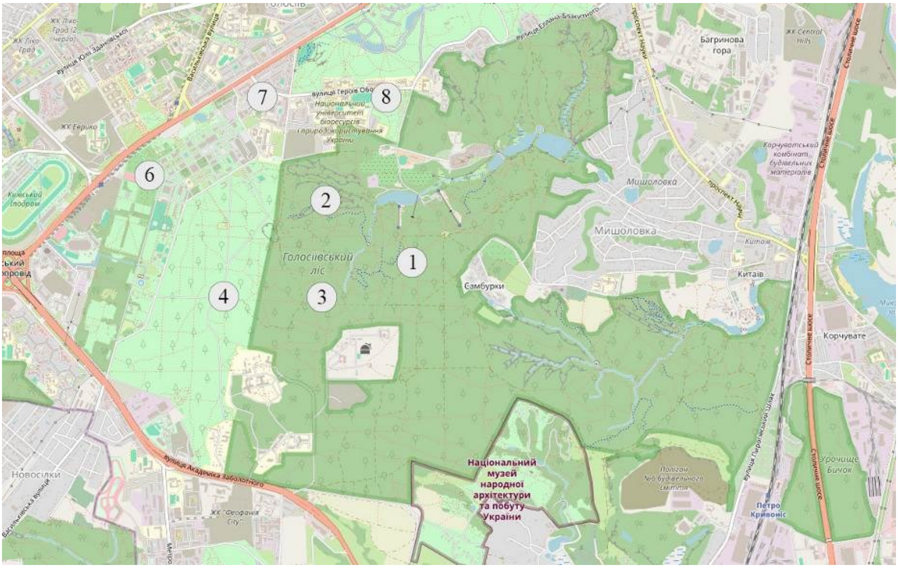

Рис. 1. Картосхема Голосіївського лісу як центральної частини сучасного НПП «Голосіївський». Круглі значки з цифрами — місця реєстрації зграй та номери локусів, описаних у тексті. Звертає на себе увагу рівномірність (і рівновіддаленість) місць реєстрації, що може свідчити про територіальність зграй. Аналогічний розподіл можна припустити для інших частин лісу.

Огляд реєстрацій

Найперша інформація стосується псів, що відмічені на входах/виходах з лісу в районі стадіону НУБіП[1], при тому особливістю було те, що пси рухалися в ліс або з лісу впевнено, за явно відомим їм маршрутом з абсолютним ігноруванням людей. Друга зустріч сталася в лісових ярах поруч з озером Дідорівка, де навесні 2021 р. виявлено лігво з численними слідами перебування псів, і відтоді автор веде постійний моніторинг активності диких псів, переважно на ділянках нацпарку з боку НУБіП і Виставкового центру.

---

[1] НУБіП — Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Лісові локуси

Локус 1 — нора біля оз. Дідорівка. Нора розташована на схилі яру недалеко від озера, що є місцем рекреації та, відповідно, місцем регулярної появи поживи. Вперше нора обстежена навесні 2021 р., коли на вигребах з неї було виявлено відбитки лап, а поруч — кістки великих ссавців (зі слідами розпилу туш інструментами, тобто принесених до парку рекреантами). За пару місяців там виявлено численні сліди молодняку, але в наступні роки (2021–2024) там розмноження не було, з'являлися лише сліди дорослих псів. Активність псів на цій норі були й бл. 2005 р. (М. Клестов, особ. повід.), тобто нора є давнім помешканням псів. Самих псів жодного разу не відмічено.

На озері псів відмічено лише раз, восени 2024 р. — трьох середньорозмірних чорної масті, які, ігноруючи людей, йшли своїм маршрутом уздовж паркана, що оточує лижний сайт «Купол», врешті перебравшись на його територію; присутність людей пси явно ігнорували.

Рис. 2. Серія фото з обстеження «псячих локусів» Голосієва в травні 2022 року (15.05.22): група нір у розпадку біля оз. Дідорівки — дві нори зі слідами перебування 1–2 великорозмірних особин з відбитками лап на піску порядку 10–11 см), права нора з численними слідами щенят та сліди від лап щенят. Вниз від нір до дна ярка йдуть виразні натоптані стежки, на одній з них лежали великі обгризені кістки крупних унгулят (лопатка і тазова кістка).

Локус 2 — яри на захід від Дідорівки. Плакор між двома ярами, що йдуть до озера, приблизно на рівні спорткомплексу НУБіП — місце кількаразових реєстрацій зграй. Зокрема, у березні 2023 р. відмічено велику (порядку 6–8 псів) зграю на відпочинку за 30 м від лісової дороги, що йде від початку екостежки до озера (рис. 3а). Примітною рисою цієї зграї були світлі масті — більшість були білими з великими жовтими плямами, проте пару особин були темними (деталі не були видні). Собаки були байдужими до рекреантів, поки не помітили наближення до себе дослідників, що викликало сторожку поведінку і демонстрацію агресії. За рік (березень 2024) недалеко від того місця на суміжному плакорі відмічено іншу зграю, з трьох псів, двох чорних і одного світло-коричневого. Поведінка їх вразила тим, що вони абсолютно байдуже поставилися до присутніх біля пеньків для відпочинку дослідників, обнюхали розташовану поруч лісову стоянку і прикопаний смітник, після чого спокійно «гуськом» пішли далі, перетнули яр і пішли десь у захаращені задвірки спорткомплексу НУБіП, дозволивши дослідниками пройтися на віддалі за ними, не демонструючи жодного непокою.

Рис. 3. Псячі локуси 2–3 у верхів'ях яру відносно недалеко від території спорткомплексу НУБіП. Вгорі (локус 2, 19.03.23) — група «жовтих» і «плямисто-жовтих» псів, що відпочивала за 30 м від стежки та мовчки спостерігала за дослідниками, проте при наближенні до них пси почергово піднімалися, гарчали і час від часу гавкали, попереджаючи про небезпеку наближення до них. Внизу (локус 3, 10.03.2024) — зграя з трьох псів (видно двох, рудуватий і чорний, третій чорний поза кадром) на плакорі між двома ярками вглибині лісу, обстежують стоянку.

Локус 3 — біля лісової будівлі в районі очисної станції та в районі Сергієвої Пустині (між екостежкою й обсерваторією). Зграя (можливо, це дві різні зграї) явно на підтримці людей, через що поводиться агресивно до чужинців. Пси реагують на людей раніше, ніж їх бачать, і здіймають попереджувальний гавкіт, допоки не буде віддалення від них. За повідомленнями колег (С. Харчук, особ. повід.), біля Пустині зграя трималася бл. 2014–2018 рр., потім до 2021 її не було, але знову їх відмічено 2022 р., і вони там почувалися вільно, не як новачки. Одного разу цитований колега[2] спостерігав переслідування цими псами зайця, який втік на територію Обсерваторії, і там він часто крутився, проте ті пси уникали заходу на територію. Зграя в усі роки налічувала бл. 4–5 особин, коричневі, найбільші світліші, менші темніші, за мастю подібні до коричневих псів у локусі 2 (див. рис. 3).

Локус 4 — район між лікарнею Феофанія і Виставковим центром. Зграю відмічено на відпочинку всередині маршруту, біля розвилки доріг 18.03.2023. Тварини були непомітні з дороги й виявили себе після сходу дослідників з дороги, здійнявши гавкіт. «Видима» частина зграї була представлена псами чорної масті. За кількістю псів, агресивністю, мастю і топографією знахідки зграя, можливо, є тією самою, що відмічена в локусі 4.

Локус 5 — уроч. Лісники (рис. 4, поза межами мапи). Фотопастка на схилі в загущеному підростом і чагарниками місці кілька разів фіксувала 1–3 псів та сарн (один раз пси явно сарну переслідували). Пастка розташована далеко від найближчого селища чи місць можливого вигулу свійських псів, і мова має йти про зграю диких псів. Масть і розміри аналогічні до інших чорних псів південно-західної частини нацпарку (включно з територією Виставкового центру та південних корпусів НУБіП).

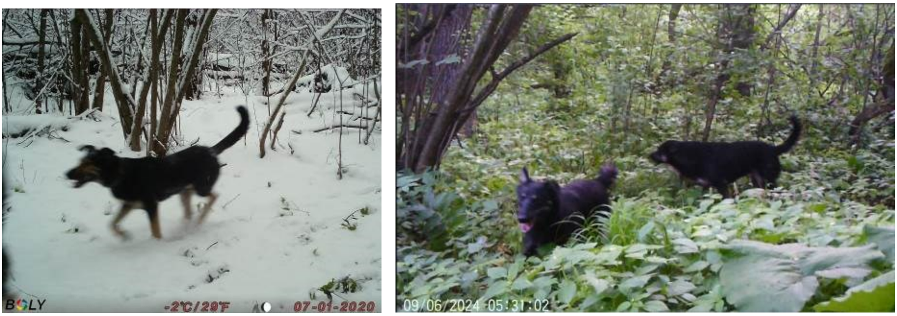

Рис. 4. «Чорні» пси на локусі 6 — на фотопастці в уроч. Лісники січень 2024 р. (дата на фото виставлена неправильно). На тій самій фотопастці в інший час відмічені три пси (чорні) та сарна, яку ганяли ті самі пси (скрін з відео від 09.06.2024, одразу після того, як на відео з'явилася сарна; третій пес був світлим з чорною головою). Фото і відео передано І. Давиденком.

---

[2] Сергій Харчук довгий час працював у Обсерваторії й часто ходив на роботу через ліс до вул. Виставкової (фактично до початку екостежки), ведучи спостереження за тваринами.

Периферійні точки

Локус 6 — Виставковий центр. Тут псів не так багато, як можна було б очікувати. Автор спостерігав детально лише двічі (з десятків заходів на територію) — раз самітного явно дикого пса, що сторожко відпочивав на газоні, проте зреагував на наближення і підняв вуха, а потім і голову, вдруге зграю з трьох псів, що йшла своїм маршрутом і раз звернула на обстеження смітника, проте скоро продовжила шлях, часто зупиняючись для обнюхування самки, яка явно була в тічці (рис. 5). Одного з цих псів, явно найбільш синантропного, проте байдужого до людей (бірка КП 13552), згодом відмічено біля корпусу № 12 НУБіП (2.05.25) і супермаркету Велмар на Теремках-2 (3.05.2025, фото А. Чурілова), що засвідчує велику індивідуальну територію.

Локус 7 — вуличний аспект зграйної поведінки. Зграю відмічено кілька разів в районі Інституту токсикології, з боку вулиці Оборонної. Тварин застали у стані спокою — ті відпочивали у ранньо-сутінковий час на газоні під деревами, абсолютно ігноруючи людей. При сповільненні ходу спостерігача і спробі наблизитися до псів, щоби зняти їх на фото поближче і роздивитися чипи на вухах пси почати підводитися, гарчати й робити спробу кинутися. Чипи були на більшості з них, але не на всіх, проте сутінки не дати це роздивитися детально. Масті були різними, подібно до псів з наступного локусу. Подібна за морфологією зграя була збоку Феофанії (локус 4).

Рис. 5. Зграї диких псів Голосієва на виходах у прилеглі міські біотопи. Вгорі — пси на газоні й прогулянковій (з велодоріжками) частині Виставкового центру, 23.04.2024; внизу — зграя на відпочинку біля Інституту токсикології 13.09.2024, три чорні, один кремового окрасу (та сама вулиця уздовж лісового масиву, але інший її край, що і в наступному локусі).

Локус 8 — корпуси 1+4 НУБіП. Регулярні появи бродячих псів, проте висока регулярність пов'язана лише з регулярністю спостережень. У травні 2024 р. (08.05.2024, 15:27) відмічено зграю з бл. 8 псів, що відпочивала на траві під деревами навпроти корпусу № 4 НУБіП. Поруч проходили люди, на яких пси не звертали увагу, спали (фото на рис. 6). Окремі особини були з бірками на вухах. Після того як свійський пес (на вигулі) загавкав до них — один прокинувся. Студенти їх кликали, але ті демонстрували незалежну поведінку та не йшли до людей. На фото з березня 2023 (рис. 3) пси подібні і, ймовірно, є тими самими. Примітно, що поруч є бювет, де небайдужі громадяни виставляють посуду з водою; тому, ймовірно, пси регулярно приходять сюди на водопій і відпочинок із сонячними ваннами.

За рік, 09.04.2025 там само відмічено одного бродячого пса біля корпусу № 1 (чорний, «очі блакитні, метис із хаскі»?) (фото на рис. 6). Там само двома днями раніше (7.04) спостерігали зграю з 4 особин, які наче полювали, переслідуючи «когось» на території поблизу 1 корпусу НУБіП. Ці самі пси упізнані на відео біля нори борсука (рис. 6) (А. Чурілов, особ. повід.).

Рис. 6. Пси на відпочинку і в роботі: вгорі та внизу ліворуч — зграя на відпочинку біля центральних корпусів НУБіП (08.05.2024); в центрі — самотній «дикий» чорний пес, відмічений 09.04.2025; всі фото отримано від А. Чурілова; праворуч — фрагмент відео зі зграєю з 5 псів на жилій норі борсука (15.04.25, локус невідомий) з youtube-каналу «Viktor Strenada» (URL), за два тижні пси загризли звіра (повідомлено автором в коментарі до наступного відео).

Загальні риси

Розподіл по території відносно рівномірний, що засвідчує їхню територіальність. Місць вигулу свійських собак дикі пси уникають, на свійських при їхній нав'язливості реагують агресивно, проте звичайно в бійки не вступають (кількаразові бесіди з господарями, що вигулювали великих псів у лісі). Концентрація точок реєстрації на північному і північно-східному сегментах парку пов'язана виключно з особливостями екскурсійних маршрутів автора. Напевно пси є і на інших краях парку.

Загальна чисельність. Середня кількість особин у зграях (варіанти від 1 до 8) — близько 3–5 особин. Екстраполюючи ці дані на всю територію лісопарку, можна оцінити загальну чисельність у близько 10 зграй, або 30–50 особин. Принаймні одна з них була в репродуктивно активному стані.

Морфологія, масті. Всі відмічені пси — середньорозмірні й короткошерсті. За забарвленням — світлі рябі (з великими жовтими плямами) або чорні, рідше — однотонно кремові або світло-коричневі. У зграї звичайно переважає один варіант забарвлення, частіше чорний, зі світлими ділянками біля носа або в цілому на морді та світлими лапами (часто світлий зад). Хвости найчастіше підкручені догори; вуха різні, частіше прямовухі.

Живлення — зареєстровано однозначно тільки дві поїді, в обох випадках це були кістки від поясів кінцівок з явно принесеної із зони відпочинку сапієнсів «здобичі». Загризених тварин жодного разу не виявлено, проте двічі відмічено переслідування диких тварин — зайця і сарни (деталі вище). Важливо відмітити вкрай низьку щільність наземної фауни хребетних — практично всюди в парку відсутні ящірки, змії, їжаки (останні є тільки біля гаражів і будинків), практично немає наземногніздових птахів (і котів також). По зимових слідах в обстеженій частині парку відмічена вкрай низька чисельність зайців, мишей, сарн (по суті одиниці на десятки га). Все це може бути наслідком хазяйнування псів. Біля смітників псів жодного разу не відмічено.

Репродукція. Молодняк жодного разу не відмічений візуально у складі зграй, тільки за слідами на норі в локусі 1. Хоча вважається, що розмноження «диких» псів не приурочене до певної пори року [Жила 2006], виразна норова активність (за слідами) і наявність молодняку (за слідами) відмічені упродовж останніх трьох років тільки у березні–травні. У зграях також не відмічений явний молодняк, хоча бували відносно малі особини.

«Напівдикі». Описані випадки належать до групи здичавілих псів. Проте поруч існують і пригодовані безгосподарські пси (група **СВВ**), зокрема в гаражному «містечку» на Виставковій біля лісу, але вони тримаються постійно біля людей, по 1–2, не формуючи зграй, і часто підходять до будинків; вони часто світло-кремової масті. Подібні невеличкі групи псів на підгодівлі характерні для багатьох господарських об'єктів навколо лісу, проте в суміжному Голосіївському парку (не НПП) немає ні тих, ні інших.

Обговорення

Пси очевидно формують стійку популяційну систему, з виразною територіальною сегрегацією зграй та ієрархією в зграях. Вони демонструють виразні ознаки натуралізації, включно з формуванням лігв і кормодобуванням, територіальністю і спокійною реакцією на людей аж до ігнорування або уникнення. На одній і тій самій території обстеження виявлено дві групи: 1) які уникають / ігнорують людей, 2) які агресують та обгавкують людей.

Всі факти засвідчують, що в межах Голосіївського лісу сформувалася стійка група диких псів рангу БВВ або ЗДП (бродяжні та здичавілі). Ця група може суттєво впливати на стан популяцій багатьох середньо-розмірних тварин, надто на молодняк ссавців (зайці, сарни, свині), на наземно-гніздових птахів, зокрема й коловодних (качки, кулики, солов'ї) та інших тварин. Наявність смітників та постійних джерел підкормки, включно з рекреаційними осередками, сприяють їхньому існуванню, як і ландшафт:

• сильно пересічена місцевість з легкими для риття ґрунтами, скріпленими корінням, і розвинені деревостани з різними за видами дерев ділянками, що створює певну строкатість, — ідеальні місця для облаштування лігв;

• струмки та сезонні водотоки й озеро, включно з основним струмком, що йде з району Обсерваторії до оз. Дідорівка чи численні місця його розливу з болотцями сприяють високій забезпеченості водою;

• значна кількість стихійних місць підкормки, включно з контейнерами для сміття навколо житлових масивів (Виставка, корпуси НУБіП, Обсерваторія, хут. Самбурки, «кормові» зони на Виставковому центрі), викиданням недоїдків у місцях відпочинку й особливо решток від розтинання м'яса в «шашличній зоні» навколо оз. Дідорівка, а також підкормок для котів і вивірок, які активно здійснюють любителі природи (надто в районі вул. Виставкова) — все це дає їжу в кризові сезони.

Про входження до складу фауни. Вид напевно досяг рівня присутності та впливовості всіх хижих ссавців, разом узятих. Попри це, він не потрапляє в обліковану частину фактичного різноманіття. Традиційна точка зору на склад фауни не передбачає включення свійських тварин до її списків, і тому це й не робили дотепер, зокрема й щодо теріофауни Києва загалом [Загороднюк 2003] та Голосіївського лісу зокрема [Мішта 2007]. Проте, загальна чисельність псів може явно перевищувати чисельність всіх інших представників не тільки роду *Canis*, але й родини Canidae загалом (пси, вовки, шакали, єноти, лиси) і, отже, участь їх у функціонуванні екосистем є значущою.

Попри це, присутність псів на природних і тим паче заповідних територіях часто ігнорують. Наявність стабільних зграй псів, що проживають у лісі далеко від населених пунктів і спеціалізуються на добуванні диких копитних, описана для Кремінського лісгоспу, що на Луганщині [Жила 2006]. Той самий дослідник пише, що «В Україні багатьма сільськими жителями практикується безприв’язне утримання псів і вони часто групами виходять на полювання за зайцями, сарнами й мишоподібними гризунами. Нині побачити на полях і поблизу доріг пса чи домашнього кота під час мишкування — звичне явище. Як правило, це пси, які мають господаря, але утримуються в напівголодному стані.» [Жила 2006: 77].

Це саме варто сказати про зони вигулу, зокрема й про Голосіївський НПП, який став не так зоною охорони природи, як зоною вигулу собак, прогулянок пенсіонерів та вихідних «майовок» любителів пообідати на природі. У групі «Собаки Голосієва» в соцмережі FB — 6100 учасників[3], будь-яка прогулянка по Голосіївському лісу — це зустрічі десятків псів, всі на вільному вигулі, надто в частинах, що примикають до місць входження у ліс. У цих самих місцях неможливо знайти сліди зайців, побачити ящірок або змій, там само частка знайдених загиблими вивірок майже така, як і живих (у автора в БД є чотири фото). Тут не зустріти вовчків, мустел, вкрай низька чисельність мишовидих, практично відсутні наземногніздові птахи. Звісно, немає ратичних, що напевно пов’язано не лише з переслідуванням псами дорослих тварин, але й знищенням приплоду. Тема псів-термінаторів заслуговує на окремий аналіз, проте її не можна ігнорувати як фактор існування біоти міських парків і приміських лісопарків, серед яких і національний природний парк «Голосіївський». З огляду на фактичну присутність псів в екосистемі та їхню високу роль у функціонування таких квазіприродних комплексів вони мають бути включені до переліків місцевої біоти.

Насамкінець, важливо сказати про епідеміологічну складову. І справа не в паразитах (зокрема й дирофіляріях, хоча це явне джерело для передачі свійським псам та рекреантам), а й у формуванні сильватичних вогнищ сказу [Коробченко 2007]. Від спалахів цього зоонозу їх рятує тільки саме їхня територіальність і утримання дистанцій від родичів, а також низька контактність з іншими вразливими до сказу тваринами, надто лисицями і єнотами, яких просто в міських зелених зонах майже немає (або майже немає). Звісно, сприяють спокою й антирабічні заходи, але попри все, здичавілі пси — це не лише загроза зоонозів, але й тварини, які формують стабільні популяції «верхівкових» хижаків, що потребують постійної поживи.

Подяки

Щиро дякую своїм колегам О. Цвелиху, С. Жилі та М. Колеснікову за важливі дискусії та коментарі щодо піднятих тут питань та зауваження до рукопису статті. Дякую І. Сіренку, Т. Турейській, В. Агулову та спільні екскурсії парком із зоологічною метою, Н. Брусенцовій за консультації щодо норової діяльності хижих, І. Давиденку, С. Харчуку та А. Чурілову за передачу цінних фотофактів. Дякую редакторам видання З. Баркасі та С. Харчуку за редагування тексту.

---

[3] «Собаки Голосієва» (facebook): https://www.facebook.com/groups/2109498835939469/

Література

Жила, С. 2006. Вовки і дикі собаки: порівняльна екологія, поведінка, менеджмент. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Фауна в антропогенному середовищі*. Луганськ, 75–80. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 8). https://shorturl.at/aikX5

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вестник зоологии*, **37** (6): 29–38. https://shorturl.at/ehioW

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, **13**: 5–19. CrossRef

Коробченко, М. А. 2007. Зооноз сказу у диких і синантропних угрупованнях ссавців Східної України. *В кн.: Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах*: Матеріали IV міжнародної конференції. Вид-во ДНУ, Дніпропетровськ, 486–488. https://www.zoology.dp.ua

Мішта, А. В. 2007. Ссавці Голосіївського лісу та прилеглих територій. *В кн.:* Мельничук, Д. О. (ред.). *Екологія Голосіївського лісу. Колективна монографія*. Національний аграрний університет. Фенікс, Київ, 154–173.

СУМ, 1970. Бродячий. *В кн.:* Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 томах. Том 1 (А–В).* АН УРСР. Інститут мовознавства. Наукова думка, Київ, 238.

Шейгас, І., І. Тимощук. 2012. Як домашні тварини перетворюються у волоцюг через нашу бездушність та недбалість. *Лісовий і мисливський журнал,* № 6: 28–29.

Albrecht, G. A. 2016. Exiting the anthropocene and entering the symbiocene. *Minding Nature*, **9** (2): 14–16.

Gompper, M. E. 2013. The dog–human–wildlife interface: assessing the scope of the problem. *In:* Gompper, M. E. (ed.). *Free-Ranging Dogs and Wildlife Conservation*. Oxford University Press, 9–54. ISBN 978-0191810183. CrossRef

Høgåsen, H. R., C. Er, A. Di Nardo, P. Dalla Villa. 2013. Free-roaming dog populations: A cost-benefit model for different management options, applied to Abruzzo, Italy. *Preventive Veterinary Medicine*, **112** (3–4): 401–13. CrossRef

Lescureux, N., J. D. C. Linnell. 2014. Warring brothers: The complex interactions between wolves (Canis lupus) and dogs (Canis familiaris) in a conservation context. *Biological Conservation*, **171**: 232–245. CrossRef

Lord, K., M. Feinstein, B. Smith, R. Coppinger. 2013. Variation in reproductive traits of members of the genus Canis with special attention to the domestic dog (Canis familiaris). *Behavioural Processes*, **92**: 131–142. CrossRef

Smith, L. M., L. M. Smith, S. Hartmann, [*et al.*]. 2019. The effectiveness of dog population management: a systematic review. *Animals,* **9** (12): 1020 (1–30). CrossRef

Резюме

***ЗАГОРОДНЮК, І.* Дикі пси (*Canis familiaris*) Голосіївського лісу (Київ).** — Розглянуто статус псів з групи «безпритульних» і «здичавілих», що формують постійні всесезонні зграї на території Голосіївського лісу, що належить до Національного парку «Голосіївський». Наведено класифікацію груп псів за ступенем здичавіння та описано випадки реєстрації зграй в Парку та на прилеглих рекреаційних зонах і краях міської забудови. Охарактеризовано сім серій зустрічей зграй, переважно у західній частині парку, в межах сегмента «Виставковий центр — Обсерваторія — оз. Дідорівка», що доповнено відомостями про інші ділянки. У районі згаданого озера виявлено лігво, в якому у травні 2022 р. відмічено численні сліди приплоду, відсутні в наступні роки. Більшість псів у всіх зграях (де це було видно) є чипованими та вгодованими; вони формують групи, що ігнорують людей і проявляють активність тільки при наближенні до них, надто в місцях їхнього відпочинку.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 119–128 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1721

Сліпак і людина: заходи з обмеження присутності гризунів

Марина Коробченко

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
email: aquamarine@ukr.net orcid: https://orcid.org/0000-0002-1063-482X

Korobchenko, M. **Mole rat and human: measures to limit the presence of the rodents.** — The relations between humans and mole rats are considered, which are determined, on the one hand, by seasonal synanthropy of the species in the form of its settlement in household plots and winter foraging, and, on the other hand, by expressive human amensalism. The factors of species penetration into household plots and measures to limit the presence of mole rats are considered. The latter include three areas of action: measures to prevent the settlement of plots, measures to scare away and measures to remove the animals. The author considers the issue of changing the thinking in the system of concepts 'mole rat as a pest' to the civilised 'mole rat as a unique representative of hidden biodiversity and an index species of virgin natural environments'.

Вступ

Моніторинг рідкісних або зникаючих видів є життєво важливим для збереження біорізноманіття, але особливо складним він є для прихованих або невловимих видів, чий притаманний для них прихований спосіб життя ускладнює моніторинг популяцій [Коробченко *et al.* 2010]. Представниками «прихованих» видів є сліпаки. Потрапляння їх до сільськогосподарських територій є неприродним і може суттєво спотворювати реальний стан збереженості популяції, коли здається, що вид масовий і чисельний.

Війна в Україні вже має катастрофічні наслідки для землериїв, це руйнація ґрунтів, вибухові контузії, великі площі мінування, які лише з часом будуть розміновувати й це також буде руйнуванням середовища [Загороднюк & Вишневський 2022]. Впливи війни можуть привести до того, що сліпаки більше збережуться поряд з людьми, а не в природних середовищах.

У прикладні завдання сучасних досліджень, на межі фундаментальних знань і природоохорони, входить нагальна потреба зміни світогляду природокористувачів, для яких дика фауна, якщо не корисна, то шкідлива. Зокрема, необхідно сформулювати базові положення появи нового погляду на тваринний світ своєї місцевості, з визнанням його представників як унікальності свого місця проживання, важливості поповнення знань щодо біологічних та екологічних особливостей представників степової фауни (сліпаків) та щодо необхідності збереження середовища придатним для перебування в ньому унікальних тварин, які потребують охорони [Csorba *et al.* 2010]. Важливо сформулювати рекомендації про те, як не «приваблювати» сліпаків на свої садиби, як для цього спланувати посадку городини та використовувати «відлякувальні» рослини, поширення інформації про можливість використання «нелетальних» методів вигнання з ділянок сліпаків.

Мета цього огляду — узагальнити дані щодо «загроз», які несуть сільськогосподарській діяльності населення сліпаки, та щодо ризиків повного знищення сліпаків, які несуть тваринам користувачі земельних ділянок, запропонувати систему біотехнічних заходів з обмеження присутності цих тварин на присадибних ділянках і ланах.

Стан проблеми

Сліпаки — облігатні мешканці степів. Проте степи як зональні комплекси людиною знищено, а залишки степових ценозів, затиснуті на різних непридатних для розорювання ділянках (степові балки, перелоги, виходи сланців тощо), які не забезпечують степову біоту належними умовами та достатнім об'ємом кормових і просторових ресурсів. Серед останніх — малі розміри таких ділянок, втрати всіх варіантів екокоридорів, втрати типової степової рослинності, а надто кореневищних злаків і цибулинних рослин, які формують основу кормової бази гризунів-землериїв.

Сліпакам сучасний урбанізований світ становить чимало загроз: зміни у землекористуванні, розорювання цілинних ділянок, глибока оранка, перевипас худоби витіснили сліпаків на менш придатні для перебування й харчування ділянки. Необґрунтоване «залісненння» — насадження дерев та чагарників, які витісняють степову рослинність, розповсюдження інвазивних рослин, які швидко розростаються та також витісняють основний кормовий ресурс сліпаків. Розбудова передмість, військових полігонів, побудова нових доріг, шкода від домашніх і бродячих тварин — це все може призвести до збільшення загрози існування сліпаків, і розуміння цих ризиків вимагає відмовитися від того, щоб не знищувати їх отрутою чи пастками.

Масове знищення сліпаків пастками, спеціальними «ловцями за плату» [Коробченко 2011] або отруйними приманками дуже притаманне для нерозвинених країн і, на жаль, для України також. Як приклад, по всьому східному Середземномор'ю отруйними приманками фермери знищують *Spalax ehrenbergi*; *Spalax leucodon* труять у північній Сирії, в Ефіопії дуже розповсюджено знищення *Spalax ehrenbergi* отрутою і вбивчими пастками [Richards 1982; Moran 1998; Kebede 2015; Abdulkarim *et al.* 2024].

Відповідальне ставлення до збереження тваринного біорізноманіття відповідає принципами сталого розвитку. Позитивним прикладом захисту та збереження сліпаків є Угорщина, де після виявлення загрози існування *Nannospalax* (*leucodon*) *transsylvanicus* і *Spalax antiquus* у Трансільванії було прийнято нестандартне рішення про переселення особин з загрожених популяцій. Ще у 2009 р. в Угорщині відповідним міністерством створено Консультаційний комітет із захисту сліпаків. У ньому взяли участь фахівці національних парків, зоопарків, природоохоронного відомства, музеїв, університетів. Багаторічні дослідження, сукупне накопичення й аналіз даних, прогнозування дозволили здійснити безпрецедентну спільну операцію щодо збереження підземних гризунів. У рамках пілотного проєкту успішно переселено особин із найбільшої угорської популяції сліпака трансільванського задля створення нових популяцій [Németh *et al.* 2013; Csorba *et al*. 2015]. Отримана практична інформація та досвід цього проєкту дала надію на можливість таких методів у випадках, коли інші природоохоронні заходи вже не можуть протидіяти загрозам і зникненню видів. Після закінчення воєнних дій в Україні, подальшої оцінки та аналізу шкоди як території в цілому, так і тваринному світу, такі заходи з переселення тварин (зокрема сліпаків) можуть стати необхідними та реальними для України у майбутньому.

Факт і неминучість співіснування

Людина має усвідомлювати, що якщо тварини тяжіють до її поселень, тобто демонструють певний рівень синантропії, то це означає, що їхнє виживання може бути забезпечено саме співіснуванням з людиною, попри виразний аменсалізм (нетерпимість до інших видів) людини. Збереження природи без зміни ставлення людей не можливе, і всі сучасні господарства, побудовані на засадах сталого розвитку, закладають у свої плани певний рівень допустимих втрат врожаю від синантропів.

Практики співіснування людей зі сліпаками та іншими раритетними видами, небажаними у господарстві, проте закономірно присутніми, показують можливості такого дружнього щодо дикої біоти укладу людського життя (передусім сільського, хуторянського, землеробського, дачного, надто в умовах пагоценозів [садиб і присадибних ділянок]). Прикладів змін у мисленні людей щодо диких тварин, які заходять на «територію людей», є безліч. Деякі тварини мають особливе, створене суспільством, символічне значення. Так, у Гельсінкі символом міста є вивірка, а бобер канадський (*Castor canadensis*) визнаний національним символом Канади, попри його «здібності» створювати незручності людям та шкодити деревам. Було вирішено, що саме ця тварина символізує працелюбність, невтомність і діловитість.

Наш сліпак, який за короткий час створює довгі підземні галереї з викидами значних обсягів ґрунту на поверхню та здатністю за ніч перенести значну кількість коренеплодів до своєї комори, де їх перфекціоністично вкладе і посортує [Коробченко 2022], теж можна легко представляти й уособлювати якості працелюбності та наполегливості у подоланні перешкод на шляху до цілі. Але для цього потрібне систематичне донесення необхідного обсягу інформації до населення, як наукової, так і науково-популярної, з прикладами ставлення до тваринного світу у європейських країнах.

І таких прикладів створення позитивного ореолу від присутності диких тварин у людському просторі є багато. Успіх охорони та збереження видів тварин часто залежить від ставлення до них пересічних людей. Поняття видів-символів активно використовують для розвитку природоохорони в усьому світі й Україні також. Так, Українським теріологічним товариством з 2009 р. започатковано Роки тварин. Привертання уваги, надання інформації, формування позитивних емоцій щодо певних видів нерідко є запорукою успіху акцій і кампаній на зміну ставлення громади до проблем охорони біорізноманіття в цілому [Загороднюк *et al.* 2021].

Актуальним залишається формування усвідомлення, що при виваженому та обізнаному підході, землекористувач і власник обійдеться без вбивства тварин і прийме природоохоронний світогляд, у якому тваринний світ його місцевості — неповторний і надзвичайно цінний для сьогодення і для майбутніх поколінь. Цілями мають стати пошуки можливостей співіснування з тваринним світом, зміни на співіснування людського аменсалізму (нетерпимості та винищення одного виду іншим, надто всіх «некорисних»), з огляду на охоронні статуси багатьох рідкісних видів звірів. Умовами землекористування повинні стати норми, що унеможливлюють вбивство тварин, — фізичне, хімічне чи газове, а основою нових рекомендацій — мінімізація або уникнення конфліктів людини з дикою природою.

Біологічні особливості

Сліпак — гризун, що є довершеним землериєм. Це звір, який загалом уникає взаємин з людиною й уникає життя в сільгоспугіддях через зруйнований людьми ґрунтовий і рослинний покриви. Проте за певних умов сліпаки вселяються на садиби та лани, що вимагає певних заходів [Абеленцев 1951]. Це буває з кількох причин:

1) розселення молодих з материнських ділянок, звичайно у травні-червні, часто по поверхні;

2) стихійні переміщення в пошуках нових кормових ділянок або ділянок, які не зазнали посухи або заводнення, часто комбіновано — по поверхні або прокладаючи тунелі (цілорічно, проте найчастіше в теплу пору);

3) вселення в період жирування та наповнення комор до зими, в напрямку сильних запахових подразників, передусім картопляних посадок, часто комбіновано — по поверхні або прокладаючи тунелі (переважно у серпні, рідко вересні).

Детальний опис динаміки поселень і кормозапасання можна знайти у спеціальних публікаціях, зокрема й у автора [Коробченко 2022]. Основою харчування для сліпаків є дика рослинність, незважаючи на надання певної переваги сільгоспкультурам у сезон їх врожаю та за умов їх близькості таких їхніх посадок до природного місцезнаходження сліпаків.

Цей підземний гризун веде усамітнений від інших особин спосіб життя, створює пару на період розмноження у пізньоосінній та зимовий період. Після народження потомства (лютий-березень) подальша взаємодія відбувається між матір'ю та її потомством, а також між самими молодими особинами аж до розселення. Досліджено, що під кінець вигодовування та початком переходу до самостійного живлення, у матері починає зростати агресія до потомства яка потім може змінитися на толерантність, якщо умови для виселення молоді виявляються несприятливі, наприклад через повені. Агресивна поведінка у матері після відлучення йде на спад. Водночас з материнською агресією зростає й агресія між самими дитинчатами, яка і спричиняє розселення потомства. Агресія матері може зростати, щоб перешкоджати поверненню молоді до гнізда [Zuri & Terkel 1998].

Ця особливість може «зіграти» на користь землекористувача. Якщо сліпак проникне на ділянку, то він у більшості випадків там буде одноосібно і ще й не «допускатиме» на цю територію інших сліпаків-конкурентів. Особливістю кормозапасання є те, що вони можуть утворювати тимчасові неглибокі комори прямо на ділянці. Ці комори можна знайти на ділянці з уже зібраним і вкладеним туди урожаєм коренеплодів.

Заходи з обмеження присутності

Опис історії боротьби зі сліпаками в Україні узагальнено автором у спеціальній статті [Коробченко 2011]. Нижче пропонується три групи заходів, кожна з яких (і кожний з яких) у низці випадків може виявитися достатнім і ефективним. Звісно, при «навалі» гризунів варто добре розвивати весь комплекс, проте можна обійтися й чимось одним, а при неінтенсивному потоці мігрантів можна врешті не витрачати сили на обмеження, а сприйняти можливі втрати 5–10 % врожаю як плату за екологічно збалансоване і дружнє до природи органічне сільське господарство.

1. Заходи з недопущення

Важливо розвивати контурне землеробство, коли передбачається оранка і посадка рядів культур по природних контурах пологих земель. При такому способі культивації значно простіше обмежувати проникнення гризунів з-поза меж контуру, оскільки можна контролювати і зростання культурних та синантропних рослин, і поверхневі водотоки, і однорідність та щільність ґрунтового покриву, що має значення і для сліпаків.

Система недопущення гризунів на садиби та присадибні ділянки — це першочергова і найбільш екологічна система захисту. Серед її засад:

1) створення смуг відчуження (вкл. планування геометрії садиб відносно доріг, садків, водойм тощо); висаджування непривабливих для сліпака культур або створення живоплотів зі щільними кореневими системами (кукурудза, соняшник).

2) розміщення найбільш атрактивних культур (картопля, цибулинні) вглибині присадибних ділянок або на найбільшій віддалі від зон потенційного вселення сліпаків;

3) формування з боку потенційного напрямку експансії системи перешкод у формі прикопаних на глибину ~30 см смуг шиферу абощо, прокопування канавок з висадкою непривабливих рослин (про це див. п. 1).

Оскільки сліпаки мають розвинений нюх, що надає їм можливість відчувати запахи їстівних рослин під землею на значній відстані від них, то врожай городини можна захищати відлякувальними запахами рослин. Обсаджуючи ділянки смугами лаванди, розмарину та іншими.

2. Заходи з відлякування

Через специфічні умови підземного екотопу сліпаків у них комунікація з середовищем відбувається переважно через органи слуху та акустичні сигнали. З'ясовано обмеження слуху сліпаків низькочастотними діапазонами (близько 5,9 кГц) і те, що будова органів слуху в підземних гризунів має значні відмінності від наземних та рийних гризунів [Rado *et al.* 1998].

Наявність, зокрема у *Spalax ehrenbergi,* кістистої надбудови над коваделком (incus), яка не відмічена в інших ссавців, вивчених дотепер. Ця особливість може пояснювати здібності сліпаків (*Spalax*) сприймати та видавати сейсмічні сигнали для комунікації. Більшість підземних гризунів відрізняється від наземних значно розвиненим середнім вухом та розмірами стремена (stapes), що пояснюється здатністю до сприйняття сейсмічних звуків [Burda *et al.* 1989]. Сліпаки використовують застережливі сейсмічні комунікації з іншими особинами — конкурентами на ділянку з кормовими або просторовими ресурсами, для цього вони утворюють звуки, б'ють головою об стелю тунелю. Ці особливості чутливості до сейсмічних впливів у сліпаків можна використовувати у використанні шумових та ультразвукових відлякувачів. Досвідом «городників» також доведено чутливість сліпаків до розкопування їх кормових ходів та встановлення саморобних «шумових» конструкцій.

Унікальна особливість одиночного способу життя призвела до формування у сліпаків захисної поведінки, спрямованої на агресивно-активний захист своєї території та своїх кормових ресурсів з формуванням ряду пристосувань організму для відлякувальної діяльності. Дослідженнями доведено, що сліпаки реагують на запах сечі інших сліпаків як на позначення меж території, що зайнята. Вони використовують такі мітки на межах своїх гніздових ділянок і комор, на межах кормових ділянок [Todrank 2010].

Ці особливості у майбутньому теж можуть бути використані при розробці засобів, що відлякують сліпаків від сільськогосподарських ділянок.

Наразі унікальні особливості біології сліпаків мало використовуються для виготовлення засобів для їх відлякування та захисту ділянок сільгоспкультур. На більшості вітчизняних сайтів «для городників» типу «Яскрава клумба» є розділи «Засоби від мишей, щурів, кротів і сліпаків» і там переважно представлена отрута (речовина — бродифакум) у вигляді гранул або приманок з приваблюючим запахом. Якщо пастки — то в основному клейові або інші вбивчі пристрої (пастка-ножиці, капкани). Прикладом є багаторазова кротоловка «Supercat» швейцарської фірми Swissinno Solutions. На сайті зазначено, що це ефективний засіб для боротьби з кротами, сліпаками, полівками та землерийками [Пастка… 2024]. Цей пристрій має механізм, який вистрілює гострими зубцями в тварину і пронизує її.

Але на деяких сайтах представлено відлякувачі ультразвукові (вібраційно-звукові) які працюють від сонячних батарей, при цьому там зазначено, що це гуманний спосіб відлякування та боротьби зі шкідниками, що вже є неабияким кроком до усвідомленого збереження тваринного світу. Автор не має користувацького досвіду у використанні відлякувачів, проте проаналізував наявні пропозиції в Інтернет-мережі й відгуки на них користувачів, і наведені далі приклади треба розглядати не як апробовані й рейтингові, а як лише зразки зі спектра засобів, що нині пропонує ринок.

Прикладом таких засобів є «Віброзвуковий відлякувач на сонячній батареї для землериїв та капустянок» [Вібруючий… 2024].

Ще в Україні доступні засоби на основі біоактивних речовин, з підтвердженою безпечністю використання. Це гранули «Kretobit» для відлякування кротів та сліпаків та Засіб «Detia». «Kretobit» вироблено у Польщі, виробник Rapax, на основі рицинової олії та ароматизаторів [Гранули… 2024]. Не забруднює територію, довго зберігає властивості при розсипанні на поверхні, біорозкладний, не забруднює навколишнє середовище, не піддається дії дощів. При використанні засипати гранули прямо в кротовини. Через 14 днів перевірити територію на наявність нових кротовин і повторити обробку. Після того, як землериї покинуть територію, зробити охоронний ланцюжок по периметру ділянки. Засіб діє протягом 1 місяця.

Засіб «Detia», виробництва Німеччини, на основі лавандової олії (активна речовина лавандінол 1%) рекомендований для відлякування кротів, сліпаків [Біозасіб… 2024]. Цей засіб прикопується у ґрунт (1 гранула на 1 кв. м); кульки потрібно прикопати на глибину бл. 20 см з кроком 1 м, починаючи від середини ділянки. Після того, як тварини покинуть територію, варто зробити «охоронний ланцюжок» з кульок по периметру ділянки, з кроком 1 м. Не кидати кульки в кротовину, це не дає ефекту, вони повинні бути щільно прикопані. Засіб не забруднює ґрунт, безпечний для дощових черв'яків та діє протягом всього агрономічного сезону (3 міс.) і не залежить від дії дощів.

Для обох засобів вказано, що доведена успішність їхнього використання в Україні. Продавці відлякувальних засобів часто не розрізняють види підземних тварин, і у них слово «кроти» означає й сліпаків. При цьому важко знайти українських виробників «гуманних» засобів відлякування або лову.

3. Заходи з вилучення

Проблема вилову сліпаків та інших підземних гризунів здавна актуальна як для власників земельних ділянок, так і зоологів. Для перших характерний погляд на сліпаків як на шкідників і там головне позбавитись від них і часто шляхом вбивства тварини. Це і виливання і викурювання, і встановлення вбивчих капканів. Для зоологів лишалося проблемою прижиттєве вилучення, адже це нелегко вдається, і живий матеріал потрібен був далеко не завжди (колекції шкірок, черепів, вилучення паразитів тощо).

На Луганщині, де автор набула чималого досвіду, практикують розкладання отруйних приман або створення примітивних пасток. Одна з таких — у розкритий хідник закопати відро врівень із дном хідника і прикрити все зверху картоном та пригорнути землею. Сліпак мав би впасти у відро, проте дорослі сліпаки здатні вилізти, тому таке ефективне тільки для молодняка (що видно за дрібними пориями). В окремих регіонах часто практикують розміщати у відкритих ходах прикріплені до електродів або сталевих риболовних повідків риболовні трійники або заводити у хідники петлі (те й інше прикривають також картоном і присипають землею), проте ми не рекомендуємо такі засоби, оскільки вони є травматичними для тварин.

У 1954 р. Борис Голов сконструював пастку для вилову сліпачків у їхніх підземних галереях [Голов 1954]. Він використав ідею вже наявної «донецької» пастки для ховрахів. Автори ще видозмінили (спростили і водночас удосконалили) цю живоловку — «Пастку Голова» — під час вилову сліпачків у 2011–2012 рр., коли ця конструкція успішно себе зарекомендувала [Коробченко 2017]. Вона має вигляд закрученої спіралі з міцного дроту, що звужується з одного кінця, а з іншого має спадну заслінку.

Створенням живоловки для підземних гризунів займалось багато зоологів, так Дж. Гікман [Hickman 1979] розробив ефективну живу пастку для *Cryptomys hottentotus* (Bathyergidae). Саме для вилову сліпаків було розроблено живоловку [Arslan 2013], яка виявилася ефективною у польових умовах. Живоловка-пастка виготовлена з пластикових труб (що використовуються у сантехніці) з діаметром 7 см та довжиною 53 см і залізних механізмів закріплення з пружиною; одна сторона пастки закрита дротяною сіткою. Живоловку встановлювали в тунель на глибині 10–30 см над гніздовими камерами, які визначали за купами близьких викидів.

Прижиттєвим методом може бути й розкопування однієї з галереї системи нір: коли тварина наближається до входу, галерею перерізають приблизно на 40–50 см позаду відкритого отвору за допомогою лопати. Здобування розкопуванням нерідко практикували раніше і практикують і тепер зоологи.

Суть «зоологічного» підходу полягає в тому, що на певній ділянці розкопується (відкривається) декілька ходів, у різних частинах ділянки з пориями. Для пошуку таких ходів найкраще використовувати щуп зі звичайного електрода діаметром 3–5 мм, загнутий з одного краю в дугу (для опори долоні) та заточений «олівцем» з іншого краю. Таким електродом легко визначити місце проходження підземного ходу сліпака, після чого хід відкривають і залишають на 1–2 години, після чого всі відкриті ходи перевіряють: якщо сліпак є в ході, він його забиває землею. В таких ходах і роблять засаду — встановлюють пастку або знімають верхній шар, залишаючи над ходом бл. 5 см ґрунту, і на віддалі 35–40 см від зрізу «наживляють» у ґрунт лопату. Далі важлива робота в парі: один стоїть напоготові (в рукавицях або з відром) проти виходу і спостерігає за рухами звіра або ґрунту, інший непорушно стоїть біля лопати, з готовністю по команді перетиснути хід.

Підсумки

Аналіз показує можливість умов для створення ефекту непривабливості ділянок для тварин. Для цього важливим є обізнаність стосовно біологічних та екологічних унікальностей сліпаків.

Пристосування до підземного середовища сформувало надзвичайну чутливість до сейсмічних звуків, низьких частот, кліматичних параметрів (вологості та щільності ґрунту) у сліпаків. Ці їхні вразливості можна використати, з «екологічним» підходом, щоб не заподіяти шкоду тваринам, для розробки методів і впроваджень для сільськогосподарської діяльності.

Одночасно наявні практики засвідчують значний обсяг необхідних зусиль та діяльностей, скерованих на поширення інформації та обізнаності у населення стосовно природоохорони та збереження природного середовища і тваринного світу.

Література

Абеленцев, В. И. 1951. О биологии, причиняемом вреде и борьбе со слепышом в полезащитных лесных полосах и на полях. *Труды Института зоологии АН УССР*, **6**: 136–147.

Біозасіб … 2024. Біозасіб Detia для відлякування кротів. *Вебсайт epik.net.ua* URL

Вібруючий… 2024. Віброзвуковий відлякувач кротів на сонячній батареї VG15082. *Вебсайт: nasekomym.net* URL

Голов, Б. А. 1954. Ловушка-живоловка на слепушонку. *Бюллетень МОИП. Отд. биологии*, **59** (5): 95–96.

Гранули… 2024. Гранули для відлякування кротів KRETOBIT Rapax. *Вебсайт: nasekomym.net* URL

Загороднюк, І., К. Очеретна, С. Харчук, М. Коробченко. 2021. Види-символи, дні та роки тварин у природознавчих заходах та діяльності музеїв. *Geo&Bio*, **20**: 135–159. CrossRef

Загороднюк, І., Д. Вишневський. 2022. Втрати та зміни біорізноманіття в зонах тривалих бойових дій в Україні: теріологічна складова. *Вісник НАН України*, № 11: 60–78. CrossRef

Коробченко, М. А., І. В. Загороднюк, І. Г. Ємельянов. 2010. Підземні гризуни як життєва форма ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **8**: 5–32. https://shorturl.at/fszFK

Коробченко, М. А. 2011. Статус сліпаків як мисливських видів та його зміни на останні 100 років. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (3): 108–117. URL (terioshkola.org.ua)

Коробченко, М. 2017. Пастка Голова та досвід її використання при дослідженнях гризунів-землериїв. *Праці Теріологічної Школи,* **15**: 75–79. CrossRef

Коробченко, М. 2022. Динаміка просторового розподілу, рийна діяльність та кормозапасання у сліпака східного (Spalax microphthalmus). *Theriologia Ukrainica*, **23**: 110–129. CrossRef

Пастка … 2024. Пастка для кротів і полівок «SuperCat». *Вебсайт: nasekomym.net* URL

Abdulkarim, M., A. Aqeeleh, C. Mohsen. 2024. The most effective methods used to control mole rats, Spalax ehrenbergi, on Benghazi plain project in Libya. *Journal of Biological Sciences. Toxicology & Pest Control*, **16** (1): 123–139. CrossRef

Arslan, A. 2013. A new live trap to catch blind mole rats (Spalax sp.). *Folia Zoologica,* **62** (2): 130–132. CrossRef

Burda, H., V. Bruns, E. Nevo. 1989. Middle ear and cochlear receptors in the subterranean mole-rat, Spalax ehrenbergi. *Hearing Research*, **39**: 225–230. CrossRef

Csorba, G., G. Krivek, T. Sendula, [et al.]. 2015. How can scientific researches change conservation priorities? A review of decade-long research on blind mole-rats (Rodentia: Spalacinae) in the Carpathian Basin. *Therya*, **6** (1): 103–121. CrossRef

Heth, G., J. Todrank. 2010. Patterns of urination of a blind subterranean rodent, Spalax ehrenbergi. *Ethology*, **103** (2): 138–148. CrossRef

Hickman, G. C. 1979. A live-trap and trapping technique for fossorial mammals. *South African Journal of Zoology,* **14**: 9–12. CrossRef

Kebede, M. 2015. Demonstration of effective management option for mole rat of enset in Kafa Zone. *Journal of Poverty, Investment and Development*, **17**: 1–4.

Moran, S. 1998. Control of the subterranean mole-rat, *Spalax ehrenbergi*, with brodifacoum pellets. *International Journal of Pest Management*, **44** (3): 149–151. CrossRef

Németh, A., A. Molnár, L. Szél, [et al.]. 2013. Hogyan telepítsünk át földikutyát? Módszertani megfontolások szélsőségesen talajlakó rágcsálók megmentéséhez. *Természetvédelmi Közlemények,* **19**: 15–33.

Rado, R., J. Terkel, Z. Wollberg. 1998. Seismic communication signals in the blind mole-rat (Spalax ehrenbergi): electrophysiological and behavioral evidence for their processing by the auditory system. *Journal of Comparative Physiology A*, **183**: 503–511. CrossRef

Richards, C. G. J. 1982. Methods for the control of mole-rats Spalax leucodon in Northern Syria. *Tropical Pest Management*, **28** (1): 37–41. CrossRef

Yağci, T., N. Aşan. 2007. A live trap model for subterranean mole rats. *Mammalia*, **71** (1-2): 98–99. CrossRef

Zuri, I., J. Terkel. 1998. Ontogeny of agonistic behaviour in dispersing blind mole rats (Spalax ehrenbergi). *Aggressive Behavior,* **24** (6): 455–470. CrossRef

Резюме

***Коробченко, М.* Сліпак і людина: заходи з обмеження присутності гризунів.** — Розглянуто питання взаємин людей і сліпаків (Spalacidae), які визначаються, з одного боку, сезонною синантропією виду у формі заселення ним присадибних ділянок і кормозапасання на зиму, а з іншого боку — виразним аменсалізмом людини. Розглянуто фактори проникнення видів на присадибні ділянки та заходи з обмеження присутності сліпаків. Останні включають три напрями дій: заходи з недопущення заселення ділянок, заходи з відлякування та заходи з вилучення тварин. Розглянуто питання щодо зміни мислення в системі понять «сліпак як шкідник» на цивілізоване «сліпак — це унікальний представник прихованого біорізноманіття та індикатор збереженості природного середовища».

Novitates Theriologicae, Pars 17: 129–137 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1722

Вільні та здичавілі пси Карадагу та Коктебелю (Крим)

Дмитро Михаленок

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: dmikh@ukr.net; orcid: 0009-0006-4994-360X

Mikhalenok, D. Free-range and feral dogs of Karadag and Koktebel (Crimea). — The presence of peculiar 'resort' packs of free dogs in Koktebel in the early decades of the 20th century is considered. On the example of the special attitude to dogs of the outstanding poet and artist Maximilian Voloshin, the possibilities of mutually understandable coexistence are shown. This example may attract attention in the context of the contemporary issue of the Symbiocene, which is opposed to the Anthropocene and implies the coexistence of humans and wildlife. The presence of separate, permanently resident packs of feral dogs in Karadag, in its vicinity and in the Mountainous Crimea, which negatively affect natural complexes by creating spontaneous fauna, has been noted. A specific seasonal type of 'free-ranging resort dogs' (FRDs) characteristic of seaside settlements is identified. When studying the impact of spontaneous fauna on the environment, it is advisable to take into account the development of adaptations to the environment. This fully applies to packs of feral dogs that actively 'conquer' nature. Together with genetically impoverished breeds of dogs, wild dogs form a single entity, the species *Canis familiaris*, and the process of adaptation may contribute to its conservation.

Вступ

Узагальнення розробок закордонних вчених щодо різноманіття позначень станів псів поза людськими оселями й садибами провів і адаптував для застосування в Україні І. Загороднюк. На основі узагальнень він виділив три групи: свійських на вільному вигулі (СВВ), безгосподарних, бродяжних на вільному вигулі (БВВ) та здичавілих, або власне диких псів (ЗДП) [Загороднюк 2025]. У цій статті пси, з умовними назвами вільні та здичавілі, підпадають під цю класифікацію, якої ми надалі, при віднесенні псів до тієї чи іншої групи, будемо дотримуватися. У кримській природі зустрічаються всі три групи псів.

Для приморської курортної смуги всього Криму характерне поєднання соціалізації з людьми свійських псів вільного вигулу (СВВ) з подальшим формуванням з окремих особин диких зграй. Для псів характерна належність до окремої території (села, двору, будинку, курортних комплексів, набережної, пляжу, численних у літній сезон торгівельних об'єктів і атракціонів тощо).

При цьому, на відміну від холодного сезону, коли бурливе літнє життя завмирає, для курортного (теплого) сезону у псів з'являються дуже широкі можливості для соціалізації з людьми, кількість яких збільшується у десятки разів (за часів СРСР до 10 млн приїжджих відпочивало у приморській смузі Криму). Зважаючи на цю обставину, ми виділили різновид групи СВВ у якості переважно сезонної, курортної, характерної для кожного курортного селища, містечка/міста — курортні на вільному вигулі пси (КВВ).

Зграї здичавілих псів (ЗДП) живуть у лісах Гірського Криму, на яйлах, на заповідних територіях (зокрема на Карадазі). Вони уникають контактів з людиною, ігнорують її, або поводяться агресивно до неї. Живлячись дикими тваринами та облаштовуючи лігва, здичавілі пси порушують природні екологічні зв'язки, однак вивчення степені такого впливу не входить у коло інтересів науковців. Часом констатується лише факт присутності великих зграй здичавілих псів (на Карадазі), які у змозі загнати зайця, лисицю гірсько-кримську, свиню дику, навіть дорослу сарну європейську [Кукушкин 2012].

Реальна, досить значна присутність у природі здичавілих псів, які формують спонтанну, тимчасову метафауну природних комплексів [Загороднюк & Харчук 2022], викликає особливий інтерес до вивчення екології та поведінки диких псів. Тимчасова метафауна із часом буде набувати значного розвитку, бо вона не усунена і формується шляхом постійного підживлення з боку людини. В окремих, сприятливих для проживання місцях, така фауна перетворюється на стійку популяційну систему здичавілих псів, як, наприклад, це відмічено для Голосіївського лісу у Києві [Загороднюк 2025].

Мета роботи — викладення відомостей про присутність вільних та здичавілих псів на різних територіях Криму, а також привернення уваги до проблематики симбіоцену [Albrecht 2016], який протиставляється антропоцену і передбачає налагодження зв'язків між людиною і живою природою.

Матеріал і методика

Автор, проводячи польові біогеохімічні дослідження на приморській смузі Гірського Криму, мимохідь зібрав та узагальнив відомості про присутність вільних і здичавілих псів у передгірських околицях Ялти, на Карабі-Яйлі, у селищах Курортне та Коктебель, які межують з Карадазьким заповідником і в самому заповіднику.

Застосування історичного методу досліджень дозволило стисло виділити відомий літературний факт присутності своєрідних, наділених неабиякою кмітливістю зграй вільних псів у Коктебелі, у будинку видатного поета та художника Максиміліана Волошина (1877–1932). Маємо досить повчальний приклад порозумілих стосунків між людиною і псами.

Дім поета у Коктебелі

Цікаві відомості щодо теми нашої статті збереглися завдяки особистості Максиміліана Волошина. Дім поета був відкритий не тільки для людей, але й для псів. Ставлення до них з боку поета було своєрідне. Він псів не те щоб любив, а поводився з ними по-своєму. Він ніколи не гладив пса, бо це було так само відповідально, як погладити людину, а особливо незнайому. Поет міг вести бесіду із псами так само як і з людиною, бо для нього пес був людиною, а поет при цьому був більше, ніж людина. І пес слухався його (за спогадами Цвєтаєвої [Цветаева 1994: 198]).

Одного разу, коли поет на велосипеді перебував у горах, на нього напала зграя великих псів, які сторожили овець. Сталося так, що поруч не було ні чабанів, ні овець. Поет навіть не думав воювати із псами, а поговорив з ними: відвів самого лютого пса у бік і пояснив йому, що велосипед зовсім не смачний і також непорядно нападати на одиноку та неозброєну людину. Нагадав псові, що вони повинні стерегти овець, а не нападати, як вовки, на людей. Потім попрохав дозволу потиснути благородну псячу лапу і подякував за співчуття, «яке, поки що, ватажок виявив тільки гарчанням» [ibid].

Підкреслимо, що окремі та доступні зручні місця біля Дому поета, можливість отримати від мешканців Дому якусь їжу приваблювали десятки вільних коктебельських псів. У літній сезон їм було зручно у даному місці влаштувати тимчасове базування. Звісно, таких місць було більше.

Відомо [Цветаева 1994: 201], що під зиму 1914 р. до маєтку засновника курортного Коктебелю Едуарда Юнге (його нащадки на зиму не облишали Коктебель), перейшли залишки псів з Дому поета. Причина досить проста: трапилось так, що поет залишився один і про псів дуже не переймався, бо зосереджувався на власній творчості.

Дружина поета Марія Степанівна Волошина згадувала, що на Новий рік, як і в інші дні, біля Дому поета було багато «приблудних» псів. У день свята вона готувала для них спеціальний жирний суп. Поет по кілька разів запитував у дружини: «Чи псам буде Новий рік?», «Чи отримають вони почастунок?» [Волошина 2003: 120]. Дружина поета ставилася до псів зі звичною для переважної більшості людей любов’ю: могла погладити та притулитися до них (рис. 1).

Рис. 1. Подружжя Волошиних біля своїх псів. Кінець 1920-х рр., за: [Волошина 2003: вклейка між сс. 161 і 162].

Слід зауважити, що йдеться про курортний Коктебель, у якому на той час нараховувалося з десяток дач творчої інтелігенції. На зиму, як правило, люди виїжджали до місць свого постійного проживання, залишалися одиниці. У цій ситуації окремі пси вперто продовжували шукати для себе зимового притулку і часом знаходили його.

Вже у лютому–березні 1931 р. у Криму, зокрема в Коктебелі, люди зіткнулися з фактом браку харчів. У листі з Коктебелю від 14.04.1931 р. до московського знайомого, філолога С. М. Дуриліна, Максиміліан Волошин писав: «Харчуємося ми кепсько — посилками. Нас не забувають… Проте все відносно — на свята [Пасха, 12.04] до нас завітав несподіваний гість: пес Мамет із Султанівки [с. Підгірне, бл. 6 км від Коктебелю]. Ми йому завжди раді. Та ось він провів у нас три дні, і ми вже помишляємо, як відмовити йому від дому — немає чим його годувати — хліба так замало, що на його здоровий апетит не вистачає — це вже об'єктивна ознака зубожіння та занепаду» [Волошин 2013: 293) (перекл. автора).

Разом із дружиною поет переживав важкі часи у курортному Коктебелі, в якому взимку майже не було людей. Творчість спадала, а напівголодне існування ще більше поглиблювало творчу кризу. Виникло відчуття, що він «перебуває не в улюбленому Коктебелі, а в дуже глухому та далекому засланні» [Там само]. І навіть у пригніченому стані подружжя ділилося чи не останнім куском хліба зі своїм давнім знайомим — псом Маметом.

Величезна кількість вільних псів, які в теплий сезон знаходили притулок у курортному Коктебелі (дачі Волошина, Юнге та деяких інших власників), з приходом холодів стикалася з відсутністю їжі й неможливістю базування на більшості дач. Одиниці ще могли знайти якийсь притулок та їжу (особливо у Домі поета, коли той не пустував), а переважна більшість змушена була шукати місця базування та полювання на диких тварин у природі, а часом і на овець. Влітку вони могли знову повертатися до Коктебеля. На той час у Коктебелі формувались зграї КВВ, із тимчасовим проживанням у дикій природі, зокрема й на Карадазі. Безумовно, певна частина псів формувала зграї здичавілих псів (ЗДП), які залишались постійно проживати у дикій природі.

Подібний процес формування зграй КВВ + ЗДП відбувається і в наш час не тільки в Коктебелі, а й в інших населених пунктах приморської смуги.

Гірський Крим

У другій половині червня 1984 р., проводячи польові дослідження, автор здійснив підйом на Карабі-Яйлу зі сторони приморського селища Привітне. На плато раптово утворився туман і стало досить прохолодно. Блукаючи у пошуках потрібної стежки, він зіткнувся з великими сірого кольору псами, які охороняли, як пізніше з'ясувалося, табун коней і окремо стадо овець. Перебував на відстані 20–30 м від псів, які жодної уваги на автора не звернули. Людей поруч не було. Це була зустріч із представниками КВВ.

Зовсім інша ситуація сталася на Карабі-Яйлі на початку 1990-х рр. із моїм знайомим, який проводив на плато ботанічні дослідження. Слід зазначити, що він завжди для самозахисту брав на маршрути великий загострений тесак, але ніколи не використовував його для цієї цілі. Однак, зустрівшись зі зграєю диких псів (ЗДП), тесак врятував його від тяжких наслідків. На щастя, поблизу був старий, досить великий резервуар для води, на який він встиг залізти. Далі почав відбиватися від псів, які оточили його знизу. Після того, як вдалося вбити одного із них, решта накинулись на вбитого, розтерзали його і після того подалися геть.

Восени 2002 р. разом зі знайомим, ми поверталися по одній зі стежинок з висот Ай-Петрі до околиць Ялти на автомобільну трасу. Вечоріло, але до сутінків ще було досить часу. Довкола нас був сосновий ліс і окремі компактні будівлі приватних гаражів. Раптово побачили зграю псів, які миттєво відреагували злобливим гавкотінням і почали оточувати нас. З собою ми мали міцні похідні палиці, якими почали замахуватися та кричати на них. Це допомогло — пси відступили. Зграю можна оцінити як КВВ.

На подальших маршрутах 2002 р. приморськими схилами яйл, автор зіткнувся з одиноким, темного кольору бродяжним псом (БВВ). Зустріч відбулася на прикордонні між сосновим лісом, автомобільною трасою та населеним пунктом. Пес зосереджено обстежував землю навколо сосен, мабуть, у пошуках певної здобичі, можливо мишей. Уваги на автора не звернув.

Карадаг та його околиці

З близько 1990 р. у заповіднику, у теплий період, по спеціальній екологічній тропі проводять екскурсії з метою ознайомлення відвідувачів з природою Карадагу. Протяжність екскурсії від Коктебелю до біостанції, або у зворотному напрямку, складає 7–8 км. Часто такі екскурсії супроводжують вільні пси протягом всієї екскурсії, або існують варіанти тимчасового супроводу. Спеціально їжу пси не випрошують, але вдячні, коли її дають. Інколи, відразу на екскурсії, вони знаходять для себе господарів, разом з якими їдуть до місць, де ці господарі живуть. Можливо, остання обставина мотивує відповідну поведінку окремих псів.

Спеціальні дослідження з вивчення впливу на природне середовище ЗДП в заповіднику та в інших місцях Криму не проводилось. Тому важко сказати про тимчасовий чи постійний характер перебування зграй у заповіднику протягом років його існування. У присутності псів на заповідній території виходили з фактів їхнього нападу на сарн, дрібних свиней, зрідка зайців: кожного разу залишалися рештки недоїдків від розтерзаних тварин. Також у вечірні та нічні часи можна було чути характерний гавкіт, коли пси зграєю гнали, вибиваючи із сил свиню дику або сарну. Можна допустити, що зграї диких псів базувалися та відпочивали у заповіднику на певній відстані (2–3 км) від населених пунктів (Коктебель, Курортне), не виказуючи місця свого перебування. Останнє, скоріше всього, було на ділянках розповсюдження лісу.

Автору не відомо випадків, коли хтось бачив місця базувань диких псів у заповіднику — вони явно уникали будь-яких контактів з людиною. Опосередковано можна було судити про присутність диких псів у заповіднику також по наступному окремому випадку. Приблизно на початку 2000-х рр., восени у другій половині дня автор повертався з маршруту зі своєю собачкою Шурою. Приблизно на кілометровій відстані від нас, із району глибокого, залісеного яру, що починається від джерела Гяур-Чешме (приблизно 2,5 км від перших житлових будинків), почувся особливий, «дикий», стриманий попереджувальний гавкіт диких псів, направлений на мою собачку, яка на гавкіт не відповіла і було видно, що вона перелякалася.

Приблизно у 2007–2008 рр. стало зрозуміло, що на території заповідника постійно/тимчасово проживає принаймні одна зграя диких псів. Орієнтовна кількість приблизно 5–7 особин. Рано навесні 2–3 пси періодично навідувались до смітника, що був розміщений поблизу житлових будинків (біостанція) і в кількох сотнях метрів від кордону із заповідником. Це були специфічні великі темного, або брудно-сірого окрасу пси, один (?) був зі стоячими вухами. На людей вони не реагували, їх цікавила їжа зі смітника. Зовнішній вигляд викликав острах.

Протягом літнього сезону 2018 р. дикі пси темного, чорного кольору базувалися на прикордонні між заповідником та селищем Курортним, у районі автомобільної дороги, що проходить у нижній частині невеличкої улоговини, розміщеної на південний захід від гори Зуб, поблизу очисних споруд, на відстані до 300 м від моря та 150–200 м від житлових будинків (рис. 2).

Місце для базування, з огляду на зручність і безпеку, було обране ідеальне. Поруч два великі постійно переповнені контейнери для сміття, поставлені просто на узбіччі дороги, поблизу розміщувався і третій контейнер.

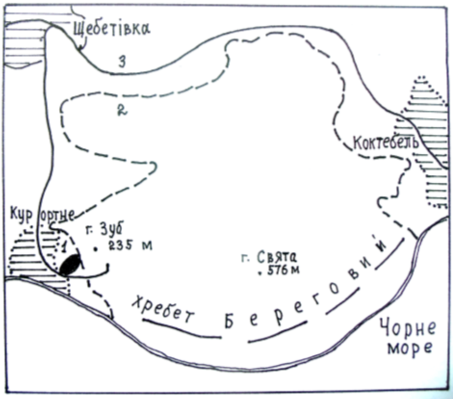

Рис. 2. Схема Карадазького заповідника із позначенням місця базування здичавілих псів: 1 — місце базування; 2 — суходільний кордон заповідника; 3 — автомобільна дорога.

Від денної спеки пси рятувалися у заростях очерету та компактних чагарниках, або ховалися у величезних залізобетонних колекторних трубах, поскладених у невеличкій лощині при дорозі. Близько була і вода — маленька штучна водойма. У разі будь-якої загрози пси миттєво могли відійти у безпечні місця на території заповідника.

На людину не реагували, навіть коли вона була на відстані до 5 м від псів, що лежали біля труб. Бажання ближче підійти не було. Все ж цікавість взяла своє, й одного літнього дня автор підійшов близько до одного з псів, який перебував біля густих чагарників. Миттєво з чагарників вийшло ще кілька псів, а на відстані 2–3 м позаду них з'явився ще один, «старий», поважний і похмурий пес, можливо ватажок. Пси не гарчали, не гавкали, але дали зрозуміти, що краще полишити їх. Таким чином було виявлено їхнє лігво.

Ще одна цікава деталь. На автомобільну дорогу вільно виходили поодинокі темні пухнаті, кругленькі цуценята й інколи могли йти за людиною. Навіть можна було взяти цуценя до рук і якоїсь реакції з боку дорослих псів не було, та й самих псів у цей час не було видно.

Здичавілі пси реагували на свійських псів, яких регулярно вигулювали їх господарі вздовж автомобільної траси. Вони стримано і потужно гавкотіли на свійських псів (часом їх було 4–5), коли ті проходили по дорозі поблизу місця їх базування. Потім, при наближенні свійських псів до житлових будинків, здичавілі пси замовкали й починалося заливисте гавкотіння тих свійських псів, що мешкали при житлових будинках. Кожне угруповання охороняло власну територію.

Таким чином нами була виявлена зграя ЗДП, яка, залишивши постійне базування у дикій природі, обрала дану територію для тимчасового (літнього) проживання заради доступної та рясної їжі зі смітників.

Протягом 2010-х рр. з урахуванням заходження свиней диких із сусідніх територій, в окремі сезони у Карадазькому заповіднику одночасно могло бути до пів сотні цих тварин. У результаті рийної діяльності свиней страждає не тільки рослинність, а й окремі рідкі тварини — землянка палласова і полоз леопардовий. Однак питання про регуляцію численності цього виду пропонується вирішити після всебічного вивчення впливу свиней на стан екологічних систем [Кукушкин 2012]. Одночасно було би доцільно вивчити вплив на хижацьку діяльність і з боку здичавілих псів.

При вивченні динаміки численності окремих видів тварин показано, що в умовах коливання численності сарни європейської та лисиці кримсько-гірської відмічаються ознаки поєднання, коли можна припустити певну роль лисиці у регулюванні сарни в Карадазькому заповіднику. Також відмічено, що за відсутності вовка, ворогами сарни є безпритульні пси [Ярыш 2014; Ярыш *et al*. 2014]. Тут можна припустити, що аналогічні ознаки поєднання можуть існувати між збільшенням численності сарн, свиней та можливими регуляторами цього процесу — здичавілими псами.

Післямова

Спонтанна фауна здичавілих псів у тому чи іншому вигляді існувала і в минулому, але у значно менших обсягах і на неї не звертали належної уваги. Сучасна ситуація зі здичавілими псами у Криму досить тривожна: відомі випадки, коли пси заганяють сарн навіть до населених пунктів, де останніх рятують люди. Загалом для всього Криму, а особливо для заповідних територій, характерне зростання кількості стійких угруповань здичавілих псів (ЗДП), ігнорування їхньої присутності далі продовжуватись не може і потребує всебічного вивчення.

При проведенні досліджень доцільно врахувати два аспекти еволюції: адаптацію та адаптування. Перший до певної міри пасивний, другий активний [Парамонов 2015: 189]. Адаптування, тобто пристосування природи до своїх цілей характерне не тільки для людини, але й для тварин. У нашому випадку зграї ЗДП шляхом створення лігв, сховищ, місць постійних і тимчасових базувань, використання природних територій для полювання за дикими тваринами, якраз і використовують природу для власних цілей. Разом з генетично збідненими селекціонованими породами псів, зграї ЗДП являють один вид *Canis familiaris*, виживання якого, можливо, перебуває у площині адаптування дикої природи для власних цілей. До того ж цей процес здійснюється за сприяння людини, від якої залежать масштаби такого адаптування.

Подяки

Автор щиро вдячний І. В. Загороднюку за поштовх і всебічне сприяння у підготовці рукопису та його редагування, цінні поради та критичні зауваження.

Література

Волошин, М. А. 2013. [Письмо] С. Н. Дурылину 14 апреля [1931]. *В кн.*: А. В. Лавров (сост. и ред.). *Волошин Максимилиан Александрович. Собрание сочинений. Т. 13, кн. 2. Письма 1929-1932.* Азбуковник, Москва, 292–294.

Волошина, М. С. 2003. *О Максе, о Коктебеле, о себе: Воспоминания. Письма.* В. П. Купченко (сост.). Издательский дом Коктебель, Феодосия, 1–368.

Загороднюк, І., С. Харчук 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicue*, **13**: 5–19. CrossRef

Загороднюк, І. 2025. Дикі пси (Canis familiaris) Голосіївського лісу. *Novitates Theriologicae*, **17**: 107–118. CrossRef

Кукушкин, О. В. 2012. Млекопитающие, или звери. *В кн.:* А. Л. Морозова (ред.). *Карадаг заповедный: научно-популярные очерки. 2-е изд.* Н. Оріанда, Симферополь, 142–150.

Парамонов, С. Я. 2016. Хемогенез — новая теория эволюции. *В кн.:* А. І. Шаповал. *Документи С. Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України імені В І. Вернадського: джерелознавче дослідження: науковий каталог.* Друкарня НБВУ, Київ, 161–227.

Цветаева, М. И. 1994. Живое о живом. *В кн.:* А. Саакянц, Л. Мнухина (сост.). *Марина Цветаева. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 4. Воспоминания о современниках. Дневниковая проза.* Эллис Лак, Москва, 159–220.

Ярыш, В. Л. 2014. Охотничье-промысловые виды в Карадагском природном заповеднике НАН Украины. В *кн.*: *Млекопитающие Северной Евразии: жизнь в северных широтах.* Материалы международной конференции. Сургут, 223-224.

Ярыш, В. Л., Н. В. Антонец, А. К. Балалаев, С. П. Иванов. 2014. Динамика численности косули европейской, зайца русака, и хищничество горно-крымской лисицы в Карадагском природном заповеднике. *Экосистемы, их оптимизация и охрана*, **11**: 131–137.

Albrecht, G. A. 2016. Exiting the anthropocene and entering the symbiocene. *Minding Nature*, **9** (2): 14–16.

Резюме

Михаленок, Д. Вільні та здичавілі пси Карадагу та Коктебелю (Крим). — Розглянуто присутність курортних зграй вільних псів у Коктебелі у перші десятиріччя XX ст. На прикладі особливого ставлення до псів видатного поета та художника Максиміліана Волошина, показані можливості взаємопорозумілого співіснування. Цей приклад може привернути увагу у контексті сучасної проблематики симбіоцену, який протиставляється антропоцену і передбачає співіснування людини та живої природи. Відмічена присутність на Карадазі, в його околицях та у Гірському Криму, окремих зграй здичавілих псів, які постійно проживають там і негативно впливають на природні комплекси, створюючи спонтанну фауну. Виділено специфічний сезонний різновид «курортних псів на вільному вигулі» (КВВ), характерний для приморських поселень. При дослідженнях впливу спонтанної фауни на середовище доцільно врахувати розвиток адаптацій до освоєння середовища. Це повною мірою стосується зграй здичавілих псів, які активно «підкоряють» природу. Разом із генетично збідненими селекціонованими породами дикі пси складають одне ціле — вид *Canis familiaris,* і процес адаптування, можливо, сприяє його збереженню.

Novitates Theriologicae, Pars **17**: 138–147 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1723

Мікромаммалії арборетуму Ботанічного саду НУБіП України: видовий склад та особливості розподілу

Андрій Чурілов

Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ)
e-mail: churilovam@nubip.edu.ua; orcid: 0000-0003-4153-9136

Churilov, A. **Micromammals of the arboretum of the Botanical Garden of NUBiP of Ukraine: species composition and distribution patterns.** — This research is based on the results of studies conducted in 2021–2024. It has been shown that five micromammal species belonging to three families and two orders were recorded within the arboretum of the Botanical Garden of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. The species composition is characterised by the dominance of rodent species along with the presence of small insectivorans. The most common species, *Apodemus agrarius* and *Myodes glareolus*, are frequently encountered under the canopy of plantations and along forest edges. The structure of the micromammal fauna of the arboretum reflects an ecological connection with adjacent natural areas of the Holosiivskyi National Nature Park and indicates the relatively low degree of isolation of the studied area. The findings provide a foundation for further biodiversity monitoring and developing conservation strategies.

Вступ

Нині, довкілля зазнає суттєвої трансформації під впливом змін клімату, військових дій, промислового забруднення, також не останнім чинником трансформації є урбанізація, що посилює загрози для існування біологічного різноманіття та функціонування природних систем. Саме тому, надзвичайно важливе значення належить інвентаризації флори та фауни як основи для науково обґрунтованих заходів зі збереження видів, їхніх оселищ і відновлення деградованих природних комплексів [Загороднюк 2024].

Важлива роль у підтриманні біологічного різноманіття урбанізованих територій належить, перш за все, ботанічним садам, паркам, скверам та іншим озелененим територіям [Aronson *et al.* 2017]. Часто вони слугують своєрідними рефугіумами для низки видів, зокрема й чутливих до антропічного впливу [Gentili *et al.* 2023]. Дослідження рослинного покриву та видового складу фауни таких територій є важливим елементом комплексної оцінки стану міського середовища [Beninde *et al.* 2015; Threlfall *et al.* 2017].

Особлива роль, при цьому, належить організмам, здатним чутливо реагувати на зміну характеристик середовища їхнього існування, що на ранніх етапах трансформації екосистем дозволяє оперативно виявляти потенційні загрози та своєчасно вживати заходів з мінімізації потенційних негативних наслідків. Дрібні ссавці, перш за все, мишоподібні гризуни та комахоїдні є важливими компонентами багатьох наземних екосистем. Вони вирізняються високою чисельністю, нетривалим життєвим циклом та є важливою ланкою трофічних ланцюгів [Ofori *et al.* 2016]. Завдяки високій екологічній пластичності та чутливості до змін у середовищі існування, мікромаммалії вважаються ефективними біоіндикаторами стану та інформативними об'єктами для оцінки динамічних процесів у наземних екосистемах [Pearce & Venier 2005; Avenant 2011].

Метою публікації є узагальнення відомостей про видовий склад і просторовий розподіл дрібних ссавців на території арборетуму Ботанічного саду НУБіП України для формування основи подальшого довгострокового фауністичного моніторингу, созологічного аналізу та удосконалення природоохоронних заходів.

Матеріал та методика

Польовий матеріал зібрано протягом 2021–2024 років на території ботанічного саду Національного університету біоресурсів і природокористування України (далі — НУБіП України). Основними методами отримання інформації про дрібних ссавців слугували маршрутні обліки (під час візуальних спостережень та польових літніх практик, із врахуванням знахідок загиблих тварин) [Occurrence… 2025], а також проведені автором опитування серед працівників ботанічного саду.

Визначення видового складу здійснювали за спеціалізованими визначниками [Загороднюк 2002]. Орієнтовну чисельність популяцій встановлювали з урахуванням шкали, запропонованої у праці [Загороднюк *et al.* 2002]. Номенклатурні назви ссавців наведено за «Таксономія і номенклатура…» [Загороднюк & Ємельянов 2012], тоді як латинські назви представників флори звіряли з актуальними даними *The Catalogue of Life*. Характеризуючи біотопи, враховували класифікацію EUNIS з поправками для території України [Онищенко 2016]. Для уточнення видового визначення окремих зразків проводили консультації з фахівцями, як у дистанційному форматі (online), так і шляхом надсилання зразків безпосередньо експертам.

Характеристика дослідженої території

Територія Ботанічного саду Національного університету біоресурсів і природокористування України (далі — НУБіП) площею 53 *га* розташована в південній частині міста Києва. Досліджена частина арборетуму має площу 8,67 *га* (рис. 1). Його територія має експозиційну, наукову та господарсько-адміністративну зони, огороджена й охороняється, що робить її репрезентативною з огляду на компактне розташування різних типів біотопів і обмежений пропускний режим для відвідування у вихідні та святкові дні.

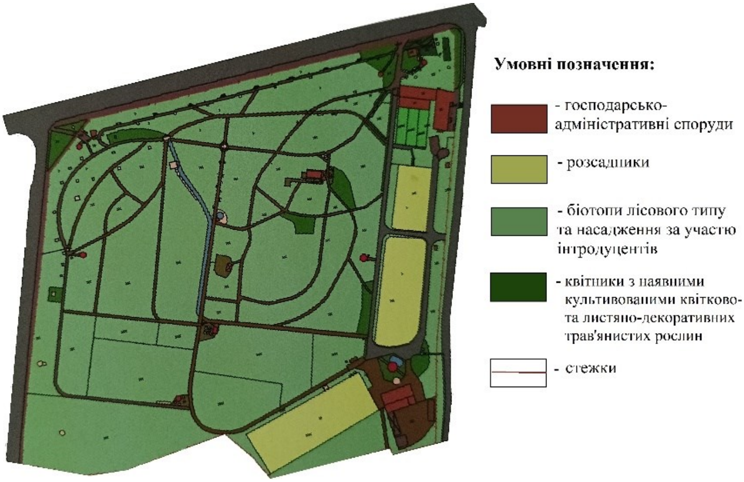

Рис. 1. Схема розташування ботанічного саду НУБіП.

Позначення: 1 — арборетум; 2, 3 — лісопаркова зона, 4 — плодо-овочевий сад; 5 — лісовий розсадник.

У межах господарсько-адміністративної частини ботанічного саду, природні ліси зведено, рослинний покрив зазнав докорінної трансформації та рудералізації, що пов'язано з господарською діяльністю, зокрема інтродукцією представників екзотичної дендрофлори, ущільненням ґрунту внаслідок формування і розширення мережі стежок тощо.

Переважна частина території Ботанічного саду НУБіП репрезентує біотопи лісового типу з переважанням ділянок широколистяних лісів, які за низкою морфологічних ознак (виражена надземна ярусність; переважно збережена структура живого надґрунтового покриву з наявними видами-індикаторами свіжих дібров (Д$_2$); особливості ґрунтового покриву; мікрокліматичних умов) наближені до поширених урочищем «Голосіївський ліс» угруповань класу Querco-Fagetea Br.-Bl. et Vlieg. 1937 [Онищенко 2013]. Окремо трапляються ділянки насаджень за участю інтродуцентів (*Robinia pseudoacacia* L., *Quercus rubra* L., *Fagus sylvatica* L. тощо), сформовані на місці корінних насаджень.

Рослинний покрив арборетуму є наслідком господарської діяльності з формування окультурених ландшафтів. Типовими біотопами у межах дослідженої території арборетуму є такі їх типи:

- *лісові біотопи* (EUNIS: G) різного ступеня антропічної трансформації, зокрема й ділянки зі створеними насадженнями інтродуцентів – *Pinus strobus* L., *Pseudotsuga menziesii* (Mirb.) Franco, *Phellodendron amurense* Rupr., *Aesculus hippocastanum* L., представники родів *Quercus, Juglans, Fagus* тощо;
- *трав'яні біотопи* (EUNIS: E), які формуються уздовж стежок, лісових галявин та узлісь на межі з житловими масивами й кампусом НУБіП;
- *синантропні біотопи* (EUNIS: I), які представлено декоративними насадженнями, розсадниками, навчальними й господарсько-адміністративними будівлями. Загальний вигляд біотопів представлено на (рис. 2), де кожен тип позначено відповідно до класифікації EUNIS.

Рис. 2. Найпоширеніші типи біотопів арборетуму ботанічного саду НУБіП

Результати

Встановлено, що у межах арборетуму Ботанічного саду НУБіП України трапляються п'ять видів дрібних ссавців, що належать до п'яти родів (*Crocidura, Apodemus, Sylvaemus, Micromys, Myodes*) трьох родин (Soricidae, Muridae та Cricetidae) та двох рядів (Eulipotyphla, Rodentia). Огляд видів представлено у табличній формі у вигляді переліку знахідок видів (табл. 1). Дані в таблиці представляють лише окремі спостереження, зафіксовані через платформу iNaturalist, більше спостережень є у польових записниках.

У межах дослідженої частини Ботанічного саду НУБіП серед представників родини Muridae найчастіше трапляється *Apodemus agrarius*, який є звичайним видом для біотопів арборетуму (бал трапляння — 4), що надає перевагу узліссям, часто трапляється уздовж огорожі на ділянках з густим травостоєм. Помічено високу активність представників цього виду в осінній період під липами (*Tilia* ssp.), які формують алею, під час осипання липових горішків та інших плодів.

Таблиця 1. Реєстрація мікромаммалій у межах арборетуму НУБіП України та на прилеглих територіях за результатами спостережень (автор знахідок — А. Чурілов)

Широта	Довгота	Дата знахідки	Додаткова інформація
Crocidura suaveolens Pallas, 1811 (білозубка мала)			
50.383121	30.503738	2025-01-16	активну особину виявлено у господарсько-адміністративному приміщенні
Myodes glareolus Schreber, 1780 (нориця руда)			
50.382893	30.500387	2024-08-14	особину виявлено під час виходу з нори
50.382897	30.501753	2024-06-07	активна особина на поверхні лісової підстилки
Apodemus agrarius Pallas, 1771 (житник пасистий)			
50.383409	30.502112	2024-08-21	молода особина в густому травостою з домінуванням лісових злаків (*Poa nemoralis*, *Brachypodium sylvaticum*), на узліссі, уздовж липової алеї
50.38318	30.502678	2024-04-03	виявлена тварина намагалася сховатися у норі під кущем ялівцю віргінського (*Juniperus virginiana*), на окультуреній ділянці «Сад магнолій»
50.383338	30.503102	2024-01-08	активна особина на поверхні лісової підстилки
50.382871	30.501852	2021-09-07	молода особина під час пошуків корму
50.383429	30.503164	2021-09-04	доросла особина під час пошуків корму, під насадженням лип (*Tilia tomentosa*, *T. platyphyllos*)
Sylvaemus tauricus Pallas, 1811 (мишак жовтогрудий)			
50.381457	30.504768	2022-09-22	знахідка загиблої особини в лісопарковій частині ботсаду
Micromys minutus Pallas, 1771 (мишка лучна)			
50.383038	30.503674	2024-12-11	активну особину виявлено у приміщенні тепличного комплексу

Іншим звичайним видом (бал трапляння 4) у межах арборетуму є *Myodes glareolus*, нори якого виявлено у центральній частині арборетуму. Вид надає перевагу ділянкам лісових біотопів з помірно розвиненим чагарниковим ярусом. Відомі факти проникнення до господарсько-адміністративних будівель у зимовий період, за усними повідомленнями працівників ботанічного саду, вид траплявся у пастки-давилки, близько двох особин за тиждень.

Sylvaemus tauricus також є видом, який нерідко трапляється у межах арборетуму (бал трапляння 3), надає перевагу лісовим біотопам, ділянкам з розвиненим чагарниковим та деревним ярусом насадження; частіше його реєстрували восени, коли масово дозрівають й осипаються насіння і плоди.

До видів, які рідко спостерігали в арборетумі, належать *Micromys minutus* та *Crocidura suaveolens,* обидва види були зареєстровані в зимовий час у межах господарсько-адміністративних споруд.

Для окремих видів дрібних ссавців (передусім *Apodemus agrarius*) відмічені факти хижацтва щодо них з боку бродячих та домашніх котів свійських (*Felis catus* L., 1758). Вони ж, ймовірно, є здобиччю для ласиці (*Mustela nivalis* L., 1766), активність якої фіксували у межах арборетуму.

Обговорення

Для аналізу отриманих результатів, спираючись на літературні джерела, проведено порівняння видового складу мікромаммалій арборетуму ботанічного саду НУБіП України з іншими територіями київського мегаполіса [Загороднюк 2003; Василенко & Гайченко 2016], Голосіївського лісу (нині центральна частина НПП «Голосіївський») [Мішта 2007; Літопис ... 2023], прилеглих територій в урочищах «Лиса Гора» [Парнікоза & Загороднюк, 2023], «Феофанія» [Мішта 2013; Конякін *et al.* 2019, Радченко *et al.* 2019], заплава річки Віти [Мішта 2014], ботанічного саду ім. М. Гришка [Гаврись 2011] та інших лісопаркових зон Києва [Шевченко 2004].

Результати такого порівняння наведено у таблиці 2.

Одну з найдавніших праць про дрібних ссавців Києва датована ще 1950 роком [Рейтблат 1950]. Її присвячено огляду тогочасної фауни мишовидих гризунів, що включала вісім видів, і в ній схарактеризовано поширення цих видів у паркових зонах міста. Наступний період досліджень охоплює 2003–2007 роки, у цей час виходять як огляди фауни Києва та його околиць [Загороднюк 2003], так і публікації з результатами обліків дрібних ссавців лісопаркових зон міста [Шевченко 2004; Мішта 2007].

Аналіз відомостей з літератури про мікротеріофану як ботанічних садів, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва [Гаврись 2011; Конякін *et al.* 2019; Радченко *et al.* 2019], так і лісопаркових зон [Мішта 2013, 2014; Літопис ... 2023; Парнікоза & Загороднюк 2023] дозволяє оцінити склад мікротеріофауни мегаполіса Києва у кількості 19 видів.

Таблиця 2. Поширення дрібних ссавців у дев’яти варіантах паркових та лісопаркових зон міста Києва (за даними з літератури, повні назви зон дано у примітці внизу)

Ряд	Назва виду	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Eulipotyphla	*Crocidura suaveolens*	+	+	+	+	+	+		+	
	Neomys anomalus	+	+	+	+		+	+		
	Neomys fodiens	+	+	+	+					
	Sorex araneus	+	+	+						
	Sorex minutus	+	+							
Rodentia	*Apodemus agrarius*	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Sylvemus sylvaticus	+	+	+			+	+	+	+
	Sylvaemus tauricus	+	+	+	+	+	+			
	Mus musculus	+	+	+	+			+		
	Myodes glareolus	+	+	+	+	+				
	Micromys minutus	+	+			+				
	Microtus arvalis	+	+		+					
	Microtus levis	+	+	+						
	Arvicola amphibius	+	+							
	Microtus subterraneus	+	+							
	Sicista betulina	+	+							
	Muscardinus avellanarius	+	+							
	Microtus agrestis	+								
	Microtus oeconomus	+								
	Разом	19	17	10	8	5	5	4	3	2

Примітка: 1 — заплава річки Віта; 2 — урочище «Голосіївський ліс» центральна частина НПП «Голосіївський»; 3 — урочище «Феофанія»; 4 — урочище «Лиса гора»; 5 — арборетум ботанічного саду НУБіП України; 6 — ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України; 7 — Київський зоопарк [Шевченко 2004]; 8 — Парк імені Івана Багряного [Шевченко 2004]; 9 — парк Київського політехнічного інституту [Шевченко 2004].

З аналізу цих праць можна зрозуміти, що вище видове різноманіття властиве територіям, які мають вагому кількість природних біотопів у своєму складі, зокрема 19 видів для заплави річки Віта та 17 видів в урочищі «Голосіївський ліс» [Мішта 2007, 2013]. Натомість паркові зони міста, розташовані серед міської забудови, що певною мірою сприяє їхній ізольованості від великих природних та інших лісопаркових масивів Києва, мають лише від 2 до 4 видів [Шевченко 2004].

Зі 17 видів дрібних ссавців, наведених для фауни Голосіївського лісу, п’ять належать до дрібних комахоїдних і 12 — до гризунів [Мішта 2007]. Оскільки досліджена територія арборетуму безпосередньо межує з урочищем «Голосіївський ліс», але має значно меншу площу, закономірно, що всі виявлені види у межах арборетуму є характерними і для фауни центральної частини НПП «Голосіївський», репрезентуючи 29% видового складу дрібних ссавців вказаної території.

При порівнянні даних з прилеглими територіями урочищ «Феофанія» та «Лиса гора» подібність видового складу становить 59% та 47%, відповідно.

Виявлені особливості пояснюються з одного боку, розміром досліджуваних територій, їхньою біотопною різноманітністю та ступенем віддалення від урбанізованих зон, з іншого — різними підходами та деталізацією проведення самих досліджень.

Важливо зазначити, що усі розглянуті території у межах Голосієва, на відміну від інших паркових зон Києва [Шевченко 2004; Гаврись 2011] у фауністичному відношенні мають представлені три облікові групи мікромаммалій — дрібні комахоїдні, миші та полівки, що опосередковано характеризує ступінь збереженості їхніх біотопів.

Очікуваними видами у межах арборетуму серед мишоподібних гризунів можуть бути: миша хатня (*Mus musculus* Linnaeus, 1758) — не зареєстровано як на території арборетуму, так і в прилеглих господарсько-адміністративних будівлях, хоча є свідчення співробітників про знахідки понад 10 років тому. Не виключено знахідки видів з роду *Microtus* (Cricetidae) та *Sorex* (Soricidae), представників яких знаходили на прилеглих територіях (*Sorex araneus*, парк ім. М. Рильського, 29.08.2024, дані автора) до Ботанічного саду НУБіП.

Висновки

У результаті досліджень з'ясовано, що:

1. Сучасний фауністичний склад мікромаммалій арборетуму ботанічного саду НУБіП України налічує щонайменше п'ять видів з 5 родів та 3 родин з двох облікових груп — *Eulipotyphla* та *Rodentia*.

2. За допомогою маршрутних обстежень виявлено видовий склад з числа звичайних, переважаючих видів, властивих біотопам узлісь (*Apodemus agrarius*), біотопам з наявним деревним і чагарниковим ярусом (*Sylvaemus tauricus, Myodes glareolus*) і видам, які потребують наявності добре розвиненої лісової підстилки (*Crocidura suaveolens*), що характеризує досліджену територію, як сприятливу для біологічного різноманіття внаслідок збереженості просторової структури біотопів.

3. Співвідношення облікових груп мікромаммалій, зокрема наявність дрібних комахоїдних, мишей та полівок, відображає особливості просторового розташування дослідженої території поблизу лісових масивів НПП «Голосіївський», вказуючи на низький ступінь її ізольованості противагу лісопарковим зонам центральної частини Києва.

Подяки

Автор висловлює щиру подяку кандидату біологічних наук Ігорю Загороднюку (Науково-природничий музей НАН України) за підтримку й методичні поради щодо рукопису та спільноті з ресурсу iNaturalist за уточнення видової належності дрібних ссавців Ботанічного саду НУБіП України для виконаних автором спостережень.

Література

Василенко, А., В. Гайченко. 2016. Дослідження поширення гризунів на території київського мегаполісу. *В кн.: Сталий розвиток країни в рамках Європейської інтеграції*. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції, online: URL

Гаврись, Г. 2011. Фауна хребетних тварин Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка: стан, фауністичні групи, шляхи збереження. *Науковий вісник НУБіП України. Серія Лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (1): 112–121.

Загороднюк, І. 2002. Польовий визначник дрібних ссавців України. *Національний науково-природничий музей НАН України*, Київ, 1–60. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 5).

Загороднюк, І., Киселюк, О., Поліщук, І., & Зеніна, І. 2002. Бальні оцінки чисельності популяцій та мінімальна схема обліку ссавців. *Вісник львівського університету. серія біологічна*, *30*, 8-17.

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вісник зоології,* **37** (6): 29–38.

Загороднюк, І., & Ємельянов, І. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30.

Загороднюк, І., & Ємельянов, І. 2013. Урбанофауна ссавців: структурні елементи, історія формування, зоогеографічні зв'язки. *Вісник Львівського університету*. Серія біологічна, **61**: 108–120.

Загороднюк, І. 2024. Природничі теренові дослідження воєнного часу в Україні: зміни пріоритетів. *Вісник НАН України*, (4): 58–68. CrossRef

Конякін, С., Шупова, Т., Губарь, Л., & Білушенко, А. 2019. Хребетні тварини урочища Феофанія. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Біологія*, (2): 19–28. CrossRef

Мішта, А. 2007. Ссавці Голосіївського лісу та прилеглих територій. *В кн.:* Мельничук Д. О. (ред.). *Екологія Голосіївського лісу*. Національний аграрний університет. Фенікс, Київ, 154–173.

Мішта, А. 2013. Дрібні наземні ссавці урочища «Феофанія». *В кн.:* Радченко, В. Г. (ред.). *Роль ботанічних садів і дендропарків у збереженні та збагаченні біологічного різноманіття урбанізованих територій*: Матеріали міжнародної наукової конференції. НЦЕБМ НАН України, ПАТ «Віпол», Київ, 111–112.

Мішта, А. 2014. Роль заплави річки Віта у підтриманні різноманіття ссавців (Mammalia). Екологія водно-болотних угідь і торфовищ (збірник наукових статей). Головний редактор В.В. Коніщук. ТОВ НВП Інтерсервіс, Київ, 166–170.

Онищенко, В. 2013. Лісова рослинність ур. Голосіївський ліс (м. Київ). *Біологічні системи*, Вип. 1: 93–115.

Онищенко, В. 2016. *Оселища України за класифікацією EUNIS.* Фітосоціоцентр, Київ, 1–56.

Парнікоза, І., & Загороднюк, І. 2023. Теріофауна Лисої гори в Києві: ознаки збереженості та рівні синантропізації. *Novitates Theriologicae*, **16**: 32–43. CrossRef

Радченко, В., Бурда, Р., Пашкевич, Н., та ін. 2019. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва Феофанія — осередок біотичного різноманіття урбаноекосистеми Києва. *Екологічні науки (Науково-практичний журнал)*, No. 2 (25): 138–146. URL

Рейтблат, А. 1950. Мышевидные грызуны зеленых насаждений г. Киева и их роль в городском хозяйстве. *Труди Зоологічного музею*, **2**: 97–102. (Серія: Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; Том 9; Вип. 6).

Шевченко, С. 2004. Дрібні ссавці паркових зон Києва. *Науковий вісник Національного аграрного університету. Серія Лісівництво*, **71**: 86–90.

Aronson, M. F. J., C. A. Lepczyk, K. L. Evans, [et al.]. 2017. Biodiversity in the city: key challenges for urban green space management. *Frontiers in Ecology and the Environment*, **15** (4): 189–196. CrossRef

Avenant, N. 2011. The potential utility of rodents and other small mammals as indicators of ecosystem integrity of South African grasslands. *Wildlife Research*, **38** (7): **38**: 626–639. CrossRef

Beninde, J., M. Veith, A. Hochkirch. 2015. Biodiversity in cities needs space: a meta-analysis of factors determining intra-urban biodiversity variation. *Ecology Letters*, **18** (6): 581–592. CrossRef

Gentili, R., L. A. Quaglini, G. Galasso, [et al.]. 2023. Urban refugia sheltering biodiversity across world cities. *Urban Ecosystems*, **27**: 219–230. CrossRef

Pearce, J., L. Venier. 2005. Small mammals as bioindicators of sustainable boreal forest management. *Forest Ecology and Management,* **208**: 153–175. CrossRef

Occurrence... 2025. Occurrence of mammals in the botanical garden of NUBIP of Ukraine. GBIF.org (09 April 2025). *GBIF Occurrence*. Download CrossRef

Ofori, B. Y., D. K. Attuquayefio, E. H. Owusu, [et al.] 2016. Spatio-temporal variation in small mammal species richness, relative abundance, and body mass reveal changes in a coastal wetland ecosystem in Ghana. *Environmental Monitoring and Assessment,* **188** (6): 1–10. CrossRef

Threlfall, C. G., L. Mata, J. A. Mackie, [*et al.*]. 2017. Increasing biodiversity in urban green spaces through simple vegetation interventions. *Journal of Applied Ecology*, **54** (6): 1874–1883. CrossRef

Резюме

***Чурілов, А*. Мікромаммалії арборетуму Ботанічного саду НУБіП України: видовий склад та особливості розподілу.** — За результатами досліджень видового складу та особливостей розподілу дрібних ссавців у межах арборетуму ботанічного саду НУБіП України протягом 2021–2024 роках встановлено наявність п'яти видів мікромаммалій, що належать до трьох родин і двох рядів. Видовий склад характеризується домінуванням мишоподібних гризунів та наявністю представників дрібних комахоїдних. Виявлено, що найпоширенішими видами є *Apodemus agrarius* та *Myodes glareolus*, які часто зустрічаються під наметом насаджень та на узліссях. Показано, що структура фауни мікромаммалій арборетуму відображає наявність зв'язку з прилеглими природними територіями НПП «Голосіївський» та відносно низький рівень ізоляції. Одержані результати створюють основу для подальшого моніторингу та розробки природоохоронних заходів.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 148–155 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1724

Німецьке товариство дослідження диких тварин і мисливства

Анатолій Волох

Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Мотузного (Мелітополь); e-mail: volokh50@ukr.net; orcid: 0000-0003-1291-921X

Volokh, A. **The German Society for Wildlife and Hunting Research.** — In 1949, the Society for Wildlife and Hunting Research (Gesellschaft für Wildtier- und Jagdforschung) was established in Germany. Its goal is to study the state of game and its habitat, as well as the impact of hunting on game animal populations. The Society has more than 200 full members. One of its founders was Dr Hans Stubbe, a renowned geneticist, member of several academies, and winner of the German National Prizes (1949, 1960). The brothers Michael and Christoph Stubbe, researchers of the ecology and morphology of game mammals, also played a significant role in the development of the Society. They wrote several monographs and authored and edited various biological publications. Since 1961, the Society has been publishing the scientific works ‘Beiträge zur Jagd & Wildforschung’, of which 49 volumes have been published by 2024. Since 1962, a Mongolian-German biological expedition has been working in Mongolia, conducting significant zoological research. Members of the Society, including scientists from Ukraine, have published a large number of articles, scientific monographs, and manuals on game animals.

Вступ

У 1949 р. у Німеччині було створено Товариство дослідження диких тварин і полювання («Gesellschaft für Wildtier- und Jagdforschung» — GWJF), що має своє історичне коріння та підготовлене попередніми поколіннями мисливствознавців і науковців. Його головною метою є вивчення стану дичини та середовища її проживання, а також впливу полювання на популяції мисливських птахів та звірів. Пізніше предмет дослідження було розширено й у наш час почали з’являтися публікації про дослідження немисливських тварин. Наразі Товариство налічує понад 200 дійсних членів з усіх Земель Німеччини та кількох екстраординарних з різних країн Європи.

Німеччина широко відома у світі своїми досягненнями в галузі мисливствознавства та формування мисливської культури. Можна згадати знамениті рушниці «Зауер» і «Зімсон», мисливські ножі «Золлінген», мисливських собак: курцхаар, дратхаар, ландхаар, ягдтер'єр та інших, а також різноманітні підходи, які використовують у мисливських господарствах багатьох країн. Це мюнхенський метод бонітування угідь для сарни, оцінка рогів лося та сарни, метод «освіження крові» та інцухта (близькоспоріднене схрещування для закріплення певних мутацій), вольєрне розведення тварин із подальшим мисливським використанням тощо. А такі зоологи, мисливці та діячі охорони природи, як А. Брем, Б. Гржимек, А. Гумбольдт, Й. Лібіх, П. Матчі, К. Мьобіус, А. Тіннеман, В. Тишлер, Л. Хек, Х. Хек та інші відомі біологи, як і мисливствознавці та зоологи російської імперії (Д. Соловйов, Г. Карцев, В. Генерозов, А. Силантьєв і Б. Житков) вивчали особливості ведення мисливського господарства в Німеччині та використовували це у своїй роботі. З цього приводу було опубліковано й працю «Очерки германского охотничьего хозяйства» [Доппельмаир 1916].

Значення сім'ї Штуббе у створенні та розвитку товариства

Одним із засновників товариства був проф. Ганс Штуббе –відомий генетик, директор Інституту селекційних досліджень культурних рослин кайзера Вільгельма у Відні (1943–1945), член Академії наук НДР (1951), Саксонської АН, Німецької академії природодослідників «Леопольдіна», почесний президент Академії сільськогосподарських наук НДР, член-кореспондент ВАГРНіЛ, лауреат національних премій НДР (1949, 1960). Зазначений вчений вивчав сільське господарство та біологію в Геттінгенському університеті та аграрному університеті Берліна. Пізніше в Інституті досліджень спадковості він працював над докторською дисертацією з мутагенезу, і в Інституті культурного рослинництва у Відні.

Професор Ганс Штуббе здійснив багато експедицій для збирання зародкової плазми рослин у Європі й досліджував використання рентгенівських променів для створення корисних мутацій у ячмені. Він доклав певних зусиль, щоби вчення Т. Лисенка не поширилося у Східній Німеччині [Wobus & Schubert 2002]. Сумісно з іншими генетиками цей вчений брав участь у клопотаннях щодо звільнення М. В. Тимофєєва-Ресовського (1900–1981), який у 1945 р. був засуджений до 10 років концтаборів ГУЛАГу. Після Другої світової війни проф. Ганс Штуббе став директором Інституту досліджень культурних рослин у Гатерслебені, а його життєвий шлях скінчився у 1989 р.

Сім'я Ганса та біолога Шарлотти Штуббе виховала чотирьох синів, діяльність двох з яких — Міхаеля га Христофа (рис. 1–2) — має особливе значення для розвитку товариства.

Проф. М. Штуббе був керівником товариства з 1991 до 2023 рр. У 2011 р. автор був учасником звітно-виборчого засідання. На ньому голова товариства виступив зі звітом про роботу у 2006–2011 рр. (проведення досліджень, конференцій, симпозіумів, випуск наукових монографій, збірок і визначників, а також організаційні моменти). Після цього було прийняття до спільноти нових членів. Сама процедура нагадала прийом до КПРС і включала звіт кандидата про виконану наукову і практичну роботу, рекомендації старших товаришів, відповіді на численні запитання і відкрите голосування, в якому були «За, проти й ті, хто утримався».

Рис. 1–2. Представники сім’ї Штуббе у різні роки свого життя. На фото праворуч — проф. Анегрет Штуббе та проф. Міхаель Штуббе (ФРН, Хойбах, 2018 р.).

З 1962 р. у Монголії розпочала роботу монгольсько-німецька біологічна експедиція. Її учасники виконали значні обсяги зоологічних досліджень у різних частинах країни. Під керівництвом М. Штуббе вони виявили місця гніздування та зимового перебування низки видів птахів. Цінними стали роботи членів Товариства по вовку, кулану, кажанам і тушканчикам Монголії. Спільно зі своїми учнями й колегами пан Міхаель доклав чимало зусиль для дослідження екологічних і морфологічних особливостей борсука [Stubbe 1970], муфлона [Stubbe & Uhlenhaut 1971], лисиці [Stubbe 1989], куниць [Stubbe 1989a], візона [Stubbe 1989b] та видри [Stubbe 1989c]. Йому належить кілька монографій [Stubbe 1977], і він є автором, редактором або членом редколегій 8 наукових періодичних видань [Volokh 2009].

Майже в усіх експедиціях і в редакційних справах його супутницею і помічницею була і є його дружина, доктор Аннегрет Штуббе (рис. 1–2). Подружжю Штубе належить велика кількість праць, серед яких є й книги [Stubbe & Stubbe 1991; 1996; 1998]. З ім'ям проф. М. Штуббе пов'язана розробка та здійснення Програми зі збереження унікального генофонду центральноазійського бобра (*Castor fiber birulai*). За допомогою штучного розселення в Монголії було створено кілька популяцій цього автохтонного підвиду на річках Ховд і Тесійн-Гол. Починаючи з 1998 р., подружжя Штуббе брало участь у вивченні тувинського бобра (*Castor fiber tuvinicus*) на території російського заповідника «Азас». Після 32 років керівництва Товариством у 2023 р. професора М. Штуббе обрали почесним головою, а керівниками GWJF призначено проф. Франка Тоттевіца та проф. Маттіаса Нойманна.

Великих успіхів досяг і Христоф Штуббе, другий їх син. Одним із перших його досліджень став аналіз гібридизації сарн сибірської та європейської [Stubbe & Smirnov 1972]. Разом із колегами він опублікував багато статей про визначення віку свині дикої [Stubbe & Lockow 1992, 2017] та інших ссавців за масою кришталика ока [Stubbe *et al*. 1995]. Дотепер його статті та монографія про сарну європейську [Stubbe 1967; Stubbe & Passarge 1979; Stubbe *et al.* 1987; Stubbe 1997; Stubbe 2008] є одними з ключових про цей вид звірів.

У книгах, які редагував і писав проф. Х. Штуббе, містяться матеріали про розвиток мисливства на території НДР [Stubbe 2001] та особливості полювання у сибірській тайзі [Stubbe 2009]. Важливими є монографії про вилов диких тварин [Stubbe *et al*. 1995], про полювання, вилов, розведення й утримання у вольєрах лані [Stubbe & Siefke 2008].

Наукова та інша діяльність членів товариства

З 1961 р. Товариство випускає збірники наукових праць «Beiträge zur Jagd & Wildforschung», яких до 2024 р. видано 49 томів. Ініціатором їх випуску був д-р, проф. Ганс Штуббе. Бувши видатним мисливцем і вченим, у 1989 р. він також впорядкував двотомне видання про розведення диких тварин (Buch der Hege), яке недавно перевидано в Німеччині.

За час існування Товариства його члени опублікували значну кількість статей, монографій і посібників. У вивченні ельбського бобра особливих успіхів досягли: проф., д-р Д. Хайдеке [Heidecke 1986], д-р К.-А. Нітше [Nitsche 2017; 2020], проф., д-р Р. Піхокі [Piechocki 1986; 1989], а також інші зоологи [Volokh *et al*. 1987; Steen 2015]. Серед питань, які найбільше цікавили дослідників були: біологія і морфологія окремих ратичних. Багато статей стосувалось козулі [Maringgele 1978/1979; Reimoser u. a. 2004], яка у Німеччині є популярним об’єктом полювання. Багато дослідників доклали значних зусиль до розроблення методичних вказівок щодо визначення віку мисливських. З розвитком вольєрного вирощування диких ратичних, з’явилося багато публікацій, присвячених його технології [Reinken 1998; Naderer &Huber 2004; Henning 2007; Happ 2017]. Зауважу, що члени Товариства друкують результати своїх досліджень не лише в збірниках праць «Beiträge zur Jagd & Wildf?rschung», а й у наукових і мисливських виданнях інших країн.

Товариство існує коштом внесків його членів, які становлять 30 євро на рік для тих, хто працює, і 15 — для студентів і пенсіонерів. З 2000 р. засновано спеціальну пам'ятну медаль, якою нагороджуються члени GWJF за заслуги у вивченні диких тварин, а також за активну роботу в житті товариства. У 2011 р. нею нагороджений член товариства з Росії Олександр Савельєв. У 2018 р. за наукові здобутки та сприяння розвитку наукової співпраці з іноземців зазначеною медаллю були нагороджені доц. Ярослав Сламенка (Словаччина) та проф. Анатолій Волох (Україна) (рис. 3).

У ФРН існує 600 тис. км автобанів, на яких виявлено 785 конфліктних пунктів під час долання дикими тваринами шляхів, де тварини часто гинули. Члени Товариства брали участь у виконанні державної програми “Der NABU — Bundeswildwegeplan” (66 млрд євро), яка передбачала створення над річками, каналами, населеними пунктами й залізницями спеціальних мостів, а також тунелів під автобанами. На цих спорудах створили відповідні лісові та водно-болотні умови, що дозволило багатьом тваринам успішно долати небезпечні для життя шляхи.

Товариство регулярно проводить міжнародні наукові конференції та наради, присвячені різним проблемам мисливського господарства, вивчення й охорони тварин. Серед останніх слід назвати симпозіуми в Лейтенберзі (2003): «Муфлон: вчора, сьогодні, завтра», у Гюнтерсберзі (2006): «100 років муфлону в Гарці», у Шнетті (2007): «Фрагментація ландшафту та інші антропогенні впливи на популяції диких тварин», у Штайнці: «Кордони полювання — полювання без кордонів», у Фрідріхсбрунні (2009): «Гігієна, хвороби диких звірів, паразити та епідеміологія», у Борні (2010): «Дослідження диких звірів і регулювання їх чисельності у великих північних німецьких заповідниках», у Шневердінгені (2011): «Популяційна екологія хижих ссавців», у Нойштадті (2024): «Реорганізація лісів та управління дикою природою у Тюрингському лісі» та ін. У квітні 1925 р. у Гальберштадті буде проведено симпозіум «Міграція диких тварин у Європі — факти, кордони та проблеми».

Участь українських вчених у роботі товариства

У 2003 р. до товариства було прийнято А. Волоха, до участі у роботі товариства стали приєднуватись й інші українські вчені, що брали участь у роботі симпозіумів (рис. 4) та друкували своїх праці у збірках GWJF.

Перші публікації були присвячені стану популяцій муфлона європейського [Woloch 2003], динаміці фауни мисливських звірів [Woloch 2007] та результатам акліматизації єнота уссурійського у степовій зоні України [Woloch & Roženko 2007]. Важливими для європейців стали результати досліджень свині дикої [Volokh 2008], оленя благородного [Volokh 2015, 2018], лані європейської [Volokh 2016] та лося європейського [Volokh 2021].

Рис. 3 (зверху). Нагородження почесною медаллю Німецького товариство досліджень диких тварин і полювання: *a* — доц. Я. Сламенка; *b* — вигляд почесної медалі GWJF; *c* — проф. А. Волох.

Рис. 4 (внизу). Українські вчені під час роботи різних симпозіумів у Німеччині: *a* — Анатолій Волох; *b* — Микола Роженко з проф. Міхаелем Штуббе; *c* — Юрій Ткачук.

Були й публікації, присвячені розселенню та репродукції вовка [Volokh 2011; 2019], його екстер'єр і трофейну цінність в Україні [Volokh 2019], про поширення норки європейської [Volokh & Rozhenko 2011], лісового кота [Tkachuk 2013] та про причини загибелі в Україні хижих [Volokh & Rozhenko 2013], про динаміку чисельності зайця сірого на півдні України [Volokh 2014] та вплив полювання на його популяції в лісостепу [Volokh & Trach 2018], а також про орнітофауну приазовських лісосмуг [Auybova 2021].

Завдяки дослідженням розселення шакала [Rozhenko & Volokh 2010] стало відомо, що в Україні його популяції представлені двома гаплотипами — H1 і H4, з них носії першого трапляються у більшості місць (зразки з Одеської, Херсонської, Полтавської та Запорізької обл.) [Volokh & Rozhenko 2016] та відомі з низки інших країн. Це свідчить, що заселення України відбувалося внаслідок імміграції шакалів як з південної Європи, так і з Кавказу. Окрім того, гаплотип H4 виявлено у зразка з півострова Бирючий, раніше відомий тільки на острові Пелопоннес у Греції [Rutkowski *et al.* 2015].

Товариство успішно розвивається, чому сприяють дослідження його членів, участь у різноманітних проєктах та міжнародне співробітництво.

Література

Волох, А. М., Р. Гаттерманн, Д. Гейдеке. 1987. Некоторые особенности экологии эльбского бобра на речке Таубе (ГДР). *Вестник зоологии*, № 4: 63–66.

Волох, А. М. 2009. Михаэль Штуббе — выдающийся териолог и орнитолог Европы. *Вестник зоологии*, **43** (1): 93–94.

Доппельмаир, Г. Г. 1916. *Очерки германского охотничьего хозяйства*. Типограф. М. Меркушева. Петроград, 1–127. (Серия: Материалы к познанию русского охотничьего дела; Вып. 8).

Auybova, E. 2021. Dynamics of forest avifauna in the south-eastern part of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **46**: 247–254.

Happ, N. 2017. *Hege und Bejagung des Schwarzwildes*. Franckh, Kosmos Verlag, 1–224.

Heidecke, D. 1986. Taxonomische Aspekte des Artenschutzes am Beispiel der Biber Eurasiens. *Hercynia* (*N. F.*), **22** (2): 146–161.

Henning, R. 2007. *Schwarzwild-Biologie, Verhalten, Hege und Jagd.* BLV-Buchverlag, München, 1–272.

Maringgele, F. J. von. 1978/1979. Altersbestimmung beim Reh (Capreolus capreolus) und beim othirsch (*Cervus elaphus* L.) mit Hilfe der Trockengewichtsbestimmung der Augenlinse. *Zeitschrift für Jagdwissenschaft*, **24** (72): 81–99.

Naderer, J., A. Huber. 2004. Landwirtschaftliche Wildhaltung Ein Leitfaden. *Bayerische Landesanstalt für Landwirtschaft*, **12**: 1–46.

Nitsche, K.-A. 2017. Falsche oder unsachliche Fussagen über der Biber (Castor fiber et Castor canadensis). *Beiträge zur Jagd- & Wildforschung,* **42**: 211–242.

Nitsche, K.-A. 2020. *Castor Research Society, mit einem Geleitwort von Prof. Dr. M. Stubbe*, 1–206.

Piechocki, R. 1986. Osteologische Kriterien zur Alterbeschtimmung des Elbbibers *Castor fiber albicus*. *Zool. Abh. Mus. Tierkunde*, **41**: 177–183.

Piechocki, R. 1989. Elbebiber Castor fiber albicus Matschie. *In:* Stubbe, H. (ed.). *Buch der Hege: Haarwild*. VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag. Berlin: 588–615.

Reimoser, F., Zandl J., Willing R. et al. 2004. Genauigkeit der Altersbestimmung nach der Zahnabnutzung am Unterkiefer beim Reh (Capreolus capreolus). *Beiträge zur Jagd- & Wildforschung,* **29**:

151–164.

Reinken, G. 1998. Landwirtschaftliche Hirschhaltung — eine Alternative zur umwelt-freundlichen Grünlandnutzung. *Zeitschrift für Jagdwissenschaft*, **44**: 78–84.

Rutkowski, R., Krofel, M., Giannatos, G. et al. 2015. Genetic structure and expansion of golden jackals (Canis aureus) in Europe and the Caucasus. *PLoS ONE*, **10** (11): e0141236. doi: 10.1371/journal.pone.0141236

Roženko N.,Volokh A. 2010. The golden jackal (Canis aureus L., 1758) as a new species in the fauna of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **35**: 237–246.

Steen, C. 2015. Gedanken zum Monitoring von Bibern. *Beiträge zur Jagd- & Wildforschung*, **40**: 211–222.

Stubbe, A., M. Stubbe, J. Harnisch. 1995. Die Augenlinse als Alterskriterium bei Säugetieren. Stubbe M. (Hrsg.). *Methoden feldökologischer Säugetierforschung*, **1**: 103–142.

Stubbe, Ch. 1967. Die Altersbedingte Zahnetntwiclung des Rehwildes unters besonders Berücksichtigung der Variationsbreite. *Zeitschrift für Jagdwissenschaft*, **13** (3): 103–111.

Stubbe, C., H. Passarge. 1979. *Rehwild*. Landwirtschaftsver, 1–432.

Stubbe, Ch. 1989. Rehwild Capreolus capreolus (L.). *In:* Stubbe H. (ed.). *Buch der Hege: Haarwild* /VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag. Berlin: 140–169.

Stubbe, Ch. (Hrsg.). 2001. *Die Jagd in DDR*. Nimrod-Verlag, Hanstedt, 1–464.

Stubbe, Ch. 2008. *Rehwild: Biologie, Ökologie, Hege und Jagd*. Franckh-Kosmos-Verlag Stutgart, 1–398.

Stubbe, Ch. 2009. *Kein Pulver — Keine Feder. Ni pucha — ni pera: Jagen in Sibirien*. Neumann-Neudamm Melsungen, 1–224.

Stubbe, C., M. N. Smirnow. 1972. Korperwachstum und Korpergrose des Sibirischen Rhewildes (Capreolus pygargus Pallas, 1771) und Unterschiede zum Europäischen Rhe (Capreolus c. capreolus L.). *Der Zoologische Garten (N. F.),* **42** (3/4): 166–175.

Stubbe, Ch., K.-W. Lockow, H. Zörner. 1987. Neue Erkenntnisse zur Altersbestimmung am erlegten Rehwild. *Hercynia (N. F.),* **24** (1): 11–21.

Stubbe, Ch., K.-W. Lockow. 1992. Überprüfbare Altersbestimmung beim Schwarzwild. *Wild und Hund*, **95** (1): 10–11.

Stubbe, M. 1967. Zur Populationsbiologie des Rotfuchses, Vulpes vulpes (L.). Hercynia, **4 (**1): 1–10.

Stubbe, M. 1970. Populationsbiologische Untersuchung am Dachs *Meles meles* (L.). *Hercynia (N. F.)*. N 7: 111–119.

Stubbe, M. 1977. Raubwild, Raubzeug, Krähenvögel. Deutscher Landwirtschaftverlag, Berlin, 1–184.

Stubbe, M. 1989 a. Baum — und Steinmardes Martes martes (L.), *Martes foina* (Erxleben). *In:* Stubbe, H. (ed.). *Buch der Hege: Haarwild.* VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag, Berlin, 478–502.

Stubbe, M. 1989 b. Amerikanischer Nerz. *In:* Stubbe, H. (ed.). *Buch der Hege: Haarwild*. VEB Deutscher Landwirtschafstverlag. Berlin, 541–549.

Stubbe, M. 1989 c. Fischotters Lutra lutra L. *In:* Stubbe, H. (ed.). *Buch der Hege: Haarwild.* VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag. Berlin, 550–575.

Stubbe, M., A. Stubbe. 1991. *Populationsökologie von Greifvögel– und Eulenarten. Population Ecology of Raptors and Owls. Bd. 2.* Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Haale/Saale, 1–560.

Stubbe, M., A. Stubbe. 1996. *Populationsökologie von Greifvögel– und Eulenarten. Population Ecology of Raptors and Owls. Bd. 3.* Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Haale/Saale, 1–404.

Stubbe, M., A. Stubbe. 1998. *Ökologie und Schutz des Feldhamster.* Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Haale/Saale, 1–480.

Stubbe, M., K. Uhlenhaut. 1971. Kraniologische Untersuchungen am Harzer Muffelwildes — Ovis ammon musimon (Pallas, 1811). *Beiträge zur Jagd- & Wildforschung*, **7**: 143–156.

Tkachuk, Y. 2013. State of the wild cat population (Felis silvestris Schreber, 1777) in Bukovina under intensive influence of anthropogenic factors. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **38**: 167–172.

Volokh, A. 2008. Condition of the wild boar (Sus scrofa) in the Steppe Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **33**: 313–323.

Volokh, A. 2011. Expansion and reproduction of wolf (Canis lupus L.) populations in the steppe zone of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wild forschung,* **36**: 105–115.

Volokh, A., Rozhenko N. 2011. Dynamics of the range and population of the European Mink (Mustela lutreola L., 1761) in Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **36**: 425–435.

Volokh, A., N. Rozhenko. 2013. Death of predators (Carnivora) in South Ukraine and their reasons. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **38**: 173–178.

Volokh, A. 2014. Dynamics of the European hare populations (Lepus europaeus Pallas, 1778) in the steppe zone of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung,* **39**: 369–379.

Volokh, A. 2015. Investigation of Red Deer (Cervus elaphus) antlers in the Ukrainian Steppe and results. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **40**: 145–164.

Volokh, A. 2016. The Social Structure of Fallow Deer Populations (Cervus dama) in Steppe Areas of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **41**: 363–373.

Volokh, A., N. Roženko. 2016. Modern Distribution and Morphology of the Golden Jackal (*Canis aureus*) in Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **41**: 307–318.

Volokh, A. 2018. Management of the red deer (Cervus elaphus Linnaeus, 1758) population in the Azov–Syvash National Park, Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung,* **43**: 61–70.

Volokh, A., I. Trach. 2018. Hunting the European hare (Lepus europaeus Pallas, 1778) and fox (Vulpes vulpes Linnaeus, 1758) in the Western forest–steppe of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **43**: 333–342.

Volokh, A. 2019. The morphology of the wolf (Canis lupus) in Ukraine and its trophy value. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **44**: 335–346.

Volokh, A. 2021. European moose in the forest areas of South Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **46**: 209–217.

Volokh, A. 2024. Weight and dimensions of the common fox from the steppe zone of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **49**: 115–121.

Wagenknecht, E. 1978. *Bewirtschaftung unserer Schalenwildbestände*. DLV Berlin, 5 Aufl., 1–408.

Wobus, U., I. Schubert. 2002. Science and politics: Hans Stubbe and the Institute of Plant Genetics and Crop Plant Research at Gatersleben. *Trends in Plant Science,* **7** (9): 418–420.

Woloch, A. 2003. Aktueller Stand der Muffelwildpopulation in der Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **28**: 135–141.

Woloch, A. 2007. Dynamik der Fauna der Jagdsäugetiere in der Südukraine im 20. Jharhundert. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **32**: 239–249.

Woloch, A., N. Roženko. 2007. Die Akklimatisation des Marderhundes (Nyctereutes procyonoides Matsch.) in der Südukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **32**: 409–422.

Резюме

Волох, А. **Німецьке товариство дослідження диких тварин і мисливства.** — У 1949 р. у Німеччині створено Товариство дослідження диких тварин і полювання («Gesellschaft für Wildtier- und Jagdforschung»). Його метою є вивчення стану дичини та середовища її проживання, а також впливу полювання на популяції мисливських тварин. Товариство налічує понад 200 членів. Одним з його засновників був проф. Ганс Штуббе — відомий генетик, член низки академій, лауреат національних премій НДР (1949, 1960). У розвитку товариства особливу роль відіграли брати Міхаель та Христоф Штуббе, дослідники екології й морфології мисливських ссавців. Їм належить кілька монографій, і вони є авторами та редакторами різноманітних біологічних видань. З 1961 р. товариство видає наукові праці «Beiträge zur Jagd & Wildforschung», яких до 2024 р. видано 49 томів. З 1962 р. у Монголії працювала монгольсько-німецька біологічна експедиція, яка провела значні обсяги зоологічних досліджень. Члени товариства, включно з науковцями з України, опублікували велику кількість статей, наукових монографій та методичних посібників про мисливських тварин.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 156–159 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1725

Юрій Волненко — зоолог, таксидерміст київських зоологічних музеїв

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* Yuriy Volnenko, a zoologist and taxidermist of zoological museums of Kyiv.** — An essay about successful museum worker, taxidermist, and experienced field zoologist. He participated in expeditions to Turkmenistan, Azerbaijan, the Amur, the Kuril Islands, and the Danube region, as well as in numerous short trips to the Kyiv region, including hunting practices. He worked at zoological museums of the Kyiv University (1959?–1963) and the Institute of Zoology NAS of Ukraine (1964–1967), the Institute of Hydrobiology NAS of Ukraine (1969–1977), and the Zoological Museum of the National Medical Institute (1978–2018). As an experienced taxidermist, he specialised in dissecting animals and making skin-mounts for exhibitions, and created a number of dioramas for what is now the National Museum of Natural History.

Біографічні деталі

Волненко Юрій Олександрович народився 8.02.1940 в Харкові. Вчився в школі в Києві у 1948–1957 рр.; жив усе життя на Стрілецькій. Працював у зоологічному музеї Київського університету (ЗМКУ, 1959?–1963), У 1963–1971 рр. вчився на біофаці КДУ (вечірнє відд.), закінчив кафедру зоології хребетних, після чого працював у зоологічному музеї ІЗАН (1964–1967), з 1967 р. за сумісництвом — співробітник художнього творчо-виробничого комбінату, у 1969–1977 — в Інституті гідробіології (ІГБ), зокрема у відділі іхтіології, де створював музей, потім — у ЗМ Київського медінституту.

У перших трьох інституціях займався таксидермією, у медінституті був завідувачем музею. У медінституті також вів практичні заняття з зоології й анатомії. У наукові дослідження часто не йшов, зберігаючи інтерес тільки до музейної та польової роботи, проте в ІГБ розкрився як дослідник. З Наталією Волненко виховав двох дітей, Тараса і Ярославу, проте після сімейних проблем розлучився і з ~1978 р. до кінця життя жив сам. Помер під час планової операції на серці 4.05.2018; похований у Києві, на Берковцях.

Рис. 1. Юрій Олександрович Волненко. Фото 1984 р.

Музейна робота

Учасник низки дальніх експедицій зі збору фондових матеріалів, зокрема у складі загонів КДУ до південного Туркменістану (весна 1961 р., зокрема хр. Кугитанг й ущ. Дарай-Доре, спільно з Ю. Пащенком, Л. Бондаренко, Ж. Розорою) та на Амурі (осінь 1962–1963 рр., спільно з Б. Кістяківським, В. Лоскотом, Л. Смогоржевським, В. Радзімовським) та. Брав активну участь у формуванні фондів та експозиції ЗМКУ, зокрема й ссавців [Шидловський 2012: 47]. Гарно робив і опудала, і шкірки (Л. Прокопчук, особ. повід.).

Після університетського музею працював е академічному музеї (при Інституті зоології АН УРСР, нині ННПМ), куди напевно був запрошений у зв'язку з підготовкою нової експозиції, тобто у 1965–1967 рр., проте недовго, звільнений 1967 р. Під час роботи в ІЗАН Юрій Волненко брав участь у низці експедицій зі збору нових зразків для експозиції. Зокрема, у 1965 р. він був у тривалій і результативній експедиції на Південні Курили [Лоскот 2019: 79]. Після цієї експедиції таксидермісти робили не тільки окремі опудала, але й діорами [Маніло & Мовчан 2019: 12], серед останніх — «Лігвище морських звірів» (у залі ссавців) і «Каракуми» (зала птахів).

Окрім того, у фондовій колекції ННПМ є шість зразків ссавців, зібраних Ю. Волненком у Туркменістані: три ховрахи *Spermophilopsis leptodactylus* (1964, 1966) і три їжатці *Hystrix indica* (1966). Примітно, що *Spermophilopsis* є й у діорамі «Каракуми», для якої він готував зразки ссавців, що відмічено у підписі до діорами (автор діорами — художник М. Островський).

В ННПМ відомі також збори птахів з Ізмаїлщини (1973) та Азербайджану (1974) (згадки про такі зразки є у статтях В. Лоскота), з Туркменістану (1978, експедиції спільно з Ю. Міщенком) (згадки у статтях О. Пекла). Загалом у базі даних про колекцію птахів ННПМ є 864 (!) записи про зразки, здобуті та препаровані Ю. Волненком (С. Тайкова, особ. повід.). В ЗМКУ є також його зразки птахів, проте записів про ссавців у каталозі немає.

Рис. 2. Юрій Волненко у човні з Богданом Кістяківським, на Амурі, осінь 1962 р. (ліворуч, фото з архіву Л. Прокопчук); праворуч — діорама «Пустеля Каракуми» (корсак полює на ховраха) в ННПМ, таксидермію для якої робив Ю. Волненко, 1966 р. (фото автора).

Відомі й численні збори риб у колекції ННПМ з Дніпровського каскаду водосховищ, від Києва до Херсона, зібрані у 1968 р. спільно з Н. Волненко, та серії з Канівщини 1972, 1975 та 1978 рр., всього 44 записи [Мовчан *et al.* 2003]. Про риб у дослідника було дві публікації, згадані дані. Період «рибних» досліджень (1968–1978) хронологічно є продовженням роботи в Зоологічному музеї ІЗАН, з чого можна припустити, що дослідник працював у Інституті гідробіології АН УРСР (ІГБ). Відомо, що іхтіологічні колекції з ІГБ були передані до ННПМ разом із переходом іхтіологічної групи, що сталося у червні 1969 р. [Загороднюк 2020], тому частина колекцій (зокрема немала серія 1968 р.) дійсно могла перейти до ННПМ, проте не вся.

Роботу в ІГБ (на жаль, деталі забуті) підтвердив В. Вакаренко (особ. повід.). Вдалося також з'ясувати, що в ІГБ на новому місці (на Оболоні, з 1984 р.) на ІІІ поверсі (де зараз бібліотека Інституту археології) було розпочало створення музею, в якому було чимало цінних зразків, які робив саме Ю. Волненко [О. Протасов, особ. повід.]. Після передачі цього поверху археологам все занепало, хоча ще довго окремі опудала риб зберігалися в окремих відділах інституту [ibid.]. Подальший перехід до медінституту, ймовірно, невипадковий, оскільки там працював А. Романенко, активний персонаж ІГБ і завідувач кафедри загальної біології, при якій і існував музей.

Інше

Був неординарною персоною, що підкреслювали всі. Була гучна історія, коли компанія таксидермістів забавлялася киданням ножів у мішень, і Юрій випадково розбив велике вітринне скло, за що завідувач (М. Щербак) його звільнив (15.04.1967). Попри запальність, умів відстоювати власні погляди, був наполегливим у реалізації задумів і початих справ, що, між іншим, підтверджують і зміни місць роботи, і при тому збереження фаху. Він постійно був з природою, на природі в роботі з експозиціями, що напевно було його покликанням при всіх поворотах долі.

У час роботи в ІЗАН одружився з колегою Наталією Волненко, з якою був у азійських експедиціях у 1964–1966 рр. Наталія Миколаївна, також відомий таксидерміст цього музею, яка працювала тут до 1978 р.[1] В колі його ближчого професійного спілкування були Г. Сележинський, Є. Заблудовський (напарники по таксидермії в ІЗАН), В. Лоскот (зокрема, з ним був у експедиції в Придунав'ї у 1973 р., про що свідчать зразки птахів у ННПМ[2]), В. Вакаренко, О. Босак, М. Головушкін. З багатьма він активно спілкувався й за темою утримання птахів. У нього завжди жили амадіни, а часом тримав і диких співочих птахів (синиці, щиглики) (В. Вакаренко, особ. повід.).

---

[1] Наталія Миколаївна Волненко (її портрет є в огляді історії музею: [Маніло & Мовчан 2019]) звільнилася 1978 р., а згодом пішла до одного з київських монастирів.

[2] Важлива деталь: експедиція могла бути гідробіологічною: «на Вилківській біостанції, яка довго належала ІГБ, був маленький, але дуже гарний музей природи» (О. Протасов, особ. повід.).

Про гідробіологічне коло відомостей мало. У 1979–1881 рр. Юрій Волненко мав наукові публікації щодо рибного населення в районі Деснянського водозабору [Коваль *et al.* 1979; Дячук *et al.* 1981] та за іншими темами, якими він активно займався у період роботи в Інституті гідробіології.

Є неоднозначні відомості про те, що деякий час, найімовірніше між роботою в ІЗАН (до 1967) та в ІГБ (з 1969 р.) він працював також в Інституті фізіології імені Богомольця [В. Вакаренко, особ. повід.].

Внески дослідника в розвиток музеїв згадуються фактично в усіх оглядах [Шидловський 2012; Маніло & Мовчан 2019 та ін.]. Ще частіше згадуються зібрані ним колекції ссавців, птахів і риб.

Подяка

Автор дякує В. Вакаренку, Л. Прокопчук, М. Осиповій, О. Протасову за цінні спогади, Н. Майстровій за уточнення важливих фактів з особової справи (ОС) в ІГБ та О. Протасову за електронну копію ОС та важливі спогади про музей в ІГБ, Д. Лазарєву за електронну копію ОС в ІЗАН. Дякую С. Тайковій за дані про обсяги орнітологічної колекції ННПМ та Л. Прокопчук за надані в користування фотографії.

Література

Дячук, І. Є., М. В. Коваль, О. Ф. Ляшенко, Ю. О. Волненко. 1981. Рибогосподарська характеристика пониззя р. Десни в зв'язку з забором води у Деснянський водопровід. *Вісник Академії наук Української РСР*, № 8: 46–48.

Загороднюк, І. 2020. Визначний дослідник іхтіофауни України Анатолій Щербуха (1935–2020). *Geo&Bio*, **19**: 148–153. https://doi.org/10.15407/gb1914

Коваль, Н. В., И. Е. Дячук, Ю. А. Волненко, В. А. Кундиев. 1979. О заносе рыбы в системы водоподготовки (на примере Деснянского водопровода). *Гидробиол. журнал*, **15** (4): 58–62.

Лоскот, В. М. 2019. Автобіографічні нариси. Володимир Михайлович Лоскот. *Збірник праць Зоологічного музею*, **50**: 78–80.

Маніло, Л. Г., Ю. В. Мовчан 2019. Історія створення експозиції зоологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України. *Збірник праць Зоологічного музею*, **50**: 3–15.

Мовчан, Ю. В., Л. Г. Манило, А. И. Смирнов, А. Я. Щербуха. 2003. *Каталог коллекций зоологического музея ННПМ НАН Украины. Круглоротые и рыбы.* Зоомузей ННПМ НАН Украины, Киев, 1–241. https://www.researchgate.net/publication/260858355

Шидловський, І. 2012. *Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України.* За ред. Й. Царика. ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 1–112.

***ЗАГОРОДНЮК, І.* Юрій Волненко — зоолог, таксидерміст трьох київських зоологічних музеїв.** — Нарис про успішного музейника, таксидерміста і досвідченого польового зоолога. Колега пройшов експедиційні маршрути по Туркменістану, Азербайджану, Амуру, Курилам, Придунав'ю, мав численні ближні виїзди по Київщині, включно з мисливськими практиками. Працював у зоологічних музеях Київського університету (1959?–1963) та Інституту зоології АНУ (1964–1967), в Інституті гідробіології АНУ (1969–1977) та в зоомузеї Національного медінституту (1978–2018). Як досвідчений таксидерміст спеціалізувався на препаруванні та виготовлені опудал тварин для експозицій, був автором низки діорам нинішнього Національного науково-природничого музею.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 160–163 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1726

Сергій Пасічник (1964–2024): зоолог, науковець, педагог

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Serhiy Pasichnyk (1964–2024): zoologist, scientist, and teacher.** — An essay about a biologist who started his career as a theriologist and morphologist, and later became a professional lecturer at Nizhyn University and a researcher of a wide profile. His attention was focused not only on morphology, but also on population studies, genetics, and palaeontology. As a zoologist, he was interested and published in the field of studying not only mammals, but also amphibians, spiders, and ticks. In general, the researcher was always active in the field, conducting field practices, organising expeditions, and working part-time in the Ichnia National Park. As an educator, he had a significant number of original developments in the courses of zoological, genetic, and population studies, including a number of manuals. He taught at Nizhyn University and Kyiv-Mohyla Academy.

Біографічна довідка

Пасічник Сергій Валентинович народжений 31 березня 1964 р. в м. Ніжині. Вищу освіту здобув у 1986 р., закінчивши Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя за спеціальністю «біологія і хімія»; отримав кваліфікацію вчителя біології та хімії. У 1994 р. закінчив аспірантуру при Інституті зоології НАНУ (ІЗАН). У 1995 р. захистив кандидатську дисертацію і з того року й до кінця життя працював викладачем (з 1998 р. доцентом) у Ніжинському університеті.

В останні років 10–15 мешкав із сім'єю в Києві, де за сумісництвом працював у Могилянській академії; до Ніжина приїжджав читати лекції, і тоді мешкав у старому батьківському будинку. Власне, в тому будинку і сталася біда: колега загинув від чадного газу вранці 22 жовтня 2024 р., у віці 60 років.

Рис. 1. Сергій Валентинович Пасічник. Фото з сайту кафедри, на якій працював дослідник, редаговано (URL).

Доробки в галузі теріології

Кандидатська дисертація була присвячена темі «Морфофункціональний аналіз жувального апарату сліпаків (Rodentia, Spalacidae)» і захищена 1995 р. за спеціальністю 03.00.08 — зоологія на спецраді при ІЗАН[1].

У своєму науковому доробку має близько 50 публікацій, серед яких: наукові статті у фахових виданнях, навчальні посібники, методичні рекомендації та ін. Серед важливих теріологічних доробків важливо відмітити дві статті дисертаційного циклу: «Морфофункціональний аналіз щелепного апарату сліпаків» та «Морфофункціональний аналіз потиличної ділянки черепа деяких міоморфних гризунів, які транспортують ґрунт головою», опубліковані у журналі «Вестник зоологии» [Пасечник 1992, 1994].

Згодом інтереси розширилися, і в доробку були й палеонтологічні праці, зокрема «Загальна характеристика верхньокрейдяної фауни з виходів крейди в районі с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н)» [Пасічник 1994].

З роками сліпаки знову стали об’єктом уваги у статті «Просторова структура популяції *Nannospalax leucodon* (Nordman, 1840) на півдні України: кормовий та едафічний аспекти» [Пасічник *et al.* 2020]. Згодом, як співробітник Ічнянського НПП, вивчав кажанів парку, що знайшло відображення у статті «Зміни чисельності кажанів Ічнянського національного природного парку» [Пасічник & Овчарик 2023]. Як теріолог і місцевий зоолог, був у організаторах III Теріошколи на біостанції «Ядути» 1996 року.

З ним пов’язана історія «втрати» і знаходження остеологічної колекції сліпаків, які були об’єктами його дисертаційного дослідження і згодом стали темою історичних розвідок і медійних історій про типові зразки сліпака піщаного та колекції Євдокії Решетник: ці матеріали кілька десятиліть зберігалися у нього в гаражі (про типи *Spalax arenarius* див.: [Загороднюк & Коробченко 2023]). На щастя, ці історії завершилися добре саме завдяки турботам С. Пасічника, який врешті 2012 р. передав ці матеріали автору.

Позатеріологічне

Окрім теріології, напрямами його наукових пошуків були (за сайтом кафедри) генетика та селекція, арахнологія, акарологія, ентомологія, батрахота герпетологія. За сумісництвом працював на кафедрі біології НаУКМА та в Ічнянському національному парку. Активно працював у полі, як в Ічнянському парку, так і в експедиціях. Останніми роками співпрацював з арахнологами й акарологами ІЗАН К. Євтушенко, В. Бондаревим та Л. Колодочкою, бував з ними у тривалих експедиціях (рис. 2), остання з яких — 10 днів на Кіровоградщині. За матеріалами досліджень готувалися спільні наукові статті [напр.: Бондарєв & Пасічник 2018]. Мав доробки у галузі герпетології.

---

[1] В архіві автора є також такий варіант: «Пасечник, С. В. 1993. Тенденции становления челюстного аппарата и височно-затылочной области черепа у некоторых роющих грызунов.»

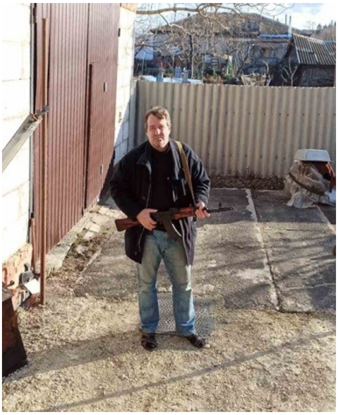

Рис. 2–3. Сергій Пасічник (в центрі) з колегами-акарологами в експедиції 2019 р. до Мезинського НПП; ліворуч — Л. Колодочка, праворуч — В. Бондарев. Фото праворуч — Сергій Пасічник у Територіальній обороні Ніжина 2022 року. Обидва фото від В. Бондарева, редаговано.

Сергій Пасічник був в університеті гарантом освітньої програми «Середня освіта (Природничі науки)». Як викладач розробив та викладав низку навчальних дисциплін, серед яких — «Зоологія безхребетних», «Біогеографія», «Генетика популяцій з основами біометрії», «Паразитологія» та ін. Серед доробків за цими дисциплінами варто згадати посібники «Екологія тварин» [Лисенко & Пасічник 2017] та «Систематика хордових тварин» [Кедров & Пасічник 2017] (і таких було не менше 5–7).

Неодноразово проводив навчально-польову практику студентів з біології на науково-дослідній базі «Лісове озеро» в окол. с. Ядути[2]. Щороку керував студентськими кваліфікаційними та магістерськими дослідженнями, в різні роки брав участь у журі конкурсу наукових робіт МАН в м. Ніжині. Неодноразово виступав серед організаторів різноманітних конференцій, семінарів, круглих столів. Як соціально активна і небайдужа людина з перших днів великої війни пішов у Тероборону рідного Ніжина (рис. 3).

Мав низку професійних відзнак, серед яких Грамота Чернігівського обласної державної адміністрації (2020 р.) та Грамоти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Його неочікуване зникнення в самому розквіті сил стало непоправною втратою для колег: він був неймовірно світлою і доброю людиною, надзвичайно працьовитою і відповідальною, широко ерудованою і захопленою своїм фахом і світом науки й освіти.

---

[2] Саме тут проходили дві теріологічні школи — ІІІ Теріологічна школа-семінар «Аналіз фауністичних угруповань» (21–25 жовтня 1996 р.) та «Семінар із визначення кажанів та локалізації їхніх сховищ за допомогою ультразвукових детекторів» (29 квітня – 4 травня 2000 р.).

Подяка

Автор дякує В. Бондарєву за розповіді про останні роки життя колеги та спільні з ним експедиції, уточнені деталі біографії та надані в користування фото.

Література

Бондарєв, В. Ю., С. В. Пасічник. 2018. До видового складу кліщів-фітосейід (Parasitiformes, Phytoseiidae) Національного природного парку «Ічнянський». *Український ентомологічний журнал*, 2 (15): 46–51.

Загороднюк, І., М. Коробченко. 2023. Хорологія *Spalax arenarius* — ендемічного виду гризунів Нижньодніпровських пісків і Таврійського степу. *Theriologia Ukrainica*, **26**: 105–131. CrossRef

Кедров, Б. Ю., С. В. Пасічник. 2017. *Систематика хордових тварин. Навчальний посібник*. Частина 1. Риби. Ніжин, 1–52.

Лисенко, Г. М., С. В. Пасічник. 2017. *Екологія тварин. Навчально-методичний посібник для студентів біологічних спеціальностей.* Ніжин, 1–58.

Пасечник, С. В. 1992. Морфофункциональный анализ челюстного аппарата слепышей. *Вестник зоологии*, № 4: 68–72.

Пасечник, С. В. 1994. Морфофункциональный анализ затылочной области черепа некоторых миоморфных грызунов, траспортирующих грунт головой. *Вестник зоологии*, № 3: 39–44.

Пасічник, С. В. 1994. Загальна характеристика верхньокрейдяної фауни з виходів крейди в районі с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н). *Збірник праць Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського*. Ніжин, 84–92.

Пасічник, С. В., Г. М. Лисенко, О. М. Федун. 2020. Просторова структура популяції Nannospalax leucodon (Nordman, 1840) на півдні України: кормовий та едафічний аспекти. *Екологічні науки: науково-практичний журнал*, **32**: 121–128. CrossRef

Пасічник, С. В., Я. М. Овчарик. 2023. Зміни чисельності кажанів Ічнянського національного природного парку. *In:* Komarytskyy, M. L. (ed.). *Modern Research in Science and Education. Proceedings of the 4th International Conference.* BoScience Publisher. Chicago, 37–39. URL

Резюме

Загороднюк, І. **Сергій Пасічник (1964–2024): зоолог, науковець, педагог.** — Нарис про біолога, який починав свій шлях як теріолог-морфолог, а згодом став професійним педагогом у Ніжинському університеті й дослідником широкого профілю. Його увагу привертали не тільки морфологія, але й вивчення популяцій, генетика, палеонтологія. Як зоолог, він цікавився і мав публікації в галузі вивчення не тільки ссавців, але й амфібій, павуків, кліщів. Загалом дослідник був незмінно активним у полі, проводив польові практики, організовував експедиції, працював за сумісництвом в Ічнянському національному парку. Як педагог він мав значну кількість оригінальних розробок за навчальними курсами зоологічного, генетичного і популяційного напрямів, включно з низкою методичних посібників. Викладав у Ніжинському університеті і в Києво-Могилянській академії.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 164–168 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1727

Астра Рейтблат (1923–2002) — зоолог, паразитолог, епідеміолог

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Astra Reitblat (1923–2003), a zoologist, parasitologist, and epidemiologist.** — An essay about a researcher who began her scientific career in Kyiv as a theriologist and studied small mammals in the city's green areas (1950). In the following years, she became involved in studying rodent ectoparasites in Dagestan and Stavropol as part of her work in the system of anti-plague stations in the Caucasus and Transcaucasia. From c. 1967 until the end of her life (2002), she had worked at the Stavropol Research Institute of Plague Control of the Caucasus and Transcaucasia. Remaining primarily an acarologist and epidemiologist, the researcher constantly worked on theriological objects, such as gerbils, water voles, and ground squirrels. In Kyiv, she maintained relations with the Shcherbak family of zoologists.

Біографічні деталі[1]

Астра Рейтблат народилася 1923 р. в Чернігові, з 1926 р. сім’я в Житомирі, де 1931 р. пішла до школи. 1933 р. сім’я переїхала до Києва, де Астра 1941 р. закінчила школу (№ 155)[2]. З початком окупації Києва сім’я евакуювалася до Удмуртії (Шарканський р-н), де Астра працювала вихователем дитбудинку до травня 1942 р., коли сім’я переїхала в с. Тиловай, де з 09.1942 вона була піонервожатою місцевої школи. У 1943 р. поступила на біофак заочного відділення Іжевського педінституту, 1944 переведена на 2 курс стаціонару того ж вишу. 1945 р. реевакуація з батьками до Києва, де в травні 1945 р. перевелася на біофак Київського держуніверситету.

Закінчила КДУ за спеціальністю «біолог-зоолог» 1949 р. з рекомендацією до аспірантури КДУ, яка не сталася через тогорічну «відсутність місць на кафедрі». З грудня 1949 р. дослідниця працювала в Передкавказзі, про що свідчать і її особова справа у Ставропольському протичумному НДІ, і колекційні зразки в зоомузеї КНУ (ЗМКУ).

---

[1] «А. Г. Рейтблат» — одна з найбільш утаємничених персон серед досліджених автором. Значною мірою це визначається частими переїздами дослідниці й роботою в закритих лабораторіях. Прогрес забезпечили бібліографічний пошук та аналіз колекцій, а також виявлені автором згадки про неї у спогадах М. Щербака [Щербак 2017] та в монографії з історії протичумних служб у СРСР, включно з передруком секретних матеріалів 1998–1999 рр. [Belousova 2013].

[2] По війні це — жіноча школа, на Січових Стрільців (https://www.sch-155.com.ua/).

За виданням «Історія НАНУ 1946–1950» (с. 358) в Києві працював Рейтблат Гершон Маркович (1886 р.н.) — м.н.с. Відділу квітникарства і оранжерейних культур (1946), старший науковий співробітник насіннєво-карантинної лабораторії (1947) Ботанічного саду АН. Врешті виявилося, що це і є її батько, акаролог [напр.: Рейтблат 1945], і батькові акарологія й робота в ботсаду напевно вплинули на фах Астри (дипломна — про гризунів зелених зон Києва, включно з ботанічним садом, дисертація — про кліщів).

Після навчання в Київському університету її «сліди» з'являються в медико-біологічних центрах Передкавказзя, у Дагестані, а згодом і в Ставрополі. Стаття 1958 р. афілійована з Петровським відділенням протичумного НДІ Кавказу і Закавказзя МОЗ СРСР [Рейтблат 1958], надалі вся активність була пов'язана зі Ставропіллям [Рейтблат 1964], де вивчала гамазових кліщів. У Дагестані підготувала кандидатську дисертацію, яку захистила 1967 р. за темою «Гамазові кліщі піщанок Передкавказзя і Закавказзя» [Рейтблат 1967]. Відтоді й до кінця життя працювала в Ставрополі у Протичумному НДІ на посаді старшого наукового співробітника Відділу боротьби з носіями та переносниками особливо-небезпечних інфекцій (лист М. Іллюхи, с/о В. Белік).

У ті роки вона не раз приїжджала до Києва, де залишався її батько [Щербак 2017]. У подальші роки Астра не раз бувала в Києві, користуючись нагодою участі у паразитологічних конференціях (напр. [Рейтблат & Калмыкова 1980])[3]. Не стало дослідниці 2002 р.

Рис. 1. Фото Астри Рейтблат з особової справи за 1949 р. і підпис під автобіографією 20.12.1949. Праворуч — Астра Рейтблат (ідентифікована як у чорному і в капелюсі) в групі студентів у Микитському ботсаду (14.07.1946). Фото з архіву М. Щербака (аналогічне меншої роздільності є в: [Щербак 2017: 92]); на фото ідентифіковано також Л. Гіренка (навчався 1936–1941 + 1946–1947) і М. Щербака (навчався 1945–1948 + 1955–1957, обидва позаду справа).

---

[3] Напевно не без участі Г. Щербак, яка з нею дружила і вивчала одні й ті самі об'єкти.

Рис. 2. Астра на практиці в Криму (1947) [поруч Л. Писарєва й ще одна дівчина]. Фото з архіву Л. Писарєвої.

Теріологічні доробки

Основний період наукових публікацій — 1950–1981 рр. За спектром публікацій вона — теріолог-паразитолог, яка займалася гризунами та їхніми ектопаразитами (спочатку гамазові кліщі, потім блохи). Перша її наукова праця, опублікована у Працях ЗМКУ, присвячена дрібним ссавцям паркових зон Києва [Рейтблат 1950], майже напевно була її дипломною, з матеріалами 1946–1948 рр.[4] Із цінних результатів у статті 1950 р.: описи фауни мікромаммалій зелених зон Києва, запасання зимових запасів мишаками, вплив викошування трав на полівок, що пояснює їхню депресію в містах.

У Зоологічному музеї КНУ є зібрані нею колекційні зразки дрібних ссавців за 1946–1953 рр., спочатку Київ (1946), потім Дунай (1948) і Ставропілля (1950, 1953) (дані з каталогу колекції). Регулярність, різноплановість і географія зборів показують, що дослідниця під час навчання працювала в ЗМКУ (окремі зразки зібрані разом зі Л. Смогоржевським та Л. Гіренком, її одногрупниками і згодом співробітниками музею). Хронологія засвідчує зміщення інтересу на Передкавказзя одразу після навчання (1950), однак те, що зразки й тоді передавалися до ЗМКУ, показує її тривалий зв'язок з музеєм.

Публікації після київського періоду стосувалися досліджень у Махачкалі та Ставрополі, перша з них — з описом нового виду гамазид зі Ставропілля [Рейтблат 1958], виявлених на *Apodemus agrarius*[5]. Подальші доробки були пов'язані з Дагестаном («Наукові праці Дагестанської протичумної станції» 1961), як і дисертація (loc. cit., 1967).

Надалі, займаючись спрямовано експопаразитами гризунів (напевно як переносниками інфекцій), дослідниця так чи інакше приділяла увагу ссавцям. Це було і в дослідженнях ектопаразитів щура водяного з Дагестану [Пузанский & Рейтблат 1972], і при вивченні структури ізольованих поселень ховраха малого на Ставропіллі [Емельянов *et al.* 1974], і при випробовуваннях протиблохових препаратів для опрацювання поселень ховрахів гірських [Савельев *et al.* 1981]. (В усіх цих публікаціях вказана афіліація «Ставропольський н.д. протичумного інституту Кавказу і Закавказзя»).

---

[4] Керівником дипломної роботи напевно був О. Корнєєв, тогочасний керівник кафедри зоології (1948–1964) і зоологічного музею (1952–1965) КДУ, автор дисертації «Мишоподібні гризуни Київщини, їхнє економічне значення та роль у природі» (1940) [Харчук 2022].

[5] Вид названо на честь П. Д. Голубєва, у зборах якого і було виявлено гамазових кліщів роду *Olopachys* і описано як новий вид *Olopachys golubevi*. Примітно, що в ЗМКУ є зразки, зібрані «Голубєвим» 1948 р. на Ставропіллі: *Lagurus lagurus* #2462, Ставропольський край, Іпатівський р-н, 13.10.1948 (за два роки там працюватиме й вона).

Позатеріологічне

Співпрацювала (й очевидно дружила) з Ольгою Скалон (1905–1980) — відомим ентомологом і паразитологом, дослідницею бліх, що захистила дисертацію 1966 р. (на рік раніше від Рейтблат). Співпрацювала вона і з Зоологічним інститутом АН СРСР, тоді провідною зоологічною установою СРСР. В авторефераті дисертації (1967) вказано: «Польові спостереження проведено на базі Ставропольської філії ВНДПЧІ «Мікроб», Дагестанської та Азербайджанської протичумних станцій. Експериментальну частину роботи виконано в лабораторії Дагестанської протичумної станції. Обробку матеріалу частково проведено в Лабораторії паразитології Зоологічного Інституту АН СРСР. Науковий керівник: к.б.н. Н. Г. Брегетова.»

За різними джерелами [напр., Belousova 2013] у Ставрополі її напарницею по роботі (і не тільки) була Надія Лабунець, яка згодом стала упорядником її книжки «Дітлацький заповідник» (рис. 3). Зі спогадів про Н. Лабунець, яка також почала свій шлях у 1950 р. в Ставропольській протичумці, робота в цьому НДІ давала гарний достаток і можливості, не доступні для більшості посполитих[6]; все це напевно влаштовувало й Астру.

Примітним виявився пієтет родини Щербаків до родини Рейтблатів, про що свідчать спогади Миколи Щербака [2017], який, як виявляється, був учнем Гершона Рейтблата, батька Астри, і добре знав й саму Астру[7], а його дружина — Галина Йосипівна Щербак — була одночасно з нею в аспірантурі й так само вивчала гамазових кліщів. Їхнє спілкування тривало, видається, всі роки їхнього знайомства, починаючи з 1945 р.

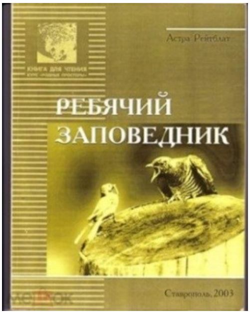

Рис. 3. Палітурка книжки «Дітлацький заповідник» 2003 р. (168 с.), автор ілюстрацій — Н. Лабунець; на звороті обкладинки наведено стислу біографічну довідку про Астру Рейтблат. Її особливе ставлення до дітей (перша робота в дитбудинку, потім піонервожата) і відсутність власної родини (не факт) позначилися на тому, що вона удочерила дівчинку, якою все життя й опікувалася, як і онучкою. Про це є у спогадах М. Щербака. Окрім цієї книжки варто згадати також чималу статтю А. Рейтблат про Сергія Даля в «Матеріалах з вивчення Ставропольського краю» [Бабеньшев & Рейтблат 1988], того самого, на честь якого Ілля Даревський описав унікальну партеногенетичну ящірку *Darevskia dahli* (Darevsky, 1957).

---

[6] За спогадами про неї (2008), «Нелегка праця біолога-паразитолога за радянських часів оплачувалася гідно, що дало змогу Лабунець стати першою жінкою в Ставрополі за кермом власного автомобіля. ... А ще подорожі за турпутівками — Куба, Індія, Африка, Бельгія, Австрія...».

[7] Як згадує М. Щербак [loc. cit.: 63–64], «Керівником гуртка юннатів був науковий співробітник ботсаду Гершон Маркович Рейтблат, низенького зросту, у пом'ятому костюмі. Він жив разом з дочкою Астрою, яка теж відвідувала гурток. Вона вчилася на біофаці, захоплювалася гризунами, захистила кандидатську дисертацію і працювала згодом у Махачкалі на протичумній станції. ... Остання зустріч з ним відбулася вже після мого повернення з концтабору... В один із приїздів до Києва Астра розповіла мені, що поховала батька і взяла на виховання дитину з дитбудинку.»

Подяка

Автор щиро дякує всім, хто сприяв цьому дослідженню, зокрема В. Беліку, М. Біляшівському, Л. Прокопчук, З. Берест, О. Виноградовій, І. Євстаф'єву, В. Константіновій, Е. Король, Ж. Розорі.

Бібліографія

Бабенышев, В. П., А. Г. Рейтблат. 1988. Биолог, краевед Сергей Константинович Даль (1904–1982). *Материалы по изучению Ставропольского края*, **15–16**: 395–404.

Емельянов, П. Ф., Л. В. Брюханова, Н. В. Глушко, А. Г. Рейтблат. 1974. Экологическая структура изолированных поселений малого суслика в Ставропольском крае. *В кн.: Особо-опасные инфекции на Кавказе. Выпуск 1.* Ставрополь, 137–139.

Рейтблат, А. 1950. Мышевидные грызуны зелёных насаждений г. Киева и их роль в городском хозяйстве. *Праці Зоологічного музею КДУ*, **2**: 97–102. (Серія: Наукові записки КДУ; Том 9).

Рейтблат, А. Г. 1958. Новый вид гамазового клеща рода Olopachys (Parasitiformes, Gamasoidea). *Паразитологический сборник Зоол. ин-та АН СССР*, **18**: 180–182.

Рейтблат, А. Г. 1964. О фауне гамазовых клещей (Gamasoidea, Parasitiformes) Ставропольского края. *В кн.: Эктопаразиты (фауна, биология и практическое значение), Выпуск 4.* Москва, 244–258.

Рейтблат, А. Г. 1967. *Гамазовые клещи песчанок Предкавказья и Закавказья*. Автореф. канд. дис. Махачкала, 1–20.

Рейтблат, А. Г., Калмыкова, Н. Г. 1980. Новые данные по биологии Haemolaelaps glasgowi Ewing. *В кн.: IX конференции Украинского паразитологического общества. Тезисы докладов. Часть 5*. Киев, 72–73.

Пузанский, В. Н., А. Г. Рейтблат. 1972. К фауне эктопаразитов водяной полевки в Дагестане. *В кн.: Научная конференция Ставропольского отделения МОИП. Тезисы докладов.* Ставрополь, 50–51.

Савельев, В. Н., М. П. Козлов, А. Г. Рейтблат, [et al.]. 1981. Испытание энтеробактерина-3 против блох горного суслика в полевых условиях. *В кн.: Эпидемиология и профилактика природно-очаговых инфекций.* Саратов, 108–113.

Харчук, С. 2022. Корнєєв Олександр Порфирович — зоолог, созолог, педагог. *Novitates Theriologicae*, **14**: 172–175.

Щербак, Ю. (упор.). 2017. *Микола Щербак — Людина Природи: статті, документи, спогади, фото (збірник)*. Ярославів Вал, Київ, 1–248. ISBN 978-617-605-025-4

Belousova, T. 2013. Part II: The anti-plague system in Russian and Western Media. *In:* Mahoney, C. W., J. W. Toppin, R. A. Zilinskas (eds). *Stories of the Soviet Anti-Plague System*. Monterey Institute of International Studies. Monterey (CA, USA), 213–219. (CNS Occasional Paper, No. 18). ISBN 978-0-9892361-3-3 https://www.files.ethz.ch (pdf)

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. **Астра Рейтблат (1923–2002) — зоолог, паразитолог, епідеміолог.** — Нарис про дослідницю, що починала свій науковий шлях у Києві як теріолог і вивчала дрібних ссавців зелених зон міста (1950). У подальші роки вона зайнялася ектопаразитами гризунів, досліджуючи їх у Дагестані й Ставропіллі, у рамках роботи в системі протичумних станцій Кавказу і Закавказзя. З бл. 1967 р. і до кінця життя (2002) працювала в Ставропольському протичумному НДІ Кавказу і Закавказзя. Залишаючись передусім акарологом та епідеміологом, дослідниця незмінно працювала на теріологічних об'єктах, якими були піщанки, щури, ховрахи. У Києві підтримувала стосунки з родиною зоологів-Щербаків.

Novitates Theriologicae, Pars 18: 169–171 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1728

Сергій Славков — препаратор і таксидерміст з Музею лісових звірів і птахів НУБіП (Київ)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Serhiy Slavkov, a preparator and taxidermist from the Museum of Forest Mammals and Birds of the NULES (Kyiv).** — Slavkov Serhii Mykhailovych (1919–1997) was a zoologist, taxidermist, and one of the authors of the modern zoological museum of the NULES, which was built on the place of the museum, destroyed in 1941 and is now called the Museum of Forest Mammals and Birds. The researcher worked in the museum for about 50 years, from ~1950 to ~2000, and became one of the main collectors and preparators of specimens and the author of the exhibition. Working as a taxidermist (officially in the system of the educational institution as a 'training master'), he made almost all large-sized stuffed figures from specimens received by the museum from various sources.

Біографічні деталі

Славков Сергій Михайлович народжений 1919 р. на Донеччині, в с. Мала Іллінівка (за сайтом «Дорога памяти»), що нині є частиною м. Бахмут. Про довоєнне життя відомостей немає. У часи радянсько-німецької війни був на фронті, воював разом з О. Салганським, з яким надалі працював усе життя разом на лісогосподарському факультеті Української сільськогосподарської академії (УСГА, нині факультет є інститутом у рамках НУБіП), займаючись Зоологічним музеєм академії, а по суті його повоєнною відбудовою.

В УСГА був щонайменше з 1952 р. (можливо, з 1946–1947), на посаді навчального майстра [Шевченко *et al.* 2015], по суті був таксидермістом і автором експозиції, у старшому віці — «доглядач музею» (так його представляв О. Салганський: С. Жила, особ. повід.). Відомостей про останній період життя немає; рік смерті, можливо, 1997 (С. Шевченко, особ. повід.).

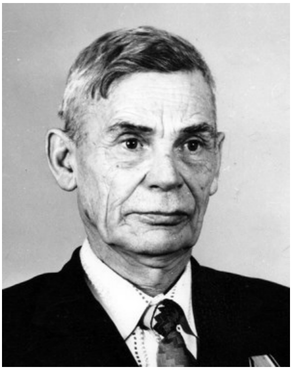

Рис. 1. Сергій Славков. Фото близько 1990 р. З архіву кафедри лісівництва ННІ лісового та садово-паркового господарства НУБіП (за сприяння А. Чурілова і С. Сендоніна).

Робота в музеї

Сергій Михайлович незмінно працював в УСГА разом з О. Салганським (ймовірно, з часу його приходу туди у 1952 р.[1]), займаючись всі роки тільки музеєм. Про участь у розвитку музею подібними, проте надто стислими фразами написано у великій кількості джерел, напр. у книзі В. Свириденка [2005] і в оглядах музеїв НУБіП [Лановюк 2012; Шевченко *et al*. 2015 та ін.]: що був соратником О. Салганського і що разом із ним у 1950–1990-х роках розбудовував музей. За свідченнями колег, він був одним з небагатьох київських таксидермістів, які мали дозвіл на використання миш'яку (С. Шевченко, зі слів О. Салганського), і він був автором фактично всіх нових опудал звірів і, очевидно, й препаратором багатьох остеологічних зразків (С. Жила, з переказів на факультеті та слів О. Салганського).

У базі даних щодо зразків музею, створеній С. Шевченком, є 11 записів про опудала, виготовлені С. Славковим, проте очевидно, що всіх зразків його авторства значно більше, проте не всі майстер підписував. У огляді колекції вказано, що Салганським і Славковим «зібрана левова частка експонатів, які представлені нині в експозиції музею.» [Шевченко *et al*. 2015: 111]. Практика роботи та співпраці цих двох натхненних музейників полягала в тому, що як авторитетний дослідник і надзвичайно контактна особа, Салганський здобував матеріал з усіх можливих джерел (мисливці, розплідники, зоопарки тощо), а вже Сергій Михайлович його препарував.

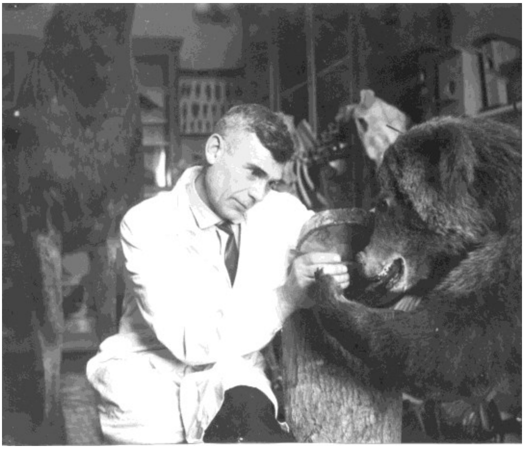

Рис. 2. Сергій Славков у експозиції музею біля створених ним опудал ведмедів. Отримано за сприяння А. Чурілова і С. Сендоніна, з архіву кафедри лісівництва НУБіП.

Серед експозиційних зразків, препарованих С. Славковим (за БД, створеної С. Шевченком):

Erinaceus concolor (1955, 2 екз., окол. Києва); *Panthera tigris* (без року, 1 juv., Київ, зоопарк), *Ursus arctos* (2 екз., без дати і лок.); *Capra sibirica* (1 екз., 1962, Київ, зоопарк); *Alces alces* (1 екз., с. Гути Сумської обл.); *Cervus elaphus* (3 екз., 1960, різні підвиди, у т.ч. Асканія, Крим); *C. nippon* (1 екз., одомашн. стадо з Буркутів, Херсонської обл., 1959); *Moschus moschiferus* (1 екз., 1982, без дет.); *Castor fiber* (1 екз., 1978, Ушомир, + 1 скелет, 1970, без дет.); *Tamias sibiricus* (4 екз., 1982, без дет.).

---

[1] Можливо, все було навпаки, і Салганського до УСХА переманив Славков, який, як таксидерміст, міг працювати там і раніше, одразу по війні (напевно в парі з О. Даниловичем), оскільки музей був знищений і потреба у відновленні наочностей була гострою.

Різне

Те, що С. Славков був родом з Бахмута, наводить на думку, що уроки з препарування і музеєфікації ссавців і птахів він отримав у одному з найкращих тогочасних музеїв сходу України — Бахмутському, яким опікувався відомий музейник Борис Вальх (1876–1942) [Загороднюк & Пархоменко 2018]. Якщо це так, то можна припустити, що після закінчення шкільного навчання він міг потрапити до цього музею, завдяки чому надалі мав навики музейної роботи, зреалізованої в Києві. Чи був він мисливцем і чи здобував сам матеріал — не відомо, але відомо (за переказами колег), що його ніколи не цікавили таксономії чи хорологія знахідок, і така інформація його навіть дратувала, бо не мала стосунку до задач таксидермії.

Сергій Славков був учасником радянсько-німецької війни та пройшов довгий фронтовий шлях, разом з О. Салганським, з яким надалі й до кінця життя товаришував і співпрацював на одній кафедрі. За участь у бойових діях часів тієї війни отримав Орден Вітчизняної війни II ступеню (за сайтом «Дорога пам'яті»: https://1418museum.ru).

Подяки

Автор дякує своїм колегам, що навчалися або працюють у НУБіП, за допомогу в реконструкції окремих фрагментів цієї розвідки — С. Жилі, А. Чурілову, С. Шевченку. Моя подяка С. Сердоніну за надані в користування фото.

Література

Загороднюк, І., В. Пархоменко. 2018. Борис Вальх та розвиток зоології й музеології на сході України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: біологія,* **31**: 72–98. CrossRef

Лановюк, Л. П. 2012. Хранителі пам'яті (з історії розвитку музейної справи в НУБіП України). *Сторінки історії (КПІ),* **33**: 44–52. https://ela.kpi.ua

Свириденко, В. Є. 2005. *Кузня лісогосподарських кадрів: до 165-річчя лісогосподарського факультету Національного аграрного університету*. Арістей, Київ, 1–152.

Шевченко, С. М., В. М. Тищенко, І. В. Давиденко. 2015. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). *Вісник Національного науково-природничого музею*, **13**: 111–118. [Ukrainian] https://bit.ly/3ohBgWW

Резюме

***Загороднюк, І.* Сергій Славков — препаратор і таксидерміст з музею лісових звірів і птахів НУБіП (Київ).** — Славков Сергій Михайлович (1919–1997) — зоолог, таксидерміст, один з авторів сучасного зоологічного музею НУБіП, що виник на місці знищеного у 1941 р. музею і нині має назву «Музей лісових звірів і птахів». Дослідник працював у музеї близько 50 рр., з ~1950 до ~1997 і став одним з основних колекторів і препараторів зразків та автором експозиції. Працюючи в статусі таксидерміста (офіційно в системі навчального закладу як «навчальний майстер»), він виготовив практично всі великорозмірні опудала зі зразків, що надходили до музею з різних джерел.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 172–175 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1729

Олександр Тягунов — колектор, таксидерміст і дослідник

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. **Oleksandr Tiagunov, a collector, taxidermist, and researcher.** — An essay about the zoologist, who is noted as a collector of zoological museums of Ukraine (birds and small mammals) and of large samples of hedgehog diet (>1300). The researcher worked in a number of zoological centres in Kyiv and was associated with the zoological museums of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (now NUBiP) and IZAN (NMNH). One of his most notable achievements was the analysis of hedgehog feeding, carried out not only by taxonomic groups of prey species, but also by their population, habitat and ecomorphological types. This allowed us to clearly define the species' trophic niche.

Біографічна довідка

Олександр Сергійович (Алік) Тягунов[1] народжений 8.02.1947 у Києві. Вчився в школі у 1954–1963 рр. Працював в установах зоологічного профілю Києва й області: Інституті зоології АН (таксидерміст зоомузею, 09.1964 до 06.1967), у 1967–1973 навчався в сільгоспакадемії (УСГА) на зоотехніка, у 1968–1971 керував гуртками зоологів у Палаці піонерів, 1971–1972 — таксидерміст зоомузею УСГА, з 1972 р. і надалі — мисливствознавець у різних установах, зокрема й у Київському військовому окрузі (1974–1977).

В ІЗАН працював у складі музейної групи, проте на вимогу її керівника М. Щербака звільнився; особова справа в ІЗАН вдруге відкрита у 03.1978–02.1982. Після, за переказами колег, працював у Красноярському краї, де займався промислом соболя, за що мав кримінальні справи. На поч. 1990-х (1990–1992) неодноразово бував на біобазі «Теремки», де спільно з О. Петрусенком аналізував живлення їжаків за матеріалами, зібраними ним у 1968–1970 рр. Подальша доля невідома.

Рис. 1. Олександр Тягунов. Фото з особової справи в ІЗАН (#1716), 1978 р.; за сприяння Д. Лазарєва.

---

[1] Ім’я й по-батькові з’ясовано за оглядом іхтіологічних досліджень у ННПМ [Мовчан 2019].

Наукові доробки та теріологічні колекції

Найпримітнішим теріологічним доробком став препринт «Трофічні зв'язки їжака у природних екосистемах України» [Петрусенко *et al.* 1993][1]. Матеріал зібрано протягом 1968–1970 рр. на півночі Київщини[2], мова про 1259 шлунків (+14 проб з Криму) [ibid.]. Очевидно, збір матеріалу проводився з використанням спеціально навченого пса[3]. Ці матеріали планувалося використати для дисертації, проте через проблеми з їх походженням (неясність способів здобування) М. Воїнственський як керівник відділу цю ідею відхилив. Ця тема явно пов'язана з вивченням Тягуновим тетеревів, чому він присвятив одну з праць [Тягунов 1984] і, по-друге, в обґрунтуванні цитованої праці вказано, що наприкінці 1960-х і початку 1970-х років робітникам мисливських господарств було рекомендовано знищувати їжака в місцях гніздування куріпок, тетеруків, рябчиків, фазанів тощо[4].

Окрім величезного обсягу фактичного матеріалу цінністю цієї праці є опис об'єктів живлення за класифікатором С. Медведєва, коли кожний таксон зі списку жертв описано за низкою екоморфологічних, просторово-часових та популяційних ознак, що дозволило чітко схарактеризувати трофічну нішу виду: загалом використано 90 атрибутів, об'єднаних у 15 груп.

У середині 1980-х рр. разом зі співробітником ІЗАН І. Люриним займався темою формування зоокомплексів лісових екосистем Полісся в умовах меліорації, чому присвячено окрему працю [Тягунов & Люрин 1985].

Колекції Тягунова є в ННПМ та в НУБіП. Колекції в ННПМ охоплюють 1964–1965 ррр. і представлені шкірками й черепами (5 екз. *Microtus* з Чорноморського заповідника — спиртові) [кількість екз. вказано для n > 1].

> *Sylvaemus sylvaticus* (Київ, Теремки, 20.02.64)[5]; *Sylvaemus tauricus* (Крим, Айпетрі, 8.06.61; Закарпаття, Мукачівський р-н, с. Синяк, 8–9.06.65, 9 екз.; Закарпаття, Тячівський р-н, Вел. Уголька, 1.06.65, 3 екз.); *Sorex araneus* (Київ, 12.06.64); *Myodes glareolus* (Київ, Теремки, 6–21.02.64, 12 екз.; Кіровоградська обл., Знам'янський р-н, с. Водяне, Чорний ліс, 1.11.64, 2 екз.; Карпати, без дет., 1.05.65; Івано-Франківська обл., Ворохта, 15.06.65); *Microtus arvalis* (Київська обл., Яготин, 18.11.65); *Microtus socialis* (Херсонська обл., Чорноморський заповідник, 20–21.05.65, 5 екз.).

В огляді колекцій НУБіП [Шевченко *et al.* 2015] відмічено, що його збори за обсягом посідають друге місце (140 екз.); серед них 15 зразків ссавців, зібраних на Київщині (Дніпро, Десна), з крайніми датами 1.06.70–13.06.71:

---

[1] Ця робота заслуговує на повноцінну публікацію, наразі це лише препринт.

[2] У Поліському, Димерському, Києво-Святошинському, Макарівському і Тетіївському районах.

[3] Про пса у цій праці слова немає, проте всі колеги повідомляли про мисливські захоплення Тягунова і його роботу з псами (дратхари), які вкрай небайдужі до їжаків і часто їх вбивають.

[4] У першій фразі завершальної частини огляду вказано «... ми насамперед усвідомлюємо варварський спосіб здобування (...) матеріалу, покладеного в основу цієї роботи. Єдиним виправданням є те, що їжаки (...) винищувалися працівниками мисливських і лісових господарств; О. С. Тягунов підбирав лише мертвих особин для взяття вмісту травного тракту.» (с. 31–32).

[5] Знахідку *Sylvaemus sylvaticus* у Теремках 1964 р. цитовано автором [Загороднюк 1993].

Колекція скелетів (кістки в пробірках): *Talpa europaea* (Київ, центр. ст. юннатів, 28.06.70); *Microtus arvalis* (Глібовка Вишгородського р-ну, 1.05.70, 26.06.70; Двірське ДМГ, 1.05.70; ур. Теремки, 7.05.70, 13.07.70), *Sylvaemus sylvaticus* (Київ, поля зрошення, 24.03.70); *Mus musculus* (Київ, бул. Шевченка, 21.03.70)[1]. Колекція тушок: *Erinaceus concolor* (Пуща-Водиця, 12.10.70, 2 екз.), *Arvicola amphibius* (Вищедубечанськське ДМГ, 10.06.71), *Sylvaemus sylvaticus* (Летки 8.06.71), *Mus musculus* (гирло Десни, 5.06.71; Летки, 8.06.71; Хотянівка, 8–9.06.71, 3 екз.; Остер 14.06.71, 2 екз.; Пирново, 13.06.71, 2 екз.).

З місць зберігання зразків, географії зборів і хронологій можна припустити, що дослідник у 1964–1965 (напевно і пізніше) працював у ІЗАН, а у 1970–1971 рр. — у НУБіП. (Для орієнтира: у 1960–1975 рр. у зоомузеї ІЗАН таксидермістом і потім художником працював Євген Заблудовський, тобто вони напевно були напарниками по музейній роботі й напевно тому є подібні етикетки на зразках з Архангельська 1964 та Криму 1965 р.).

Мав близько 10 публікацій у мисливських виданнях (за особовою справою в ІЗАН), серед них: «Їжак в мисливському господарстві України» (Охота и охотничье хозяйство, 1974, № 7), «Ондатра в наших господарствах» (Охотник, 1975, № 6), «Сказ у диких тварин» (Охотник, 1975, № 6).

Позатеріологічне, захоплення, чесноти

Як досвідчений мисливець і зоолог, О. Тягунов вирізнявся увагою до птахів. У колекції зоомузею НУБіП[2] є чимало орнітологічних зборів цього колектора (125 тушок птахів) [Шевченко *et al.* 2016], із широким спектром родів: *Podiceps, Anas, Crex, Corvus, Passer, Phylloscopus, Psitta, Alauda, Anthus, Pinicola, Parus* тощо (С. Шевченко, особ. повід.). Цей спектр засвідчує інтерес дослідника до всього різноманіття, без обмеження уваги мисливськими чи іншими видами. Є й раритети: тушка жовни зеленої (*Picus viridis*) зі ст. Спартак Бородянського р-ну (02.04.1969); опудало сивки звичайної (*Pluvialis atricaria*) з Архангельської обл. (17.08.69).

Одним з його інтересів була динаміка ареалу тетерука в Україні [Тягунов 1984]. Цю тему планували як дисертаційну, що узгоджувалося з мисливськими пристрастями науковця. Проте ця тема не отримала розвитку. Шкодила послідовності й несталість інтересів: одна з останніх активностей в ІЗАН, яку він готував як доповідь, — тема утилізації деревини в лісгоспах (М. Клестов, особ. повід.). І це було останньою пам'ятною подією.

Головними пристрастями були полювання і пси. Його авантюризм був в усьому: колеги згадують, як він купив костюм генерала лісової служби, в якому їздив на «царські» полювання в різні ДЛМГ. Утримував дратхара, безжального до їжаків: з цього й почався збір проб (перша вибірка з понад 600 шлунків їжаків вразила колег). Дратхар був дуже сильним, якось у мисливсь-

---

[1] Напевно ці зразки маркують роботу колектора у сховищі зразків ссавців з колекції ННПМ, які в 1970–1990-х рр. розміщувалися в підвалі будинку 14 (?) по бул. Шевченка.

[2] Повна сучасна назва цього музею — Навчальна лабораторія «Музей лісових птахів і звірів імені професора О. О. Салганського» [Шевченко *et al.* 2016].

кому господарстві «Ушомир», прив'язаний до печі пес рвонув на голос господаря і розвалив піч. Забавою у місті було те, що цей пес робив стойки на гарних дівчат і постових міліціантів. Вдома, а мешкав він на Коцюбинського, Алік розводив горлицю смішливу (*Streptopelia roseogrisea*).

У Тягунова була низка хвороб скелета (казали про туберкульоз кісток), через що ходив із паличкою, кульгав. Проте це не заважало йому бути вправним мисливцем і польовиком, активною в усьому людиною. Ті, хто його знав, відмічали його як великого, міцного здоров’яка, енергійного й авантюрного, при тому незмінно гарного мисливця і допитливого натураліста.

Подяки

Щира подяка колегам, які сприяли відтворенню біографічних деталей: І. Легейді, М. Головушкіну, М. Клєстову, Л. Міщенко, А. Полуді. Дякую С. Шевченку за уточнення по базі даних колекції НУБіП та Д. Лазарєву за копію особової справи.

Література

Загороднюк, И. В. 1993. Идентификация восточноевропейских форм Sylvaemus sylvaticus (Rodentia) и их географическое распространение. *Вестник зоологии*, **27** (6): 37–47. http://goo.gl/CUw8Ke

Мовчан, Ю. В. 2019. Експозиція і фондові колекції міног і риб у Зоологічному музеї Національного науково-природничого музею НАН України. *Збірник праць Зоологічного музею*, **50**: 29–36. https://museumkiev.org (pdf)

Петрусенко, А. А., Л. Ф. Коваль, А. С. Тягунов. 1993. *Трофические связи ежа в природных экосистемах Украины*. АН Украины, Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена, Украинское териологическое общество, Киев, 1–60. (Серия: Ин-т зоол. АН Украины, Препринт № 93.2).

Шевченко, С. М., В. М. Тищенко, І. В. Давиденко. 2015. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). *Вісник Національного науково-природничого музею*, **13**: 111–118. https://bit.ly/33gb7PR

Тягунов, А. С. 1984. Закономерности исторических изменений ареала тетерева на Украине. *В кн.: Восьмая Всесоюзная зоогеографическая конференция. (Ленинград, Тезисы докладов 6–8 марта 1984 г.).* Москва, 148–149.

Тягунов, А. С., И. Б. Люрин. 1985. Некоторые общие черты формирования зоокомплексов лесных экосистем Украинского Полесья в условиях мелиорации. *В кн.: Влияние антропогенных факторов на структуру и функционирование биогеоценозов*. Калинин, 106–117.

Резюме

Загороднюк, І. **Олександр Тягунов — колектор, таксидерміст і дослідник.** — Нарис про зоолога, який відзначений як колектор зоологічних музеїв України (птахи та дрібні ссавці) та обсяжних проб щодо живлення їжаків (>1300). Дослідник працював у низці київських зоологічних центрів і був пов’язаний із зоологічними музеями УСХУ (нині НУБіП) та ІЗАН (ННПМ). Один із найпримітніших доробків — аналіз живлення їжаків, проведений не тільки за таксономічними групами видів-жертв, але й за популяційно-біотопними й екоморфологічними їх типами. Це дозволило чітко окреслити трофічну нішу виду.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 176–179 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1730

Павло Янушко — дослідник ссавців Передкавказзя, Казахстану і Криму

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. **Pavlo Yanushko, a researcher of mammals of the Ciscaucasus, Kazakhstan, and Crimea.** — An essay about a zoologist born in the Dnipro region who made a long way as a researcher from the steppes of Stavropol (plague service) and the mountains of the western Tien Shan (Aksu-Jabagly Reserve) to the Crimea (protected hunting ground, later the Crimean Nature Reserve). As a theriologist, the researcher is best known for his studies of marmot ecology and survey methods of mountain sheep (Turkestan period), and later he was well-known for his studies of the state of populations, population dynamics, ecology and reproduction of various groups of ungulates (Crimean period). Among the objects of his research in the Crimea were the mouflon, roe deer, and red deer, the latter being the subject of several articles by the researcher.

Біографічні деталі

Янушко Павло Олексійович народився 1905 р.[1] у Дніпропетровській обл. Починав у ~1937 р. в Передкавказзі (напевно у новоствореній Ставропольській протичумній станції). Протягом 1936–1946 рр. працював у Туркестані, у заповіднику Аксу-Джабагли (1936–1943 за: [Ковшарь 2014]).

Надалі переїхав до Криму, і з ~1946 по ~1960 роки (можливо, протягом 1947–1965 рр.) працював зоологом-мисливствознавцем у Кримському заповідно-мисливському господарстві (КЗМГ), де займався копитними.

Рис. 1. Бурелом в урочищі «Барлакош». Біля корча — Павло Янушко, 1949 рік. Фото О. Воронцової (за сприяння А. Сироткіної). Коментар В. Кормиліциної: Янушка не знала, але методом виключення зі співробітників міг бути тільки він, натомість КДБісти, яких там вистачало, не можуть бути, бо «виправка не та».

---

[1] Більшість деталей зібрано завдяки аналізу публікацій дослідника і краєзнавчої літератури, а частково й зібраних ним колекцій і листуванню з А. Ковшарем, А. Сироткіною, С. Костіним і В. Кормиліциною. Місце народження прийнято за даними його брата Миколи (деталі далі).

Його брат Микола (1921–2003) — зоолог і таксидерміст того ж заповідника Аксу-Джабагли [Ковшарь 2014: 132][2], очевидно, з'явився там у «перезмінку», на місці Павла, який тоді ж поїхав до Криму. Сталося це, імовірно, у 1946 р.: у 1945 р. Павло брав участь у створенні плану НДР заповідника [Нелина & Иващенко 2013], 1945 роком датований його рукопис про екологію бабаків на Тянь-Шані (див. далі), а 1946 року впорядкував рукописний огляд герпетофауни Джабагли [Колбинцев 2007][3].

Переїзд до Криму стався бл. 1946–1948 р. і не міг бути випадковим: робота в КЗМГ, яке відновлювали після війни, вимагала високого професійного рівня. У цьому господарстві він пропрацював 11 років [Костин *et al.* 2020] (роки не вказано). За його публікаціями кримський період охоплює 1955–1958 рр.[4] У книзі В. Гептнера та ін. «Ссавці Радянського Союзу» (1961) цитуються дані П. Янушка про кримських лисиць за 1946–1947 та сарн за 1948–1949 рр., що фіксує його появу там. У 1960 р. його там не знали (В. Кормиліцина), але житло в заповіднику було за Янушками принаймні до 1964 р. (приїзд А. Янушка), і згаданий 11-річний період міг охоплювати 1948–1959 рр. Перед публікацією 1965 р. про звірів Аксу-Джабагли (можливо, у 1964) з ним через його брата Миколу листувався А. Ковшар [Ковшарь 2014; особ. повід.].

Подальші події не відомі; у 1965 р. Павлу Янушкові було 60[5].

Теріологічні дослідження

Павло Янушко — один з небагатьох «чистих» теріологів 1930–1950-х років, який майже не перемикався на інші групи (птахів, паразитів). Хоча його згадують як орнітолога [Ковшарь 2014], він займався переважно ссавцями: спочатку дрібними (полівки, ховрахи), а з подальшим професійним ростом — бабаками, потім муфлонами та врешті оленями.

---

[2] Всі згадки про Миколу Янушка стосуються повоєнного часу; відомо, що він пропрацював у заповіднику 20 років, є фото 1959 р. і відомо, що згодом [тобто 1965 р.] він переїхав до Чимкента [Ковшарь 2014: 132]. Про брата є мікробіографічна замітка на сайті про учасників 2СВ [URL], з якої відомо, що: народився 22.09.1921 (Дніпропетровська обл.), у війську з 1940, на фронтах 2СВ з 1941 до осені 1945 р. (зокрема в Ірані), помер 18.05.2003 (Шимкентська обл., Казахстан). За базами даних про користувачів телефонів Інтернет підказує, що в Шимкенті є лише один Янушко, Анатолій Миколайович, і цей факт виглядає дуже примітним.

[3] Стаття 1951 р. [Янушко 1951] афілійована зі заповідником «Аксу-Джабагли».

[4] Віра Кормиліцина, яка працювала в КЗМГ з 1960 р., його не знала, але згадує Янушка-мол., лісівника, надалі, як з'ясувалося, знаного білоруського лісівника Анатоля Янушка (1930–2008), який працював тут у 1964–1967 рр. [URL1, URL2] і приїхав до Криму вимушено, через астму сина (В. Кормиліцина, особ. повід.).

[5] Сергій Костін (особ. повід.) згадує, що «У нашому 9-квартирному будинку, який заповідник побудував госпспособом у 1960 р. біля управління КЗМГ, у квартирі № 1 мешкав Янушко із сім'єю». Авторська гіпотеза з урахуванням історії А. Янушка: ПЯ запросив до себе АЯ, нужденного через хворобу сина, але з лісівничим доробком, що сталося 1964 р., оселив їх у себе; надалі вони жили у згаданому будинку до 1967 р., коли АЯ поїхав назад до Білорусі, а причиною виїзду могли бути одужання сина або смерть ПЯ. (Можливо, в КЗМГ або поруч є цвинтар, де може бути могила з ім'ям і датами життя, проте спроби це з'ясувати виявилися невдалими.)

Рис. 2. Зразок соні лісової (*Dryomys nitedula*) з Аксу, Казахстан, колектор П. Янушко, авт. № 224, 11.09.39. На етикетці є штемпель «Заповедник Аксу-Джабаглы», який свідчить про наявність у тому заповіднику потужних колекцій (в МПХУ таких зразків два). Фото Т. Девятко.

Його перші дослідження майже напевно були пов'язані з протичумними станціями Передкавказзя і, найімовірніше, Ставропольським протичумним інститутом (у 1934–1952 рр. як Ставропольська протичумна станція). Про це свідчать виявлені дві його статті 1937–1938 рр. про поширення ховрахів у Карачаєво-Черкесії [Бабенышев *et al.* 1937] та смертність полівок у степових районах Передкавказзя як фактор існування хижаків [Янушко 1938].

У часи Другої світової війни він працював у Аксу-Джабагли. Відомо, що в 1943 р. він розробив методику обліку копитних та займався переселеннями бабаків, що мало значення на роки вперед [Ковшарь 2014]. Відомим є його цикл досліджень бабака Мензбіра в Західному Тянь-Шані, включно з описом їх популяцій і переселеннями. Харківські колеги згадують і широко цитують його рукопис 1945 р., включно з даними за 1942–1943 рр. [Токарский *et al.* 2016], проте про історію і місце зберігання цього рукопису нічого не відомо (ймовірно, в архіві заповідника). Згодом П. Янушко опублікував частину результатів цього дослідження [Янушко 1951].

У 1955 р. Павло Янушко став першим, хто зробив узагальнення про досвід інтродукції в Криму муфлона [Янушко 1955]. Зайнявшись оленями, він у 1957 р. у Трудах Кримського заповідника опублікував одразу три статті — про спосіб життя кримських оленів і їхній вплив на лісовідновлення [Янушко 1957a], про сезонні зміни будови й активності статевих залоз оленів [Янушко 1957b], про оригінальну методику вилову оленів [Янушко 1957c], надалі не раз згадану наступниками [напр., Волох 2012]. У статті, присвяченій динаміці чисельності кримського оленя благородного, П. Янушко засвідчує, що цей вид досяг щільності популяції на рівні 50–70 голів на 1000 га [Янушко 1958], що було дуже високим показником, важливим для «царських» угідь, і ці успіхи були забезпечені його тривалою роботою з повоєнних часів.

Доля дослідника, доволі утаємничена, є свідченням того, що бажання займатися обраною справою можна зреалізувати в найскладніші часи й у найскладніших умовах браку всього: спорядження, обладнання, підтримки.

Подяка

Автор дякує А. Ковшарю, С. Костіну, В. Кормиліциній, А. Сироткіній, О. Шпаку за важливі посилання і факти з біографії дослідника та його ймовірної рідні, Є. Улюрі, С. Тайковій і Т. Девятко за надання даних про колекційні зразки, зібрані дослідником, а також Г. Журавель та Д. Лазарєву за допомогу в пошуку першоджерел.

Література

Бабенышев, В. П., Н. Б. Бируля, К. Д. Беседин, [...], П. А. Янушко. 1937. Распространение сусликов вида Citellus pygmaeus в пределах Орджоникидзевского края. *Зоологический журнал*, **16** (4): 736–739.

Волох, А. М. 2012. Интродукция охотничьих зверей в Крыму и её результаты. *Вестник охотоведения*, **9** (2): 237–252. http://elar.tsatu.edu.ua (pdf)

Ковшарь, А. Ф., П. А. Янушко. 1965. Новые данные о млекопитающих заповедника Аксу-Джабаглы. *Труды заповедника Аксу-Джабаглы; Выпуск 2*. Алма-Ата, 203–236.

Ковшарь, А. Ф. 2014. Птицы. Дороги. Люди (воспоминания орнитолога). В двух частях. Часть 1. Полвека в СССР (1941–1991). Алматы, 1–664. ISBN 978-601-7287-13-9. URL (pdf)

Колбинцев, В. Г. 2007. Земноводные и пресмыкающиеся заповедника Аксу-Джабаглы и особенности их экологии. *Selevinia*, 2006: 160–172. URL

Костин С. Ю., А. И. Дулицкий, А. А. Сироткина. 2020. История зоологических исследований в Крымском природном заповеднике: позвоночные. *Научные записки природного заповедника «Мыс Мартьян»*, **11**: 148–200. https://doi.org/10.36305/2413-3019-2020-11-148-200

Нелина, Н. В., А. А. Иващенко. 2013. Н. Х. Кармышева (1913–1985) и ее вклад в изучение флоры и растительности Казахстана. *В кн.:* Ситпаева, Г. Т. (ред.). *Изучение ботанического разнообразия Казахстана на современном этапе*. Издательство LEM, Алматы, 31–35. URL

Токарский, В. А., А. А. Атемасов, Г. В. Шакула. 2016. История изучения и современное состояние популяции сурка Мензбира (Marmota menzbieri) на хребте Каржантау. *Бюллетень МОИП, отдел биологический*, **121** (4): 22–31. URL

Янушко, П. А. 1938. Смертность полевок (Microtus arvalis) в природе в условиях степных районов Предкавказья и влияние на нее хищников. *Зоологический журнал*, **17** (1): 102–111.

Янушко, П. А. 1951. К экологии сурка Мензбира. *Зоологический журнал*, **30** (6): 629–635.

Янушко, П. А. 1955. Муфлоны (Ovis musimon) Крымского заповедника. *Труды Крымского филиала АН УССР*, **9** (3): 26–38. [інколи як «Материалы Крымского заповедника»]

Янушко, П. А. 1957a. Образ жизни крымских оленей и их влияние естественное лесовозобновление. *Труды Крымского государственного заповедника*, Вып. **4**: 107–138.

Янушко, П. А. 1957b. Строение и физиологические изменения половых желез крымских оленей в различные сезоны года. *Труды Крымского государственного заповедника*, Вып. **4**: 139–154.

Янушко, П. А. 1957c. Об отлове оленей ловушками. *Труды Крымского государственного заповедника [им. В. В. Куйбышева]*, Вып. **4**: 157–165.

Янушко, П. А. 1958. Динамика численности крымских оленей. *Зоологический журнал*, **37** (8): 1228–1235. [Інколи помилково з тими ж стор. як «Труды Крымского гос. заповедника»]

Резюме

***ЗАГОРОДНЮК, І.* Павло Янушко — дослідник ссавців Передкавказзя, Казахстану і Криму.** — Нарис про зоолога, уродженця Дніпропетровщини, який пройшов довший шлях дослідника від степів Ставропілля (протичумна служба) і гір західного Тянь-Шаню (заповідник Аксу-Джабагли) до Криму (заповідно-мисливське господарство, згодом Кримський заповідник). Як теріолог дослідник найбільш відомий дослідженнями екології бабаків та методикам обліку чисельності гірських баранів (туркестанський період), а згодом — дослідженням стану популяцій, динаміці чисельності, екології й репродукції різних груп копитних (кримський період). Серед об'єктів його досліджень у Криму були муфлони, сарни й олені благородні, останнім присвячено не одну статтю дослідника.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 180–182 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1731

Матеріали до колекторської діяльності Георгія Прожиги

Петро Печенюк

Житомирський обласний краєзнавчий музей (Житомир, Україна)

Pecheniuk, P. **Materials on the collecting activities of Heorhii Prozhyha.** — The article provides information about collection specimens collected by H. Prozhyha that have not been described so far, which are stored or listed in the old inventory books of the Zhytomyr Regional Museum of Local Lore (ZLL). In total, 23 records of specimens collected by H. Prozhyha were found, as well as 12 records in the section 'Material and stock part'. All these records are distributed by taxa as follows: 5 vertebrate specimens, 50 molluscs, 3 crustaceans, 1 millipede, 52+ insects. The extreme dates of collections are 08.04.1916 and 15.08.1926, most of them are from 1921. The researcher had joint collections with A. Ksenzhopolskyi, most of the specimens are described in the inventory books by V. Brukhovskyi.

Передмова редактора

Георгій Прожига (1895?–1939+) — зоолог непростої долі та майже невідомої наукової біографії, частково реконструйованої лише тепер [Загороднюк & Весельський 2023]. На всіх відомих етапах своєї професійної діяльності він був визначним колектором, збираючи матеріали в околицях Житомира та Києва і, очевидно, працював переважно або тільки в Житомирі. Його зоологічні збори збереглися в кількох колекціях, зокрема і в Житомирському обласному краєзнавчому музеї (ЖОКМ). Тут відтворено відомості щодо колекцій, які виявлено автором довідки у фондах ЖОКМ, а також щодо записів про зразки в давніх журналах, попри те, що деякі зі зразків не збереглися.

Етикетки з записами Георгія Прожиги

У представлених таблицях (табл. 1–2) наведено виписки з інвентарної книги, з інформацією про експонати, передані Прожигою. Всі записи зроблено рукою В. Бруховського[1]. У таблицях частково збережено термінологію, вжиту в інвентарних книгах. Особливо важливим є датування. У процесі роботи серед зборів молюсків виявлено кілька етикеток до черепашок гастропод (лужанка, ставковик) з позначкою «від Г. Прожиги» (табл. 1). Дві етикетки мають особливу цікавість, бо містять позначки «від А. В. Ксенжопольського і Г. Прожиги» (ставковик, перлівниця).

---

[1] Всеволод Бруховський — автор збірок птахів і ссавців у колекції ЖОКМ, таксидерміст, натураліст, що 50 років служив у музеї (http://www.golos.com.ua/article/353792).

Для довідки: Антон Владиславович Ксенжопольський — один із засновників і членів Товариства Дослідників Волині (ТДВ), ентомолог і колекціонер світового рівня. Його ентомологічна збірка мала 20 шаф по 50 ящиків і оцінювалася в 400 тис. фунтів стерлінгів. Була викрадена німцями під час Другої світової війни, потім розпорошена світом. Члени ТДВ були засновниками й дарувальниками Волинського Центрального Музею (нині ЖОКМ). При музеї діяла майстерня геологічних препаратів під керівництвом професора С. В. Більського (як ми виявили раніше, Прожига активно співпрацював із цією майстернею). Також при музеї діяла майстерня ентомологічних колекцій і препаратів під керівництвом А. Ксенжопольського.

Таблиця 1. Записи про зразки, зібрані або музеєфіковані Г. Прожигою, зі старої інвентарної книги (1916–1926 рр.). Всі записи зроблено рукою Бруховського

№	Рік	Екз.	Назва за етикеткою
			Хребетні
43	1922	2	Миша хатня, м. Житомир
44	26.10.1924	1	Ласка, Черняхів[ський]. р-н
56	–	1	Коловодник [це брижач], *Philomachus pugnax*
99	8.04.1916	1	Дрізд-омелюх, Овруцьк[ий]. р-н
			Молюски черевоногі
404	[–]	8	Ставковик *Limnoca peregra*, Житом[ирський]. р-н
405	[–]	16	Прудовик *Limnoca palustus*
406	[–]	12	*L. auricularis*
414	1921	1	Затвірка *Valvata* sp.
415	–	6	Затвірка *Valvata* sp.
416	–	3	Булим *Bulimus* sp.
417	–	4	Лужанка *Paludina* sp.
			Ракоподібні
453	12.1921	1	Спирт[овий]. препарат Ослиці *Asellus* sp.
454	12.1921	1	Сп[иртовий]. пр[епарат]. Мокриця водяна *Asellus aquaticus*
455	12.1921	1	Сп[иртовий]. пр[епарат]. Мокр[иця]. стінна *Oniscus murarius*
			Багатоніжки
456	12.1921	1	Сп[иртовий]. пр[епарат]. Многоножка-світлянка *Craphilus* spec.
			Комахи [ймовірно, це коробки з серіями зразків]
575	1923	1	Сист[ематична]. збірка комах 133 шт. Житом[ир].
576	15.08.1926	4	Біол[огічна]. збірка комах
577	[–]	1	Мімікрія комах
578	[–]	1	Біологія жужелиці
579	[–]	1	Шкідники сосни
580	[–]	1	Представник[и] різних клас
581	[–]	1	Біологія хруща і бронзівки
582	[–]	1	Шкідники зерна в магазеях

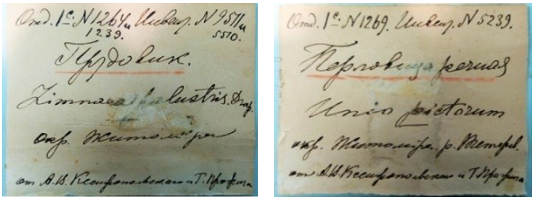

Отд. I-е N 1264 и 1239. Инвент. N 9571 и 5510.
Прудовик.
Limnaea palustris Drap.
окр. Житомира
от А.В. Ксенжопольского и Г. Прожиги

Отд. I-е N 1269. Инвент. N 5239.
Перловица речная
Unio pictorum
окр. Житомира. р. Тетерев.
от А.В. Ксенжопольского и Г. Прожиги

Рис. 1. Етикетки, написані Прожигою: (*a*) № 1264 («прудовик») зі зборів Ксенжопольського і Прожиги; *b*) № 1269 (перлівниця) відповідає № 420 від А. Ксенжопольського (в табл. 1 обидва відсутні).

Таблиця 2. Записи в інвентарній книзі, позначені як «Матеріально-фондова частина»

№	Рік	Екз.	Назва
112	1923	15	Кубло оси[, м. Житомир]
113	1923	3	[кубло] шершня *Vespa crabaro*[, м. Житомир]
114	1923	15	[кубло оси] *Polistes gallica*[, м. Житомир]
115	1923	1	[кубло оси] *Scelifron destilatorius*[, м. Житомир]
116	1923	?	Соти [оси] spec.[, м. Житомир]
117	1923	1	[кубло оси] *Vespa silvestris*[, м. Житомир]
118	1923	1	Кавалок дерева з ходами жука родини *Anobium*, окол. Житомир
119	1923	1	Кубло муравья *Lasius* sp.[, окол. Житомира]
120	07.1921	1	Кубло *Lasius fuliginosus*[, окол. Житомира]
121	1921	1	Кавалок кори з ходами *Eccoptagaster pruni*[, окол. м. Житомира]
123	1921	2	Яічниє [sic!] кокони носорога *Oryctes nasicornis*[, окол. Житомира]

Зацікавившись згаданими етикетками, я проглянув давні інвентарні книги та знайшов багато записів, що свідчать про те, що Прожига був не тільки завзятим колектором природничого матеріалу, а й брав активну участь у роботі ентомологічної майстерні А. Ксенжопольського. За назвами я знайшов кілька коробок колекцій, що їх створив Прожига і передав до музею (табл. 2). Вони дуже постраждали за 1930–1980-ті роки й були списані, але збереглися. Співпраця Г. Прожиги та А. Ксенжопольського — це факт, який значно підвищує статус цього малодослідженого натураліста.

Література

Загороднюк, І., М. Весельський. 2023. Юрій Прожига — колектор зоологічних колекцій та фахівець із захисту рослин. *Novitates Theriologicae*, **16**: 216–219. CrossRef

Резюме

Печенюк, П. **Матеріали до колекторської діяльності Георгія Прожиги.** — Наведено не описані дотепер відомості про колекційні зразки, зібрані Г. Прожигою, які зберігаються або значаться у давніх інвентарних книгах Житомирського обласного краєзнавчого музею (ЖОКМ). Загалом виявлено 23 записи про зразки, зібрані Г. Прожигою, а також 12 записів у розділі «Матеріально-фондова частина». За таксонами всі ці записи розподіляються так: 5 зразків хребетних, 50 молюсків, 3 ракоподібних, 1 багатоніжок, 52+ комах. Крайні дати зборів — 8.04.1916 та 15.08.1926, більшість з них — 1921 р. Дослідник мав спільні збори з А. Ксенжопольським, більшість зразків описано в інвентарних книгах В. Бруховським.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 183–187 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1732

Колектори музею лісових птахів і звірів НУБіП України

Сергій Шевченко, Ігор Загороднюк

Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ)
e-mail: shevnau@gmail.com;
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Shevchenko, S., I. Zagorodniuk.* Collectors of the Museum of Forest Birds and Mammals of NULES of Ukraine.** — The article analyses the list of the museum's collectors based on the database of the collection. Among the names of the researchers are 63 collectors of stuffed animals and 26 collectors of skins (lists overlap by 5 names). The following five colleagues made the greatest contribution to the exhibition part of the collection: O. Salgansky (168 specimens), O. Danilovych (134), D. Vladyshevsky (32), Y. Hayevoy (33), and S. Slavkov (11). The greatest contribution to the development of the scientific collections was made by O. Danylovych (173 specimens), O. Tyahunov (140), V. Pushkar (14), A. Voitenko (9), and O. Salgansky (8). The list of people who worked in the museum on a permanent basis includes D. Vladyshevsky, A. Voitenko, O. Danylovych, O. Salgansky, and O. Tiagunov, of whom O. Danylovych (until 1953) and S. Slavkov (until 1997) were the key figures.

Вступ

Зоологічні колекції НУБіП мають давню історію, яка сягає 1920-х років. Тоді сільськогосподарський цикл спеціальностей, що існували при Київській політехніці (КПІ), було виокремлено у нову інституцію — Київський лісогосподарський інститут, у складі якого з матеріалів, що переїхали з КПІ, було сформовано Зоологічний музей [Шевченко *et al.* 2015]. Це одна з найдавніших зоологічних колекцій Києва [Загороднюк 2022], яка, на жаль, із часом була втрачена. У часи Другої світової війни будівля, в якій розміщувався музей, зазнала значних руйнувань, і відновлення роботи інституту було розпочато включало й відновлення самого музею [Шевченко *et al.* 2015].

Одним з авторів (С. Шевченко) створено базу даних щодо фондової колекції та експозиції музею, в якій зібрана інформація про колекторів і препараторів. Нерідко колектори та препаратори (таксидермісти) — це різні люди, проте записи не завжди дозволяють розрізняти участь таких музейників у формуванні колекції. У цих таблицях є колонки «здобув» і «виготовив». Тут наводиться інформація саме про колекторів. Більшість таксидермічних фігур, що стоять у сучасній експозиції, виготовив Сергій Славков (1919–1997). Тушки зазвичай виготовляли самі колектори матеріалів.

Колектори таксидермічних фігур

Дані подаються в абетковому порядку, для всієї колекції (опудала ссавців і птахів разом), із зазначенням кількості експонатів (табл. 1). Загалом це 63 колектори, у т.ч. 17, що зібрали не менше 3 зразків.

Серед відомих колекторів є Віктор Антонович, Валентин Бондаренко, Дмитро Владишевський, Валентин Гусєв, Олександр Данилович, Герман Панов, Сергій Славков, Олександр Тягунов. Лідерами серед колекторів цієї частини експозиції (теріологічна складова) є: О. Салганський (10 ссавців, всього 168 зразків), Ю. Гаєвой (6 із 33), О. Данилович (5 зі 134), С. Славков (2 з 11), Ф. Шиллінгер (2 з 9). Щодо Шиллінгера (1874–1943) можна припустити, що це зразки, виготовлені його мануфактурою, а не ним.

Попри очікування, опудал з інших музеїв у колекції майже немає. Джерелами поповнення колекцій були експедиційні збори співробітників (і студентів) кафедри та мисливські господарства. З останніми активно взаємодіяв Олексій Салганський, один з розбудовників зоологічного музею НУБіП. Це було важливо для накопичення порівняльних матеріалів для занять зі студентами, тому завданням було формування колекції з максимальним таксономічним різноманіттям зразків.

Таблиця 1. Колектори опудал ссавців і птахів у музеї НУБіП (колектори опудал ссавців відмічені літерою «m», цифри — кількість зразків)*

Колектори (за абеткою):	Колектори (продовження):
Антонович В. А. — 2	Кирієнко А. — 1 (m = 1)
Веклич В. Г. — 1 (m = 1)	Коренюк С. Н. — 6 (m = 1)
Владишевський Д. В. — 32 (m = 1)	Куліш Т. І. — 2
Гаєвой Ю. Є. — 33 (m = 6)	Куліш Ю. — 3
Галицький В. В. — 3	Матвєєв С. А. — 10
Гусєв В. І. — 67	Ошаніна С. Я. — 1 (m = 1)
Гусєв В. І., Данилович А. П. — 10	Панов [Г. М.] — 1 (m = 1)
Давидов А. — 5	Пономаренко 1 (m = 1)
Данилович О. П. 134 (m = 5)	Рогатко [І. В.?] — 1
Жадан В. М. — 3	Салганський О. О. — 168 (m = 10)
Жуков В. І. — 1 (m = 1)	Нимеришин А. Н., Семеняга В. М. — 1 (m = 1)
Зеленюк Г. М. — 6	Середкін Б. М. — 2
Литвин В. Н. — 3	Серий Н. Ф. — 3
Логгінов Б. Й. — 2 (m=1)	Славков С. М. — 11 (m = 2)
Логгінов Ю. Б., Сахаров — 1 (m = 1)	Чернега А. Н. — 1 (m = 1)
Івашкевич Н. Є. — 1 (m = 1)	Швець О. Н. — 3
Каневський Ю. А. — 8	Шиллінгер Ф. Ф. — 9 (m = 2? [без зазначення автора])

* Імена колекторів, що зібрали по 1 зразку (і не ссавців): Артеменко М., Арунгазієв В., Бекера В., Бикова Т., Бондаренко В., Буряк З., Гребля С., Гульчак Я., Доманчук В., Логгінов С., Качан І., Кучеренко Ф. Я., Матвейчук, Мегалігський П., Мущинко О. (з Лепчей С.), Нагула Л., Ніколаєв О., Падій Р., Патон В., Решітько П., Синько В., Смеян, Сухлик Р., Тягунов А., Шамрай Д., Ягніченко Н., Яковець Н.

Колектори тушок

Загалом перелік включає 25 записів (26 осіб), у тому числі 10 колекторів ссавців. Абсолютними лідерами є Олександр Данилович (173 зразки, у т.ч. 15 ссавців) та Олександр Тягунов (140 зразків, у т.ч. 15 ссавців). Наступними за обсягами внесків є В. Пушкар (14 зразків, всі птахи), А. Войтенко (9 зразків, всі птахи)[1], О. Салганський (8 зразків, у т.ч. 1 ссавець).

Інші колектори зібрали по 1–6 зразків.

З перелічених колег О. Тягунов був також колектором в ІЗАН, де збереглося 37 зразків дрібних ссавців зборів 1964–1965 рр. [Загороднюк 2024], в НУБіП, він був студентом у 1967–1973 рр. і таксидермістом музею у 1971–1972 рр., в музеї є його збори за 1960 та 1965–1971 роки).

Примітною є наявність зразків від таких відомих дослідників, як Микола Бурчак-Абрамович (1902–1997), Борис Попов (1913–1942), а також таких співробітників музею і кафедри, як Сергій Славков (1919–1997) та Дмитро Владишевський (1929–2007); Можливо, «Воробйов К.» — це відомий орнітолог першої пол. XX ст. Костянтин Воробйов (1899–1988). Щодо Бориса Попова: на етикетках ініціалів немає, але дати й місця збору (зокрема «Гористе») точно стосуються його експедицій: у колекції є 3 екз. шпака *Pastor roseus* з Янтака (нині Бустон) Ходжентського р-ну (нині Худжанд, Согдійська обл. Таджикистану) 1929 р. та 1 екз. нориці *Myodes glareolus* із заповідника «Гористе» 1940 р. (про фауну Гористого є стаття [Попов 1941]).

Таблиця 2. Колектори тушок — всіх та (в дужках) — ссавців

Колектор
Абдурахманов М. — 2
Аллаяров А. М. — 1 (m = 1)
Бацевич — 2 (m = 2)
Буряк З. — 6
Владишевський Д. В. — 2
Войтенко А. М. — 9
Воробйов К. — 6
Данилович О. П. («А. П.») — 173 (m = 15)
Ком (?) Г. А. — 3
Комошев — 1 (m = 1)
Коновалова, Бацевич — 1 (m = 1)
Попов [Б. М.] — 4 (m = 1)*
Пушкар («Пушкарь») В. — 14
Рубан К. В. — 1 (m = 1)
Салганський О. О. — 8 (m = 1)
Тягунов О. С. [«А.С.»] — 140 (m = 15)
Хикшатаєв — 1 (m = 1)

* Аналогічно до табл. 1, тут у цю примітку винесено імена колекторів, що зібрали по одному зразку (і не ссавців): Бурчак-Абрамович М., Ільченко В., Колесников (?) К. (з Рожков В.), Мансурова, Саттибаєв Н., Славков С. М., Ходосеєва, Шохнер. Попри це, деякі з них не є «випадковими» колекторами, зокрема М. Бурчак-Абрамович та С. Славков — це відомі дослідники, перший з них — науковець, другий — музеолог і таксидерміст.

---

[1] Ім'я відоме у зв'язку з тим, що після смерті О. Даниловича його науковий спадок, зокрема й велику зоологічну бібліотеку, зберіг «А. Войтенко», співробітник НУБіП, що, як і О. Данилович, мав доробки по фенології птахів, і частину книжок він передав М. Головушкіну (особ. повід.). За попередніми даними, А. Войтенко був ветеринаром УСГА, мав дружбу з Даниловичем і, очевидно, разом із ним бував на полюваннях та інших виходах у природу.

Динаміка збору зразків

Нами проаналізовано динаміку накопичення колекційних зразків, окремо за чотирма номінаціями — експозиційні фігури й колекційні фонди, птахи та ссавці. Такі дані представлено на рис. 1. Як видно, в історії розвитку музею є виразні піки, що випадають на середину розподілу зразків у часі. Максимуми випадають на 1950-ті роки у випадку птахів і 1970-ті роки у випадку ссавців. Очевидно, що це зміщення пов'язано з відкриттям полювань на ссавців, що якраз відбулось у 1970-х роках.

Важливим фактом є наявність зразків довоєнного часу, 43,5% птахів і 14,3% ссавців зібрано у період з 1900 до 1949 років. Цей факт особливо цікавий у зв'язку з тим, що поширеною є думка, що колекції були знищені разом з руйнуванням будівлі у 1941 р. і музей відновлювали з «нуля». Можливо, частина колекцій була передана з інших установ при повоєнному відновленні музею, проте наявність давніх зразків (зокрема й зразків Ф. Шилінгера, яких на експозиції є 9)[2], дозволяє говорити, що колекції збереглися з довоєнного часу. Понад те, вони майже напевно з часів музею в КПІ.

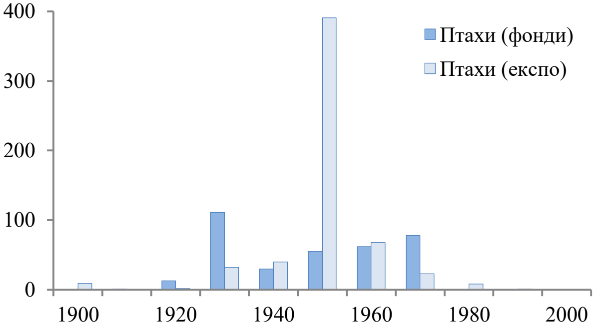

Рис. 1. Розподіл зразків птахів за десятиріччями: 350 екз. у фондовій колекції, 574 екз. на експозиції (134 та 109 без дат або взагалі без етикеток).

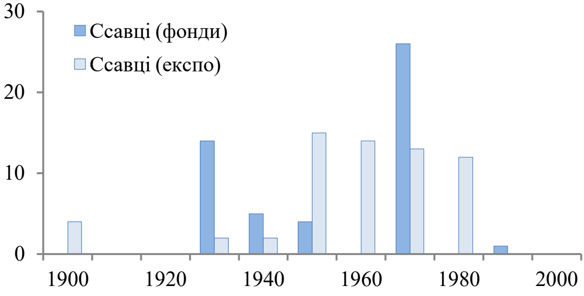

Рис. 2. Розподіл зразків ссавців за десятиріччями: 50 екз. у фондовій колекції, 62 екз. на експозиції (2 та 26 без дат або взагалі без етикеток).

---

[2] Окрім цих 9-ти екз., 4 зразки не мають підпису, проте стиль виконання (включно з характерними дерев'яними підставками і чорними основами) дозволяють ідентифікувати їх як виготовлені Ф. Шиллінгером. Такими є: крук, леопард, зелена мартишка і шимпанзе.

Висновки

1. Колекція зоологічного музею НУБіП створювалася багатьма колегами. Серед імен дослідників — 63 колектори опудал і 26 колекторів тушок (списки перекриваються на 5 осіб, разом 84 особи).

2. Найбільший внесок у експозиційну частину колекції внесли колектори О. Салганський (168 зразків), О. Данилович (134), Д. Владишевський (32), Ю. Гаєвой (33), С. Славков (11), С. Матвєєв (10), Ф. Шиллінгер (9).

3. Найбільший внесок у розвиток фондових колекцій (тушок і черепів) зробили такі п'ять осіб: Олександр Данилович (173 зразки), Олександр Тягунов (140), В. Пушкар (14), А. Войтенко (9), О. Салганський (8).

4. До переліку осіб, які постійно працювали в музеї, можна віднести Д. Владишевського, А. Войтенка, О. Даниловича, О. Салганського, О. Тягунова, з них О. Данилович був найімовірніше єдиним постійним штатним співробітником до 1953 р., а С. Славков — з повоєнних років (до 1997 р.).

5. Аналіз розподілу зразків у часі показує наявність значної частки експонатів довоєнного часу (43,5% птахів і 14,3% ссавців) і пікові значення накопичення у 1950–1970-х роках, коли йшла розбудова музею.

Подяки

Автори щиро дякують колишнім співробітникам НУБіП В. Тищенку та І. Давиденку за сприяння й активну участь в аналізі колекцій і впорядкуванні відомостей про неї.

Література

Загороднюк, І. 2022. Зоологічні музеї та теріологічні колекції в Києві останніх двох століть: історія, цінності, перспективи. *GEO&BIO*, **22**: 37–62. http://doi.org/10.15407/gb2205

Загороднюк, І. 2024. Визначні колектори теріологічних колекцій в музеях Києва на тлі історії зоологічних колекцій. *Geo&Bio,* **26**: 183–200. https://doi.org/10.53452/gb2615

Попов, Б. М. 1941*b*. Матеріали до фауни ссавців заповідника Гористе і його околиць. *Природа заповідника АН УРСР Гористе. Випуск 1*. Під ред. М. Г. Холодного. Київ, 27–40.

Шевченко, С. М., В. М. Тищенко, І. В. Давиденко. 2015. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). *Вісник Національного науково-природничого музею*, **13**: 111–118. https://museumkiev.org (pdf)

Резюме

***Шевченко, С., І. Загороднюк.* Колектори музею лісових птахів і звірів НУБіП України.** — Наведено аналіз списку колекторів музею на підставі бази даних про склад колекції. Серед імен дослідників — 63 колектори опудал та 26 колекторів тушок (списки перекриваються по 5 іменам). Найбільший внесок у експозиційну частину колекції внесла така п'ятірка колег: О. Салганський (168 зразків), О. Данилович (134), Д. Владишевський (32), Ю. Гаєвой (33), С. Славков (11). У розвиток фондових колекцій найбільший внесок зробили: О. Данилович (173 зразки), О. Тягунов (140), В. Пушкар (14), А. Войтенко (9), О. Салганський (8). До переліку осіб, які постійно працювали в музеї, можна віднести Д. Владишевського, А. Войтенка, О. Даниловича, О. Салганського, О. Тягунова, з них ключовими персонами були О. Данилович (до 1953 р.) та С. Славков (до 1997 р.).

Novitates Theriologicae, Pars 17: 188–192 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1733

Куниця — вид-символ 2024 року в національному природному парку «Подільські Товтри»

Михайло Дребет, Анастасія Ліщук

Національний природний парк «Подільські Товтри» (Кам'янець-Подільський)
e-mail: mikedrebet@gmail.com; orcid: 0000-0002-7639-8815

***Drebet, M., A. Lishchuk.* Marten as the symbol species of 2024 in the Podilski Tovtry National Nature Park.** — The Podilski Tovtry National Nature Park is actively engaged in protecting vulnerable mammal species, particularly pine martens (*Martes martes*) and stone martens (*Martes foina*). These animals are crucial for controlling rodent populations and maintaining ecological balance. Pine martens thrive in large, undisturbed forests, while stone martens are highly adaptable and often live near human settlements. However, their populations face significant threats from habitat destruction, deforestation, poaching, and human-wildlife conflicts. Conservation efforts in the park include regular monitoring using camera traps, preserving old-growth forests, combating illegal hunting, and promoting sustainable forestry practices. Educational initiatives aim to raise awareness of their ecological importance.

Вступ

Зміна ставлення місцевих громад до проблем охорони біорізноманіття є важливим напрямом роботи природоохоронних територій, особливо таких як національні парки. Національний природний парк «Подільські Товтри» (далі — Парк) є багаторічним активним учасником започаткованої Українським теріологічним товариством ініціативи, щодо охорони вразливих видів ссавців в Україні з 2009 року. У 2024 році було вирішено приділити увагу куницям — невтомним мисливцям, що зберігають баланс у природі, і куниця (рід *Martes*) отримала статус «Ссавець року 2024». Охорона куниць та їхніх оселищ є важливою для збереження біорізноманіття загалом, і в Парку цим видам приділено значну увагу, чому присвячено й цей текст.

Екологія та поведінка: особливості видів

У фауні України хижі ссавці родини Мустелові (Mustelidae), до якої належать куниця лісова й кам'яна, представлені в національному парку «Подільські Товтри» 12 видами [Загороднюк & Харчук 2020]. Куниця лісова (*Martes martes*) і куниця кам'яна (*Martes foina*) в Парку є поширеними видами, але не чисельними. Зовні обидва види схожі між собою, але з дещо різним способом життя [Абелєнцев 1968].

Лісова куниця уникає близького сусідства з людиною, оселяється переважно у лісових масивах парку, а куниця кам’яна, навпаки, здатна формувати синантропні угруповання. Втім, у Парку досить часто кам’яна куниця трапляється на природних територіях. Можливо це пов’язано з великою кількістю населених пунктів, розташованих на території Парку, та близьке їх розташування до природних (у т. ч. й лісових) територій. Обидва види — всеїдні, однак більшу частину року харчуються дрібними тваринами. Куниці є своєрідними символами нашого Парку, територія якого характеризується тісним переплетенням вцілілих природних територій та антропогенно трансформованих. Куниці роблять вагомий внесок у контроль популяцій дрібних ссавців у Парку, особливо гризунів, що також важливо з огляду на значний відсоток земель, зайнятих сільським господарством [Проект ... 2014].

Куниця лісова включена до додатка V Оселищної директиви ЄС[1]. Обидва види належать до переліку видів тварин, що підлягають охороні (Додаток ІІІ, Бернської конвенції, ратифікована Україною) [Кагало & Проць 2011].

Результати інвентаризації та моніторингу біорізноманіття національного парку свідчать, що найпривабливішими територіями для лісової куниці є великі суцільні лісові масиви, що вкривають головне товтрове пасмо. Важливими оселищами виду є захаращені яри та балки серед лісу, особливо, з тимчасовими струмками (рис. 1).

Чисельність популяцій обох видів у національному парку досліджена не достатньо, а наявні відомості фрагментарні. Орієнтовна чисельність лісової куниці становить 1–2 особини на 1000 га. У середньому по Україні чисельність становить близько 5 особин на 1000 га лісових угідь [Стельмах 2011].

У статистичних звітах РО УТМР розташованих на території національного парку (форма 2-ТП) чисельність куниць наводиться загалом, без розподілу на види. У більшості випадків наводиться куниця лісова. Куниця кам'яна має незначний відсоток (її чисельність визначити складно).

Рис. 1. Ключові оселища куниці лісової в НПП «Подільські Товтри».

---

[1] Відповідно до неї, держави-члени повинні гарантувати, що їх експлуатація та використання в дикій природі сумісні з підтриманням їхнього сприятливого природоохоронного статусу.

Рис. 2. Куниця лісова в національному парку «Подільські Товтри», 16.09.2021 (Фотопастка ULTRA-GHOSTHUNTER).

Покращити ситуацію з обліком куниць можливо шляхом використанням сучасного дистанційного обладнання, що може використовуватися для виявлення і моніторингу куниць, наприклад фотопасток. Саме з допомогою наявних фотопасток, переважно, й виявляються куниці (рис. 2).

Найчастіше куниці лісові трапляються в дубово-ясенево-грабових лісах. Деревостан таких лісів переважно одноярусний, представлений дубом звичайним (*Quercus robur*) з незначною домішкою клена польового (*Acer campestre*), ясена звичайного (*Fraxinus excelsior*) та граба звичайного (*Carpinus betulus*).

Слід зазначити, що використання фотопасток є дуже важливим для вивчення територіальної поведінки та переміщення куниць. Дистанційний моніторинг видів та лісових оселищ створить можливість, у майбутньому, оцінити вплив природоохоронних заходів (такі як санітарні, прохідні рубки) на чисельність та збереження куниць.

Загрози та охорона видів

Основними визначеними загрозами в Парку для збереження куниці лісової є скорочення придатних оселищ, зокрема пов'язане з веденням лісового господарства та видобувної промисловості (деградація великих лісових масивів), а для куниці кам'яної — переважно переслідування людиною. Рідкісні зустрічі з куницями та слідами їхньої життєдіяльності, вказує на відносно низьку чисельність, що може бути пов'язано з тривалим використанням цих тварин як мисливських видів [Про затвердження... 2017].

Основними заходами з охорони куниць лісових та їхніх оселищ у Парку є стратегія щодо збереження вікових лісів, збереження мертвої деревини у лісах, контроль мисливства та попередження браконьєрства, заборона використання пасток і отруйних принад, які можуть бути смертельними для куниць. Для прикладу, наближене до природи лісове господарство, що практикується в багатьох країнах ЄС, імітує природні процеси, створює сприятливі умови для існування куниць, зберігаючи їхні природні оселища. Для збереження куниці кам'яної ключовими заходами з охорони є зменшення потенційних конфліктів з людиною через інформаційно-освітні програми, спрямовані на роз'яснення ролі цих тварин в екосистемах (зокрема, завдяки контролю ними популяцій гризунів).

Освітні заходи для збереження куниць

Національним природним парком «Подільські Товтри» впродовж 2024 р. організовано загалом 216 екологічних освітньо-виховних заходів. Серед них — тематичні навчальні уроки, майстер-класи, конкурси, онлайн вікторини, літні одноденні екологічні табори, лекції. Залучено 85 установ дошкільної освіти, повної загальної середньої освіти, професійної (професійно-технічна) освіти, фахової передвищої освіти, вищої освіти та позашкільної освіти. Охоплено аудиторію в 2340 осіб.

Серед проведених у 2024 році заходів, які стосувалися тваринного світу, окрема увага приділялася куницям. Фахівці з екологічної освіти, реалізовуючи освітні програми, розповідають про біорізноманіття та видове багатство фауни регіону, про роль і важливість тварин у природі. Вони також слухають і обговорюють розповіді дітей про їхній досвід зустрічей з тваринами.

Тематичним заходом, присвяченим року Куниці, була гра на дотик — «Знайди куницю» (рис. 3) (гра розроблена провідними фахівцями з екологічної освіти — Л. Пасічник, О. Дем'яновою, є прикладом інтерактивного навчання). У ході гри звертається увага дітей на особливості життєдіяльності, важливість безпеки при контакті з тваринами (СКАЗ), роз'яснення ролі куниць в екосистемах (контроль гризунів). Така форма знайомства особливо доречна для школярів наймолодшого шкільного віку, яка завдяки своїй емоційності сприяє активному залученню дітей та покращує сприйняття і засвоєння матеріалу.

Рис. 3. Першокласники спеціалізованої школи Хмельницької облради грають у гру на дотик — «Знайди куницю».

Надалі інформація щодо проведених заходів поширюється засобами соцмереж — на ФБ сторінці національного парку «Подільські Товтри» [ФБ-сторінка], завдяки чому збільшується охоплення аудиторії відповідними матеріалами просвітницького характеру.

Література

Абелєнцев, В. І. 1968. Куницеві. Наукова думка, Київ, 1–280. (Серія: Фауна України; Том 1: Ссавці, вип. 3).

Загороднюк, І., С. Харчук. 2020. Список ссавців України 2020: доповнення та уточнення. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 10–28. CrossRef

Кагало, О. О., Б. Г. Проць (ред.). 2011. *Про збереження природних оселищ (habitats) та видів природної фауни й флори* (Директива Ради Європи 92/43/ЕЕС від 21 травня 1992 р.). Львів, 1–202.

Про затвердження ... 2017. *Про затвердження форми державного статистичного спостереження № 2-тп (мисливство) (річна) «Звіт про облік, добування та розведення мисливських тварин»*. Наказ Державної служби статистики України від 30.08.2017 № 239. Вебсайт zakon.rada.gov.ua

Проект організації території національного природного парку «Подільські Товтри», охорони, відтворення та раціонального використання його природних комплексів і об’єктів (зі змінами Наказ № 321 від 10.09.2015). Вебсайт www.npptovtry.org.ua (pdf)

Стельмах, С. М. 2011. Куниця лісова в Україні: стан та перспективи використання ресурсів. *Науковий вісник НЛТУ України*, **21** (8): 52–57.

ФБ-сторінка національного природного парку «Подільські Товтри». www.facebook.com

Резюме

***Дребет, М., А. Ліщук.* Куниця — вид-символ 2024 року в національному природному парку «Подільські Товтри».** — Національний природний парк «Подільські Товтри» займається охороною вразливих видів ссавців, зокрема лісових та кам’яних куниць (*Martes martes* і *Martes foina*). Ці тварини є важливими для контролю за популяцією гризунів та підтримання екологічної рівноваги. Лісові куниці поширені переважно у великих, недоторканих лісах, тоді як кам’яні куниці дуже адаптивні та часто зустрічаються поблизу людських поселень. Однак їхні популяції стикаються з серйозними загрозами через знищення середовища існування, вирубку лісів, браконьєрство та конфлікти між людьми та дикими тваринами. Зусилля з охорони цих видів у парку включають регулярний моніторинг за допомогою фотопасток, збереження вікових лісів, боротьбу з незаконним полюванням та популяризацію сталих лісогосподарських практик. Освітні ініціативи спрямовані на підвищення обізнаності про їхню екологічну важливість.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 193–199 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1734

2023 — рік Зайця в Україні: стан популяцій *Lepus europaeus* та цінні факти про зайців як маскотів

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* 2023 as the Year of the Hare in Ukraine: the state of *Lepus europaeus* populations and valuable facts about hares as mascots.** — The article presents a collection of important facts about hares as objects of special attention of scientists, game experts, amateurs, and nature educators. The hare (*Lepus europaeus*) was the theriological symbol of the year 2023 in Ukraine. Due to the war, research and educational activities were not as high, but a certain level of activity was maintained. As a result, here are presented information blocks about the long-term dynamics of *Lepus europaeus* populations in Ukraine, the current results of the formation of the Ukrainian Theriological Society's photo bank in the nomination 'hares', as well as an information selection from the cycle '21 facts', with important biological features of hares, which is valuable for dissemination of knowledge about representatives of local wild (aboriginal) fauna.

Вступ

Ссавець-символ 2023 року в Україні — заєць (*Lepus*), один з найбільших представників надряду гризунів нашої фауни. Це один з найвідоміших ссавців не тільки України, але й більшості регіонів світу, бажаний об'єкт давніх і сучасних мисливців і улюблений герой дитячих казок і мультфільмів. Зображення зайця вміщено на обкладинці тому 23 нашого теріологічного журналу *Theriologia Ukrainica* за 2023 рік (автор — Олександр Матвійчук).

У цьому нарисі представлено три масиви даних — про багаторічну динаміку популяції зайців в Україні, про зайців як об'єктів фотополювань, а також традиційний розділ у форматі «21 факт про героя року», в якому зібрано найпримітніші особливості та найцікавіші відомості про зайців.

Заєць став символом вже 15-го теріологічного року в Україні. Їх огляд представлено на сайті товариства в розділі «види-символи»[1]. Останні п'ять у цьому ряду — роки вивірки (2020), ласки (2021), кота (2022), зайця (2023), куниці (2024). Щодо перших трьох підготовлено огляди: про роки вивірки [Зізда *et al.* 2020], ласки [Загороднюк & Харчук 2022], кота [Харчук & Загороднюк 2023]. Цей огляд — про Рік зайця в Україні.

---

[1] http://terioshkola.org.ua/ua/totems.htm

Фотогалерея

До 25 випуску *Theriologia Ukrainica* (2023) редакцією розіслано запит щодо світлини для обкладинки тому. Отримані світлини показано на рис. 1; фото «*d*» обрано для ілюстрації тому (https://bit.ly/3Qm6XLj).

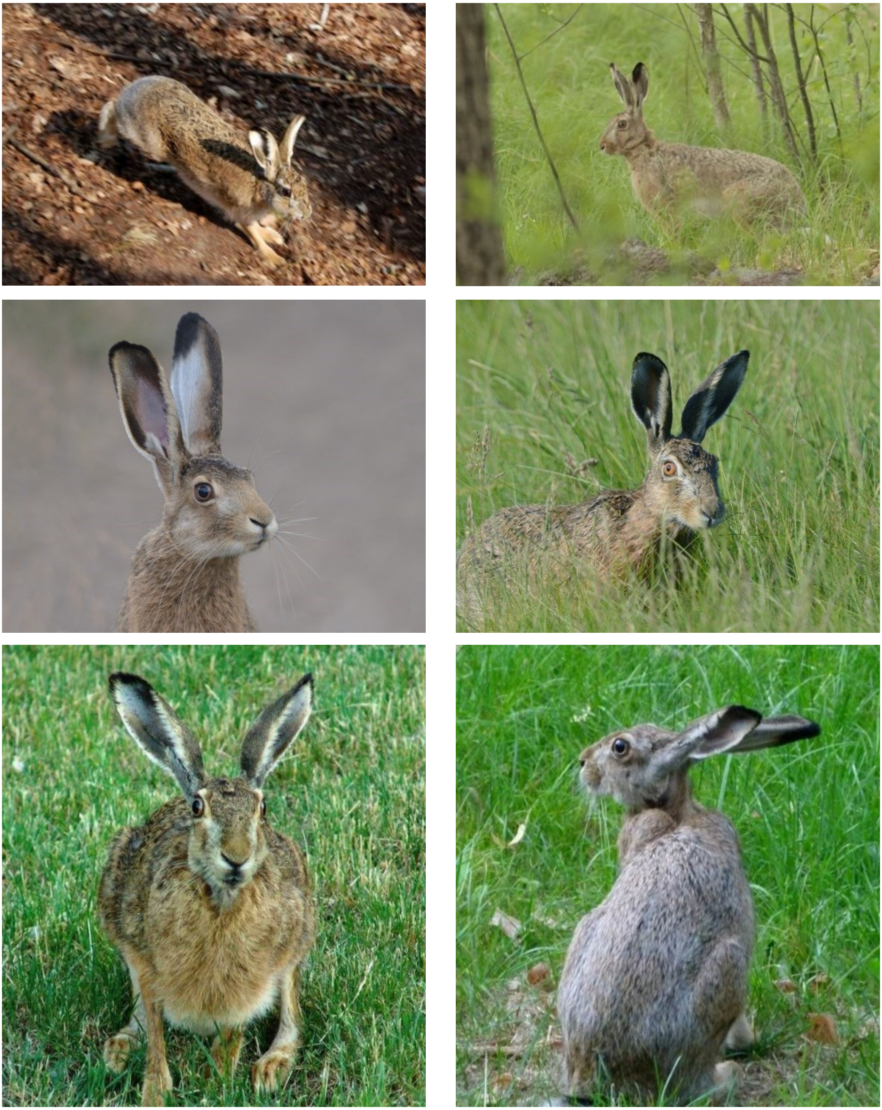

Рис. 1. Світлини, передані колегами для палітурки тому 25 *Theriologia Ukrainica*. Автори: Сергій Жила (*a*), Іван Лавренчук (*b*), Олександр Матвійчук (*c*–*d*), Сергій Григор'єв (*e*–*f*).

Динаміка популяцій

Зайці — основний об'єкт полювання. І не тільки мисливців-людей, але й багатьох хижих ссавців, а часом і птахів. Також вони часто стають жертвами свійських хижих, від яких особливо потерпає молодняк. Очевидно, що мова йде передусім про зайця сірого, відомого також як «русак» (*Lepus europaeus*), на відміну від рідкісного північного виду — зайця білого, або біляка (*Lepus timidus*), який де-не-де трапляється по крайній півночі України, в поліських районах Житомирщини, Київщини та Чернігівщини [Гаврись 2009].

Багаторічні зміни чисельності зайців показують дані з державної статистики з обліку мисливської фауни за формою «2тп-мисливство» [Хоєцький 2010]. Такі дані щодо зайців узагальнено за 40-річний період (1983–2021)[2] і представлено на графіку (рис. 2).

З цих даних видно, що період росту чисельності випав на 1983–1997 роки, і високий пік здобування (порядку 17–22 % від весняної чисельності) ніяк цьому росту не школив. Проте надалі почався затяжний період спаду чисельності, а на фоні його — й спаду обсягів здобування. Середні за останні 5 років показники склали (табл. в додатку): чисельність — 1229.247, здобування — 153.282 тис. особин (12.5 %).

Зайці та війна. Мисливський локдаун став найкращим «подарунком» для зайців та їхніх природних хижаків. Заборона полювання з 2014 року у східних областях та повна заборона з 2022 р. по всій країні сприяли покращенню стану популяцій.

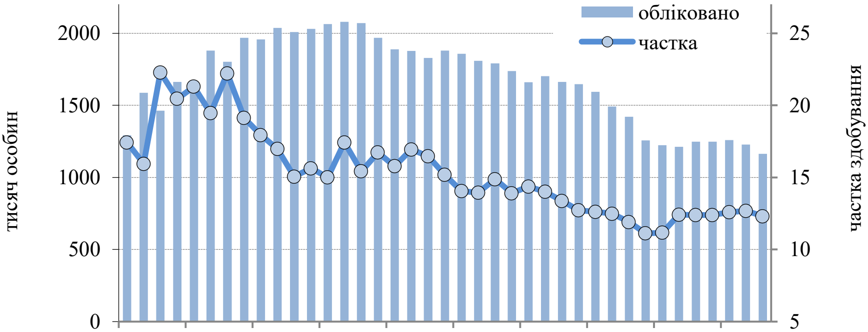

Рис. 2. Багаторічні зміни чисельності зайців (*Lepus europaeus*) в Україні за формою «2тп-мисливство» та обсяги здобування зайців мисливцями.

---

[2] З 2022 року у зв'язку з війною росії проти України державна статистична звітність за формою «2тп» не ведеться, оскільки нормально проводити облік у природних умовах більшості регіонів стало неможливо. Варто нагадати, що чисельність мисливських звірів оцінюється за даними на початок поточного року, а обсяги здобування — за підсумками того ж року.

Принаймні, спад чисельності припинився, проте, напевно, стається й недооблік через обмежені людські ресурси й обмежені можливості для обліку фауни навіть у межах лісомисливських господарств, годі казати про всі угіддя. Попри це, війна стала бідою для зайців, як і для всієї аборигенної фауни, через масштабні знищення біотопів і прямі знищення тварин.

Суттєво зросла загибель тварин від вибухів і забруднення довкілля токсичними сполуками, значно зросла випадкова загибель від техніки та в антропогенних пастках, значний фактор турбування робить особливо вразливими види, що є бажаною здобиччю хижих, а серед останніх надвисокою стала чисельність безпритульних котів і псів. Очевидно вразливими стали вони і як рухомі мішені для стрільців, які реагують на різні рухи, нерідко їх вбивають і для гастрономічних цілей. У повідомленнях колег, які опинилися у зонах бойових дій, є чимало повідомлень про підриви зайців на розтяжках і загиблих зайців біля вирв (Є. Скубак, О. Герман, особ. повід.)[3].

21 факт про зайців

За традицією щодо особливостей видів-символів, які входять до маскотів Українського теріологічного товариства і видів-символів у циклі тематичних років звірів [Загороднюк 2012], тут впорядковано перелік унікальних біологічних особливостей, характерних для виду-символу 2023 року.

1. Зайці (рід *Lepus*) є типовим родом родини зайцевих (Leporidae), яку разом з пискухами раніше відносили до підряду «двопарнорізцевих» гризунів (Rodentia Duplicidentata), протиставляючи їх однопарнорізцевим. Друга пара різців — унікальна особливість зайцеподібних.
2. За всіма морфологічними особливостями зайцеві — одна з найдавніших груп надряду гризунів, що зберегли давні (примітивні) ознаки в будові черепа й зубної системи, кістяка й анатомії. Це одні з найдавніших гризунів, яких відносять до так званої базальної радіації.
3. Заєць — єдиний у нашій фауні рід великорозмірних гризунів, що представлений більше ніж одним видом; окрім широко поширеного зайця сірого (*Lepus europaeus*) в Україні — найпівденніші для Європи знахідки біляка (*Lepus timidus*), який у нас є вкрай рідкісним і включений до Червоної книги.
4. Назва «заєць» має заплутану етимологію, з варіантів якої автори найбільш пристають на пояснення, що назва походить від давнього дієслова «заяти» = стрибати[4]. Одночасно у зайців є багато й інших народних назв, серед яких — косий, косоокий, русак / біляк, вухань.

---

[3] Через гуманітарні мотиви й у зв'язку з умовно урочистою задачею цієї публікації (з нагоди Року Зайця) тут подібні фотоматеріали не наводяться, проте вони є.

[4] Ця гіпотеза розглянута в статті автора про історію поняття «земляних зайців» [Загороднюк 2016], у т. ч. із посиланням на словник М. Фасмера [Фасмер 1986], в якому вказано: «С первонач. знач. «прыгун» сравнивают слав. слово с др.-инд. háyas «конь», jihite «вскакивает, летит», арм. ji «конь», лит. žaidžiu «прыгать, coire»...» (с. 84). Очевидно, що всі варіанти пов'язані зі стрибками та швидким рухом.

5. Зайці — це єдиний рід (*Lepus*) і єдиний вид (*Lepus europaeus*) надряду гризунів (Glires), ареал якого покриває всю територію України, без виразної приуроченості їх до якоїсь певної природної зони, проте в усіх природних зонах зайці тяжіють до біотопів із розвиненим травостоєм.
6. Заєць — основний вид мисливських звірів як для давніх мисливців, так і сучасних. Це визначається як високою його чисельністю, так і високими гастрономічними якостями зайчатини, а також відносною простотою і різноманіттям ефективних способів його здобування.
7. Зайці «люблять» різного роду ямки: в них легко сховатися, втиснувшись у землю або сніг і піджавши вуха, а при потребі здійснюючи вухами локацію. В ямках ховається молодняк, що очікує з пасовиськ мамку; взимку ямки у снігу рятують зайців від холоду й вітру, і так їх навіть не раз ловили умільці.
8. В нормі зайці дуже тихі й не видають себе жодними звуками. Проте зайці галасливі при контактах між своїми або при нападах на них: вони видають «векаючі» звуки, подібні до стогону щенят. Також зайці практикують барабанний дріб для звукового мічення своїх територій.
9. Битви зайців дуже відомі: в період гону зайці можуть подовгу боксувати з суперниками, втрачаючи пильність; битися можуть і самки, які ще не готові до парувань (з надокучливими самцями). Коли мисливці беруть зайця руками, той може сильно вдарити задніми лапами й навіть зламати кістку.
10. Заєць є класичним прикладом сезонної зміни забарвлення (влітку сірий, взимку білий), що визначається як особливостями його линяння (густе зимове хутро легше «синтезувати», не витрачаючи ресурси на синтез пігментів), так і адаптацією до снігового покриву (маскувальне забарвлення).
11. Зайці не є абсолютними вегетаріанцями. Відомі часті випадки поїдання інших тварин, і не тільки комах. Проте основа їхньої дієти — рослинна їжа, як соковиті частини (влітку), так і сіно, гілки, кора дерев (взимку); погризи плодових дерев — відома й одвічна проблема садівників.
12. Зовнішній рубець — одна з унікальних особливостей живлення зайців: вживаючи траву або кору, вони для перетравлення клітковини отримують целюлазу від симбіотичних бактерій, якими в кишківнику збагачуються трав'яні «таблетки». Після дозрівання їх на повітрі зайці їх поїдають.
13. Заєць сірий — один із видів з найбільш розтягнутим репродуктивним періодом і тривалим ростом, завдяки чому молодняк можна зустріти у всі безсніжні сезони, а восени можна зустріти й малорослих зайців, яких мисливці називають «листопадниками»; вагітність у зайців триває до 50 днів.
14. Заяче хутро в періоди кліматичних мінімумів було найбільш ходовим хутром, з якого шили шапки, рукавиці, коміни, муфти, або й шуби, надто легкі дитячі. Шапки-вушанки з заячого (згодом кролячого) хутра були одними з найпопулярніших в Україні та північних краях.
15. Заєць є найбільш довговухим видом тварин у нашій фауні: при довжині тіла 55—70 см у них найдовші вуха — до 20 см. Такі великі вуха є важливими регуляторами тепловіддачі; у них майже відсутні шкірні залози, і тепловіддача при перегріві (напр. втечі) йде через вуха.
16. Розміри зайців, попри загальні уявлення про їхню малість, є значними — дорослий русак важить до 6–7 кг, тобто як невеликий пес або немаленький кіт. Через

немалі розміри заєць може бути віднесений до гільдії великих фітофагів, який продовжують сарни й олені.

17. У зайців напрочуд тонкий череп, що знають музейники: покривні кістки щелеп і мозкового відділу настільки витончені, що з них формуються решетоподібні стінки чи поверхні. Напевно це пов'язано з полегшенням ваги як для швидкості втеч від хижаків, так і для висоти стрибків.
18. Зайці — одні з ключових едифікаторів лучно-степових біотичних угруповань. Виїдаючи значну кількість фітомаси, проріджуючи травостої, формуючи мережу стежок, підрізаючи перегущену поросль, розсіюючи послід, вони формують важливі особливості таких екосистем.
19. Зайці — одні з найперших видів-жертв бродячих та свійських псів і котів: у період розмноження зайців їхні дитинчата стають легкою здобиччю цих хижих, які можуть нищити їх на задоволення інстинктів. Тому у приміських парках зайці часто представлені тільки дорослими.
20. Зайці є найвідомішими героями фольклору і відомими маскотами багатьох відомих брендів. Існує велика кількість прислів'їв і казок про зайців, зайці є популярними героями мультфільмів, їхні образи дуже часто використовують при створенні дитячих іграшок і книжок.
21. Зайці часто є територіальними. Навіть потурбовані хижаками, вони часто повертаються до уподобаних ними ділянок. Проте в окремих регіонах, особливо при сезонній зміні рослинності, зокрема в степу, зайці здійснюють міграції в пошуках кращих кормових і захисних умов.

Подяки

Дякую Д. Лазарєву за надані матеріали щодо 2тп-мисливство, Н. Лебедєвій, І. Легейді та Е. Різун за консультації щодо мисливської статистики та коментарі щодо біології виду, О. Герману та Є. Скубаку за повідомлення про зайців в умовах зони бойових дій. Подяка авторам світлин С. Жилі, І. Лавренчуку, О. Матвійчуку, С. Григорьєву. Моя подяка С. Харчуку та З. Баркасі за редакційні правки рукопису.

Література

Гаврись, Г. Г. 2009. Заєць білий (Lepus timidus Linnaeus, 1758). *В кн.:* Акімов, І. А. (ред.). *Червона книга України. Тваринний світ*, ГлобалКонсалтинг, Київ, 516.

Зізда, Ю., І. Загороднюк, С. Харчук. 2020. Рік вивірки 2020: огляд теми та подій. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 150–157. CrossRef

Загороднюк, І. 2012. Види-символи та тематичні роки звірів в Україні. *Novitates Theriologicae*, **8**: 74. https://bit.ly/3XZ6elR

Загороднюк, І. 2016. «Земляний заєць» у Східній Європі: Ochotona чи Allactaga? *Праці Теріологічної Школи*, **14**: 16–33. CrossRef

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Ласка Mustela nivalis як символ року 2021 в Україні: огляд досліджень, особливостей та етимології. *Novitates Theriologicae*, **13**: 147–158. CrossRef

Фасмер, М. Р. 1986. *Этимологический словарь русского языка. Заяц. Том 2.* Прогресс, Москва, 84. https://imwerden.de/publ-1096

Харчук, С., І. Загороднюк. 2023. Коти дикі та свійські в природі та житті людей (з нагоди Року кота в Україні 2022). *Novitates Theriologicae*, **16**: 271–276. CrossRef

Хоєцький, П. 2017. Облік мисливської фауни у форматі статзвітності «2-тп – мисливство»: особливості, переваги, недоліки. *Novitates Theriologicae*, **10**: 206–216. CrossRef

Резюме

***Загороднюк, І.* 2023 — рік Зайця в Україні: стан популяцій *Lepus europaeus* та цінні факти про зайців як маскотів.** — Наведено добірку важливих фактів про зайців як об'єктів особливої уваги науковців, мисливствознавців, аматорів та просвітян-природознавців. Заєць (власне *Lepus europaeus*) був теріологічним видом-символом 2023 року в Україні. Через війну дослідницька і просвітянська активність не були високими, проте певний її рівень вдалося зберегти. Як підсумок тут наводяться інформаційні блоки про багаторічну динаміку популяцій *Lepus europaeus* в Україні, поточні підсумки формування фотобанку Українського теріологічного товариства за номінацією «зайці», а також інформаційну добірку з циклу «21 факт», з важливими біологічними особливостями зайців, що має цінність для поширення знань про представників дикої місцевої (аборигенної) фауни.

Додаток

Таблиця 1. Оцінки чисельності зайців за державною статистичною звітністю за формою «2тп-мисливство» протягом 1983–2021 років (тис. особин)

Рік	Обліковано	Здобуто	Частка
1983	1292.739	225.232	17.4
1984	1586.593	252.920	15.9
1985	1461.743	325.656	22.3
1986	1661.813	339.801	20.4
1987	1665.832	354.720	21.3
1988	1879.359	365.509	19.4
1989	1801.772	400.298	22.2
1990	1968.591	376.476	19.1
1991	1956.813	350.877	17.9
1992	2036.849	345.574	17.0
1993	2007.325	302.110	15.1
1994	2029.637	317.251	15.6
1995	2062.599	309.308	15.0
1996	2077.760	362.089	17.4
1997	2070.867	319.263	15.4
1998	1968.888	329.252	16.7
1999	1888.082	297.723	15.8
2000	1876.043	317709	16.9
2001	1827.619	300.798	16.5
2002	1878.214	284.976	15.2
2003	1857.269	260.892	14.0
2004	1808.227	252.261	14.0
2005	1789.752	266.179	14.9
2006	1738.028	241.606	13.9
2007	1659.207	238.367	14.4
2008	1701.846	238.356	14.0
2009	1661.881	222.238	13.4
2010	1645.881	209.198	12.7
2011	1592.593	200.927	12.6
2012	1492.369	186.318	12.5
2013	1421.385	169.185	11.9
2014	1256.839	139.794	11.1
2015	1224.011	136.639	11.2
2016	1212.412	150.550	12.4
2017	1248.458	154.536	12.4
2018	1248.520	154762	12.4
2019	1258.744	158.411	12.6
2020	1227.363	155.624	12.7
2021	1163.149	143.075	12.3
AVE5	1229.247	153.282	12.5

AVE5 — середнє з останніх років як найближчий прогноз.

Novitates Theriologicae, Pars **17**: 200–214 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1735

Зоосвіт і природознавство Ігоря Євстаф'єва у подорожі крізь роки та континенти (з нагоди 70-річчя колеги)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Igor Evstafiev's zooworld and natural history in a journey through years and continents (on the occasion of his 70th birthday).** — An essay about one of the most active researchers of the Crimean fauna, especially its micromammals. The main activity of Igor Leonidovich in Crimea is related to the study of zoonoses in all their multicomponent aspects — enthomofauna, pathogens, and small mammals. Thanks to such achievements, the researcher has reached a significant level of understanding of both the statics and dynamics of the fauna, its cyclic and non-cyclic changes, the specifics of the fauna of different natural regions, etc. As a person with an active life position, my colleague has consistently participated in a variety of seminars and schools, including many theriological schools, of which two was organised with his participation (the 10th and 18th Theriological Schools in Crimea in 2003 and 2011), and for more than 10 years, together with other colleagues from the SES system, he has been organising master classes on biosafety, databases, monitoring systems, etc. Igor Evstafiev is the author of many dozens of scientific papers, including about 15 articles published in editions of the Theriological School. He is the author of the powerful website 'The World of Animals' and a number of popular science materials on it. Over the past 15 years, the researcher has been actively travelling the world, visiting remote places of the Old World that are interesting and important for a zoologist, while maintaining high publication activity in scientific journals.

Феномен Ігоря Євстаф'єва

Класика жанру передбачає побачити іменитого і маститого 70-річного колегу як зарозумного науковця, який визнає неперевершеність і досконалість хіба що себе самого, або немічним старцем, який тільки й живе спогадами. Є й третій варіант таких статусів — відхід у бічні середовища і початок нового життя, в якому немає місця старому. Ігор Леонідович — унікальна персона, яка уникла подібних діагнозів і траєкторій, що не було випадковістю: він жив і продовжує жити з природою і на природі, сприймаючи її і як об'єкт пожиттєвого захоплення, і як реальне середовище свого існування і реалізації себе як її дітища, будучи й аматором, і дослідником, і споглядачем, і активним учасником різних дійств — від постійних експедицій до захопливих рибалок, від мандрів унікальними природними куточками світу до ведення сайтів про тваринний світ з десятками тисяч переглядів щомісяця.

Рис. 1. Ігор Євстаф'єв на традиційних щорічних зимових канікулах: ліворуч — Таїланд (пх.-сх. Азія), 1.02.2017; праворуч — Мадейра (біля пн.-зх. Африки), 02.03.2023. Фото з архіву автора, отримані в різний час від І. Євстаф'єва.

Поєднання неймовірно обсяжної рутини з обліків різних груп тварин із вмінням шукати й бачити красу природи, знання складних взаємодій природних об'єктів найрізноманітнішого рангу — від кліщів, комах і зоонозів до ссавців і біомів — все це створило окремий світ див і відкриттів, у якому живе наш колега. З роками ці знання не убувають, а накопичуються, взаємодоповнюються, реалізуються.

І мова не лише про безцінні наукові статті, і не лише про неймовірно насичений сайт «Світ тварин» (https://www.zooeco.com/), який вимушено згас після 2014 року, мова про те, що колега досяг рівня непересічного експерта у знаннях про фауну і зоонози, про природу Криму. Мова і про неймовірно важливі для наукового товариства широкі взаємодії, включно з експертизами проєктів, рецензуванням статей, оргкомітетами конференцій, врешті пошуком інформації й підготовкою довідок за заданими темами — від станів фауни та прогнозів розвитку епідситуацій до історичних довідок про розвиток наукових напрямів і долі та доробку визначних постатей.

Ігор Леонідович — майстер все робити довершено і красиво. У нього не буває недописаних листів чи «прохідних» статей, не буває поняття наукової «халтури», якою нерідко підзаробляють на життя колеги. Якщо вже за щось брався і береться — все по науці, з чітким плануванням і самого процесу, і успіху в реалізації проєктів. Це особлива риса, яку зустрічаємо не часто, але яка вирізняє його і яка робить світ кращим.

Біографічні відомості[1]

Ігор Євстаф’єв народжений 14 липня 1954 р., на Волині, у с. Перевали Любомльського району (згодом Турійського, а нині Ковельського), «двоюрідних і тепер там багато» (зі спогадів І.Л.). З відомих родинних сторінок: дід Ігоря був в УПА, отримав при Сталіні 25 років ГУЛАГу, але у 1955 р. потрапив під амністію; старший брат батька, також боєць УПА, загинув у сутичці з німцями. 1967 р., тобто коли Ігорю тринадцятий минало, сім'я переїхала до Дніпра. Мотиви були прості: там жив татовий брат, який був кандидатом біологічних наук і заступником директора «НДІ Кукурудзи», і того ж 1967 р. брат закінчив школу та вступив до Інституту інженерів залізничного транспорту в тому ж Дніпрі, от сім'я і вибрала для життя Дніпро.

Там, у Дніпрі, Ігор закінчив школу і вступив на вечірнє відділення біологічного факультету Дніпропетровського університету. До денного стаціонару довелося попрацювати на заводі електрослюсарем-ремонтником, і зв’язківцем на місцевій зрошувальній системі... Спеціалізувався по кафедрі зоології, на 4 курсі добився переходу на стаціонар[2]. Першою науковою працею Ігоря став звіт про практику після 4 курсу в Карпатському заповіднику (у Яремчі й Ворохті), який включав перше зведення з ентомофауни цього заповідника (стало дипломом) і ще досліджував формування поведінки сарни у перші місяці від народження. Ігор провів там два повні літні сезони, з травня по вересень 1977 та 1978 років, базуючись на Центральній садибі заповідника у Рахові, з постійними виїздами по трьох лісництвах, у т.ч. до Угольки та Ворохти[3]. А після закінчення університету (в серпні) одружився і поїхав з дружиною знову в заповідник, вже на постійну роботу, проте отримав запрошення від Л. Апостолова до аспірантури. Звісно, ентомологічної.

Науковим керівником І. Євстаф’єва був В. Барсов, а «великим» керівником — знаний ентомолог Леонід Апостолов[4], який у 1977 р. перейшов до Сімферопольського (згодом Таврійського) університету завідувачем кафедри екології та охорони природи (плюс там само став ректором). Він і «перетягнув» до себе молодого фахівця. Так, після закінчення ДНУ вже у вересні того ж 1978 р. Ігор Євстаф'єв став аспірантом названої кафедри.

---

[1] Ювіляр відмовлявся від уточнень, все зібрано переважно з OSINT та окремих його спогадів.

[2] Його одногрупник — Віктор Гавриленко, з яким деякий час (під час завершення дисертації) працював у «Кодрах», заповіднику в центрі Молдови, і який згодом став директором Біосферного заповідника «Асканія-Нова»; на курс молодшим був ще один наш колега — Петро Чегорка.

[3] «Саме тоді й я лазив на Говерлу разів зо 10, збираючи по полонинах комах. Також їздив у Малу Угольку, маючи дружбу з єгерем Анатолієм, взимку 1978 р.: тропили рись, диких свиней. Після закінчення університету, в серпні 1988 р. одружився і поїхав на роботу до цього заповідника... дали мені житло в Малій Угольці. Але за місяць надійшло запрошення до аспірантури, і я поїхав до Криму... Частину колекції залишив у заповіднику, дублі привіз до Дніпра, частину віддав В. Барсову, моєму керівникові, частина була в мене... усе пішло в небуття...» (зі спогадів).

[4] Леонід Георгійович Апостолов (1933–2001) був завідувачем кафедри зоології ДДУ у 1971–1977 роках, а у 1973–1977 рр. також був деканом біофаку [Булахов *et al.* 2003].


Рис. 2. Колега на військовій службі.

Але не все було просто: через місяць після вступу до аспірантури Ігоря призвали до війська. Добре, що аспіранту дозволили служити за фахом — він півтора роки прослужив у Головному штабі ППО (Москва, у чині рядового) при Головному епідеміологу, «займався мухами як розносниками дизентерії. Служба була цікавою. Одразу на стажування й навчання відправили до Пітера, до Військово-медичної академії... Покатався потім полігонами, то до Архангельська, то Астрахані, то ще кудись» (зі спогадів). Демобілізований у травні 1980 р. і поновився в аспірантурі, яка тривала до 1983 р.

Дисертаційне дослідження було присвячено філофагам (листогризним комахам) дерев Гірського Криму. Захист відбувся в Кишиневі 1985 р. [Евстафьев 1985], коли Ігор Леонідович вже працював у Кримській протичумній станції (ПЧС). Одна з двох знайдених праць дисертаційного циклу присвячена розрахункам плодючості непарного шовкопряда з відповідними математичними викладами [Евстафьев 1983]. У статті вказана афіліація «Сімферопольський державний університет».

Далі кількарічний «провал» OSINT-відомостей, але виручив «допит» колеги: «після аспірантури пропрацював в універі три роки на госпдоговірних темах, до осені 1986 року [...], на геофаці, на кафедрі у В. Кріулькова, де «займалися космосом» — дешифруванням фото із зондування землі та води, суміщали космічні дані з літаковими й наземними. Довелося багато літати на гелікоптері МІ-8 та літаку АН-2. Потім набридло і пішов у ПЧС — знайшов її в довіднику телефонів, що це таке — взагалі не уявляв». Один зі співробітників згаданої лабораторії — Сергій Карпенко — з часом розвинув власну тематику дистанційних досліджень, до яких залучав й І.Л. та його найближчих колег. Це спілкування було на роки, у т.ч. й на конференціях. Це вплинуло й на розвиток біогеографічної складової досліджень, зокрема й ландшафтного аналізу мікротеріофауни [напр., Евстафьев 2004*b*].

З «Історії Кримської ПЧС» відомо, що «За завданням Міністерства охорони здоров’я СРСР співробітники станції виїжджали для роботи в природні осередки чуми Казахстану (Кзил-Орда, Аральськ). З 1987 по 1992 рр. були відряджені ... зоологи: Алєксєєв Є. В., Алєксєєв А. Ф., Товпинець М. М., Арутюнян Л. С., Чирній В. І., Євстаф'єв І. Л., Дулицький А. І.» [Крымская... 2025: с. 11]. Шикарна команда славних колег. І великі щорічні випробування професійної майстерності й удачі не «зловити» зоооноз на себе. З тих років (1990) походить і найдавніша його публікація з системи ПСЧ, з наведенням матеріалів, зібраних дослідником у квітні 1988 р., місцем зберігання яких вказано «колекцію Кримської ПЧС». Мова про знахідки в Криму блохи *Palaeopsylla vartanovi* [Евстафьев 1990], вичесаної з білозубки малої (*Crocidura suaveolens*), а до того відомої тільки з Вірменії й Нахічевані.

У цей період виходить низка статей арахно-ентомологічного спрямування, переважно про кліщів та пов'язані з ними зоонози. Одним з перших таких «розкручених» зоонозів став кліщовий енцефаліт у Криму, з увагою до його паразитології [Евстафьев 2001*a*] та епідеміології [Евстафьев 2001*b*]. Ініціатором і редактором цих публікацій став проф. Ед. Коренберг, який високо оцінив здобутки І.Л. у розробці теми. Ці статті не так про кліщів, як про кліщовий енцефаліт і його історію в Криму. Були й суто «кліщові» статті, серед яких і праця про собачого кліща — «*Rhipicephalus sanguineus* (Ixodidae) у Криму: екологічні та епізоотологічні аспекти» [Евстафьев & Товпинец 2002]. Ця праця, афілійована з ПЧС (здана до друку 4.01.2001), зроблена у співпраці з Кримською республіканською СЕС. У її методиці вказано, що «в основу роботи покладено матеріали з аналізом зборів кліщів за 20 років (1981–2001)» (с. 85). Як закономірний підсумок, вже наступна стаття 2002 р. видана від Кримської республіканської СЕС, де він став до роботи у відділі ОНІ[5], — про епізоотологію хвороби Лайма [Евстафьев 2002]. На той час це було щось зовсім нове і незвідане. Це були прориви.

Накопичувалася й чимала фауністика, тим паче загін Кримської ПЧС «відповідав» за всю лівобережну Україну. У 1988–1990 рр. відбулося декілька експедицій: «було зібрано матеріали декількох епідозагонів, у які ми виїжджали по 2–3 рази на рік приблизно на 2–3 тижні до різних областей Лівобережжя» (спогади). На жаль, відома лише одна стисла публікація з такими матеріалами — про комахоїдних ссавців Лівобережжя [Дулицкий *et al.* 1992][6] та наступна за нею (там само) замітка про ектопаразитів комахоїдних.

Поступово акценти змістилися на теріофауну, чому, найімовірніше, сприяли як постійна співпраця зі знаними місцевими теріологами, так і регулярна участь у Теріологічних школах (про що далі) та навчаннях у системі СЕС, які проходили то в Харкові, то в Одесі, а то і в Криму. 2004 рік став знаковим у розвитку теріологічних аспектів дослідження завдяки організації й проведенню в Криму X (ювілейної) Теріологічної школи [Дулицкий 2004]. Ще за 7 років відбулася незабутня Казантипська XVIII Теріологічна школа, що мала назву «Морфологічна мінливість ссавців і збереження їх різноманіття» (26–30 вересня 2011 р.) [Товпинець 2012].

---

[5] Відділи особливо-небезпечних інфекцій (відділи ОНІ) — ключові підрозділи, де в обласних і республіканських СЕС працювали наші колеги-зоологи.

[6] Є надія на те, що такі дані збереглися, вони невідновлювані. Для уявлення про обсяги робіт фраза зі статті: «У 1988–1990 роках на Лівобережній Україні відпрацьовано за [природними] зонами: у лісовій — близько 22 тис., у лісостеповій — 7 тис. і в степовій — 6,5 тис. [пастко-діб], загалом — 35376 п/д у 8 стаціях. Зловлено 650 [особин] комахоїдних. Їх потрапляння [у пастки] становило [за зонами]: 2,4; 1,3 і 0,5% [тобто особин на 100 п.д.] (у 7, 6 і 3 біотопах [в кожній із зон] відповідно), а частка серед усіх зловлених мікромаммалій — 18,6, 6,4 і 3,2%.» (с. 49).

Підсумки цих зустрічей були особливі. Після першої ми видали один з повноцінних збірників теріологічних праць під обкладинкою фахового видання, один з найкращих наших збірників (Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія Біологія, хімія. 2004. Том 17, № 2), і в ньому була цінна стаття І.Л. «Зонально-біотопний розподіл дрібних ссавців Криму» [Евстафьев 2004].

Наступні 10 теріологічних шкіл-семінарів (до війни 2014 р.) пройшли за найактивнішої участі Ігоря Леонідовича, який привніс новий важливий елемент — постійні (згодом традиційні) майстер-класи, серед яких «ведення баз даних з обліку мікромаммалій», «організація епізоотологічного моніторингу», «безпека в роботі зоолога», «практика встановлення облікових пастколіній», «комплексна обробка біологічного матеріалу (дрібних ссавців)» тощо. Часто це робилося у співпраці з іншими колегами-СЕСниками, але завжди з важливою власною активністю. І все це було важливим для практичної роботи всіх, хто приїжджав на теріошколи.

Подальше робоче життя стало вкрай розміреним — постійні циклічні обліки фауни й камералка з періодом у два тижні (тиждень поля і тиждень лабораторії), щопіврічні прогнози — базовий документ щодо динаміки (розвитку) зоонозів, включно з динамікою популяцій гризунів і комах, залучених у природні вогнища зоонозів, щоразу сторінок на 20. Відповідно, велася постійна рутинна робота — відлови, моніторинг, аналізи, прогнози.

Всі ці роки, починаючи з 2002, І.Л. незмінно був на посаді біолога Відділу ОНІ Кримської республіканської СЕС. Ця доволі одноманітна праця завдяки власним ініціативам і натхненню урізноманітнювалася як робочими, так і приватними справами, яких було чимало, і ключові три з яких — зоологічного штибу — викладено у розділі про професійну роботу (конференційна активність, ведення баз даних, методологія аналізу), а решта — від садиби до мандрів — висвітлена в останньому блоці нарису.

Починалися революція гідності й наступна за нею війна. Це напевно не сприяло дослідницькій активності, надто в Криму. На фоні розвитку цих подій в Таврійському університеті таки відбулися «Ювілейні зоологічні читання» (5.12.2013), на яких і І.Л. робив доповідь: «Паразитизм як основа природно-вогнищевих біоценозів» (https://zoomuseum.net/category/events). Проте процеси згасання напрацьованих напрямків роботи проявилися явно.

Поступово всі програми взаємодій Кримської СЕС скорочувалися, зв'язки втрачалися. Але певний і загалом значний рівень регіональної активності зберігався. Серед таких заходів 2019 р. була «Конференція з питань клініки, діагностики ... та епіднадзору за інфекціями, що мають міжнародне значення» (Сімферополь, 27.06.2019). На ній була й доповідь І.Л. «Огляд і прогноз стану популяцій дрібних ссавців і членистоногих — носіїв і переносників збудників ОНІ [...] і прогноз на літньо-осінній період 2019 р.». Фактично це стало однією з останніх активностей колеги в системі СЕС.

Рис. 3. Ігор Євстаф'єв у «полях»: ліворуч — підготовка малих давилок Геро до роботи (Крим, 2007 рік).; праворуч — на обліковому маршруті (Крим, 2005 рік). Фото з огляду І. Євстаф'єва про організацію моніторингових досліджень [Євстаф'єв 2017а].

Після того — пенсія, із залученням до подібних прогнозів за договорами. Вивільнений час цілком пішов на розбудову садиби, на родину і на мандри, про що далі. На щастя, і заробітки й пенсія були достойними, і діти вже стали на ноги і добре забезпечували свої сім'ї. Врешті, мандри завели колегу до Португалії, у маленьке селище на березі океану, де він тепер мешкає в затишному будинку разом із родиною і звідки вдається мандрувати світом, тримаючись подалі від кримських реалій і будучи ближче до природи.

Зоологічні та суміжні доробки

Варто виокремити кілька напрямів, з увагою, відповідно до нашого видання і взаємодій автора з героєм розповіді, до ссавців і загалом розвитку теріологічних досліджень. Попри все, без зоонозів й ентомології важко уявити доробки будь-якого зоолога ПЧС/СЕС — там все пов’язано через відповідні взаємодії у природі, оскільки це є триєдиною системою. Тим паче, що основою професійного росту стало захоплення Ігоря Леонідовича ентомологією, з якої й починався його шлях студента (навчання й диплом), згодом аспіранта (дисертація) та врешті епідеміолога (робота).

Серед іншого важливо відмітити три особливості, прямо не пов'язані з об'єктами й темами досліджень, проте які визначили успіх досліджень: 1) від початку Ігор Леонідович брав активну участь у багатьох всесоюзних, загальноукраїнських і всеросійських[7] наукових форумах і семінарах, 2) важливим і доволі продуктивним захопленням І.Л. стало ведення баз даних щодо динаміки популяцій дрібних ссавців і зоонозів, з управлінням ними та елементами просторового аналізу; 3) вміння і бажання бачити системні речі, включаючи методологію досліджень, просторові й часові ряди даних, екосистемні взаємодії. Ці три аспекти виявилися дуже важливими в аналізі таких непростих речей, як розвиток і функціонування природних вогнищ зоонозів, що врешті й визначило успіхи колеги в цій галузі.

Ентомологічні дослідження — один із важливих напрямків, який визначив «вхід» дослідника в науку і прикладні сфери, починаючи з дипломної роботи (ентомофауна Карпатського заповідника), аспірантури (філофаги деревостанів Гірського Криму), епідзоології (носії та переносники зоонозів). Тут ми не будемо приділяти надвисоку увагу цим напрямках, частково згаданим у першій частині, проте важливо відмітити, що до 2002 р. (тобто під час роботи в ПЧС) кліщі, блохи та ін. комахи були основними об'єктами аналізу науковця [напр., Евстафьев 1990, 2001a; Евстафьев & Товпинец 2002].

Системологія (методологічні, моніторингові, ейдологічні доробки) — одна з важливих задач, завжди присутня в дослідженнях колеги. Прикладами таких доробків, що враховують множинні аспекти й численні взаємодії складових, є такі праці, як «Території пріоритетного збереження біорізноманіття в Криму та природні осередки інфекцій» [Евстафьев & Товпинец 2002b], «Зонально-біотопний розподіл дрібних ссавців Криму» [Евстафьев 2004b], «Теріофауна і природно-вогнищеві інфекції в Криму» [Евстафьев *et al.* 2006], «Методологія системного аналізу: теорія і практика еколого-епізоотологічного прогнозу» [Евстафьев 2010], «Зоопаразитарні екосистеми Гірського Криму» [Евстафьев 2019], «Зоонози як фактор еволюції, динаміки популяцій та видоутворення» [Євстаф'єв & Загороднюк 2021].

Важливими доробками в цьому напрямку є огляди «Теріологічні дослідження: епізоотологічні аспекти (вступ до епізоотології)» [Євстаф'єв 2017a] та «Зоологічні бази даних: покрокове створення бази на основі електронних таблиць Excel» [Евстафьев 2017b] у методичному випуску *Novitates Theriologicae* 2017 р. До зоологічної «класики», яка дала чимало нових даних про фауну і біоценологію, варто віднести й дослідження сов і сов'ячих пелеток [Товпинец & Евстафьев 2005], а також аналіз шляхів міграцій зоонозів, викладений у статті «Випадкові та навмисні переміщення тварин і збудників природно-вогнищевих інфекцій на нові території» [Евстафьев 2020b].

---

[7] По суті, пострадянських; створені в епоху радянщини професійні системи є доволі живучими через поширені стандарти, практики і традиції, в числі яких і наукові школи, і системи знань, та навіть упередження, і важливими є спільність бібліотек, методик моніторингу, систем конференцій, фахових взаємодій, підвищення кваліфікації та навіть професійного сленгу. Сприяла тому й закритість таких спільнот, пов'язана з біобезпекою й уникненням поширення небажаних для соціальних хвилювань знань. ПЧС та СЕС — одні з найвиразніших прикладів стійкості таких систем, потужніші навіть за військові, лікарські чи академічні практики.

Фауністика та екологія ссавців. Основний об'єкт — дрібні ссавці, тобто передусім мишовиді гризуни та землерийки як типові об’єкти обліку на пастко-лініях і як «стандартні» учасники багатьох зоонозів сильватичного (польового) типу, передусім туляремії та лептоспірозу. Звісно, були й інші дотичні теми (зокрема щодо великих ссавців на заповідних територіях), проте мікромаммалії були і є основним об'єктом уваги. Обсяг такого матеріалу був просто шалений. Мова завжди йшла про двотижневі виїзди на місяць у чергову точку моніторингу, із загальним обсягом не менше 25–30 тис. пастко-діб на рік. Такі праці особливо повно сформувалися вже в період роботи в СЕС та підбивання підсумків після виходу на пенсію.

Перший цикл (2002–2014) стосувався вивчення переважно окремих найбільш примітних видів, як-от поширенню та екології тушкана великого та ховраха сірого у Степовому Криму [Дулицкий *et al.* 2002], екології мишака жовтогрудого в Криму [Евстафьев 2004a], питанням надлишку диких копитних на заповідній території [Иванов *et al.* 2004], огляду дрібних ссавців населених пунктів Криму [Евстафьев 2006], синантропії хом'яка в Криму [Товпинец *et al.* 2006] (остання стаття започаткувала цілий цикл публікацій як кримчан, так і понаїхавших[8]). Важливими доробками стали «Раритетні види наземних ссавців Криму: сучасний стан і перспективи збереження» [Товпинець & Євстаф'єв 2008] та цінна стаття (перероблена й розширена давня препринтна публікація) «Криса, корабель, порт» [Евстафьев 2015a]. Значна частина праць цього періоду з'явилася у виданнях Українського теріологічного товариства НАН України — Праці Теріологічної школи (нині *Theriologia Ukrainica*) та Теріологічний бюлетень (*Novitates Theriologicae*).

Другий цикл теріологічних праць став парадом потужних узагальнень за підсумками 30-річного періоду досліджень мікромаммалій Криму. Ключовою працею стала трилогія «Підсумки тридцятирічного вивчення дрібних ссавців Криму», в рамках якої вийшли повідомлення «1. Вступ, склад фауни, ареали» [Евстафьев 2015c], «2. Екологія видів» [Евстафьев 2016], «3. Паразитофауна та епізоотологія» [Евстафьев 2017c].

Важливою також стала праця І.Л. з колегами щодо ролі дрібних ссавців у поширенні ієрсиніозу [Evstafiev & Tovpinets 2020], а за підсумками аналізу накопичених даних — огляд хорології та екології кримського фауністичного раритету — мишівки степової [Евстафьев 2020a; Evstafiev 2020]. Помітною працею став опис біології й екології видів-двійників «звичайних» мишей Криму — хатньої й курганцевої [Evstafiev 2021]. Врешті, надзвичайно цінним із зоологічної та біогеографічної точок зору став аналіз меж поширення гірсько-лісових видів мікромаммалій [Evstafiev 2021].

---

[8] За свідченнями місцевих колег, останні приїжджали «вивчати хом’яків» цілими сім’ями, з дітьми, звісно при першій нагоді відправляючись до Ялти або на фруктові базари Сімферополя, Бахчисарая тощо; проте за звітів робили все нові й нові публікації, наче це якесь неймовірне диво — хом’як у паркових зонах Сімферополя.

Рис. 4. Ігор Євстаф'єв на Поліській Теріошколі 2009 року в групі найбільш досвідчених «школярів» (другий ліворуч, між С. Гащаком та М. Роженком) та 20-й Теріошколі (2012) в Карпатському НПП, де він починав свій науковий шлях.

Участь у роботі Теріошколи, історичні розвідки. Як людина з активною життєвою позицією, колега незмінно брав участь у найрізноманітніших семінарах і школах, зокрема й багатьох теріологічних школах, на двох з яких він виступив серед організаторів (10-та й 18-та теріошколи в Криму 2003 та 2011 років), а протягом понад 10 років разом з іншими колегами з системи СЕС проводив майстер-класи щодо біобезпеки[9], створення і ведення баз даних, системи моніторингу тощо. Нарис про другу кримську теріошколу опубліковано в томі 11 «Праць Теріошколи» [Товпинець 2012].

Серед історичних розвідок важливо згадати нарис про неперевершеного епідзоолога й одного з вчителів І.Л. по ПЧС/СЕС — Анатолія Алексєєва [Євстаф'єв 2022], що увійшло до видання про 100 найвизначніших теріологів України минулого[10]. Важливим став нарис «Медична теріологія в Криму: історичний нарис про роботу зоологів Кримської протичумної станції та Кримської СЕС» [Євстаф'єв 2025], що готується до видання в огляді з історії теріологічних досліджень. До цього ж циклу належить стаття про поведінку хом'яка, з присвятою Євгенії Карасьовій [Євстаф'єв 2015b].

Необхідно відзначити й активну редакторську роботу колеги. З 2015 року і дотепер І.Л. є членом редколегії *Novitates Theriologicae* (e-ISSN 2709-4928). У журналі *Theriologia Ukrainica* він не тільки активний автор, але й дуже важливий рецензент, через якого проходить 2–3 статті щороку.

---

[9] Один із записів такого заняття на Поліській Теріошколі 2009 року (с. Селезівка) зберігся в ютубі: частина 1 (https://youtu.be/T8alLwniqVY), частина 2 (https://youtu.be/zMkKNw6aeYM).

[10] Із записок І.Л. у месенджерах: «Із усієї компанії зоологів ПЧС найкрутіший спец — Алєксєєв Анатолій Федорович — мій учитель усіх премудростей епізоотології...».

Рис. 5. Родинний світ Ігоря Євстаф'єва: ліворуч — власноруч збудована садиба на здавалося б непридатній ділянці, витвір садово-паркового мистецтва, 26.04.2024; праворуч — Новий рік у родинному колі, 01.01.2017. Фото з архіву автора, отримані в різний час від І. Євстаф'єва.

Профілі Ігоря Леонідовича Євстаф'єва в Інтернет-мережі:

- Orcid: https://orcid.org/0000-0003-1586-8411
- ResearchGate: https://www.researchgate.net/profile/Igor-Evstafev
- Scholar: https://scholar.google.com/citations?user=eZFU2BIAAAAJ
- Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57076743100

Чесноти і захоплення

Ігор Леонідович в усьому і завжди створював і створює свій власний світ. Всі його починання і здобутки — це приклади того, як можна долати всі негаразди та реалії життя — і радянського «совка», і невлаштованості молодого спеціаліста, і проблем періоду перебудови, гіперінфляцій та революцій, і реорганізації системи ПЧС/СЕС, з якими він зжився, і ризиків нових проблем внаслідок війни, і переїзду на нові терени та вкорінення там.

Попри все, завжди було ще чимало справ і захоплень, які робили й роблять життя змістовнішим і насиченим. Серед цього спектра найбільш примітними та вагомими стали такі п’ять: 1) розростання родини й поява нових приємних турбот, 2) будівництво власними силами унікальної зеленої садиби, 3) створення і розвиток одного з найпотужніших для всього пострадянського простору сайту *zooeco*, 4) захоплення риболовлею, яке реалізується всюди, де тільки вдається побувати, 5) мандри унікальними куточками Старого Світу з можливістю жити ближче до дикої природи. І все це незмінно супроводжується цікавими відеозвітами та відеоблогами, у тому числі й на його ютуб-каналі https://www.youtube.com/@zooeco1.

З цього всього важливо, на думку автора, виокремити сайт zooeco («Світ тварин»). Цей сайт став взірцем успішних природничих проєктів з неймовірними обсягами відвідувань. Це захоплювало Ігоря Леонідовича, і бувало не раз так, що він після роботи тільки тим і займався і навіть їв лише біля монітора. Окрім очевидного внеску в просвіту, цей сайт дав унікальний саморозвиток, а ще завдяки контекстній рекламі — невеликий, проте вагомий і стабільний дохід, що врешті дало ресурси й для розвитку всього іншого згаданого, зокрема розбудови садиби та далеких мандрів. Це стало одним з небагатьох відомих мені прикладів, коли науковець зміг вести достойне життя і при тому продовжувати займатися всіма започаткованими справами, зокрема й науковими ревізіями та оглядами. В усьому відчувається капітальність і послідовність, енергія і розвиток, талант і натхнення.

І це, згадуючи унікальну екосадибу з зимовим садом і альпійськими гірками, варто сказати й про досвід з утримання тварин. Як неперевершений серед нашого кола колег знавець поведінки тварин (а це одне з його хобі, яке поширюється не тільки на ссавців), він мав досвід утримання багатьох звірят. Згадується давнє (28.01.2018) листування про ще давнішу (порядку 2004 р.) розповідь про сонь, яких А. Дулицький згадав і у своїй книзі про ссавців Криму [2001]. Історія виявилася такою:

> «Про сонь. Під час підготовки до захисту дисера (а захищався я в Інституті зоології при Молдавській академії) я постійно гостював у «Кодрах». У цей час там працював відомий Віктор Гавриленко, мій однокурсник, а зараз директор Асканії. Він вивчав птахів, і в нього висіло на лінії кілька десятків зйомних шпаківень. У них я й наловив і привіз до Сімферополя парочку вовчків, з десяток ліскульок і кілька лісових сонь. Жив я у квартирі на краю міста в районі Мар'їне. Жили соні в мене у квартирі на напіввільному випасі, годувалися вільно на столі. Інколи вибігали назовні, то через двері, то через кватирку; першими зникли лісові соні, потім випарувалися ліскульки, але один вовчок прожив у нас близько 5 років і зараз його опудало прикрашає експозицію зоологічного музею університету. Це й уся історія, яку захотів «писанути» Дулицький». Інтродукція, схоже, не вдалася, але в історію це увійшло.»

І варто сказати про риболовлю. Мешкаючи по суті у степовому Криму з дуже ненадійними за наповненням водосховищами, пересохлими річками й переповненими рекреантами морськими берегами, Ігор Леонідович мав пристрасть до риболовлі. Він рибалив усюди — на Сиваші та Салгірі, Тайвані та Мадейрі, Сингапурі та атлантичному узбережжі. І звідусіль я не раз отримував фото з унікальною і дуже немаленькою здобиччю. Як істинний науковець, він завжди визначав її до виду, про що незмінно повідомляв.

Нарешті, відмічу й мовний ривок як одне з вмінь постійно розвиватися. Серед ключових праць останніх 10 років, наведених тут, маємо 5 російськомовних, 4 україномовних, 4 англомовних. Це вияв уваги до аудиторії та вміння її завойовувати. І до цього варто додати успішне вивчення португальської мови, яка тепер є основною мовою спілкування відповідно до вибору країни проживання. Так, тепер це далеко, але світ завдяки розвитку транспорту і зв'язку став тіснішим, і насправді тепер ми спілкуємося значно частіше, ніж в часи тягучих потягів і міжміських телефонів. От тільки час невпинно додає роки і обмежує плани. Але до 70-річчя ми дожили. Цікаво й часом весело, натхненно і продуктивно. І маємо таки нові плани.

Післямова

Нам тільки здається, скільки ще всього буде.... Воно не буде, воно є. І вміння створювати сьогодення, з його можливими, а не лише теоретичними, позитивами, дбаючи й про майбутнє, проте радіючи тому, що фактично досягнуто — це особлива радість. Ця радість і для близьких колег і друзів, і для родини. І нею Ігор Леонідович завжди ділиться. Багатьом колегам пощастило потрапити у позитивні зони впливів нашого дорогого колеги, і з роками таку радість повною мірою отримали рідні — надто діти й онуки, для яких наш колега — це не просто старша досвідчена людина, це неймовірне джерело позитиву, енергії та творчості. Дякую долі знати.

Подяки

Дякую щиро П. Чегорці та В. Гавриленку за спогади про їхні спільні з І. Євстаф'євим навчання і старти у професійній роботі. Моя подяка й герою цього нарису Ігорю Леонідовичу, який, на жаль, явно протистояв його появі й не раз виявляв надмірну жорсткість у спілкуванні, яке інколи нагадувало приховані допити, що автор мусив терпіти та ще раз терпіти з поваги до здобутків дослідника.

Література

Булахов, В. Л., О. Є. Пахомов, В. В. Бригадиренко, В. Я. Гассо. 2003. *Методологія та історія розвитку зооекологічних досліджень у Дніпропетровському університеті* (до 85-річчя з дня заснування Дніпропетровського національного університету). ДНУ, Дніпропетровськ, 1–32. URL (https://www.zoology.dp.ua)

Дулицкий, А. И., В. И. Чирний, А. Ф. Алексеев, Л. С. Арутюнян, И. Л. Евстафьев. 1992. К экологии насекомоядных Левобережной Украины. *В кн.: Первое Всесоюзное совещание по биологии насекомоядных млекопитающих* (Новосибирск, 1992). Москва, 49–50. URL (https://www.researchgate.net)

Дулицкий, А. И. 2001. Биоразнообразие Крыма. Млекопитающие: история, состояние, охрана, перспективы. СОНАТ, Симферополь, 1–208.

Дулицкий, А. И., Н. Н. Товпинец, И. Л. Евстафьев. 2002. Большой тушканчик (Allactaga major) и малый суслик (Spermophilus pygmaeus) — обитатели открытых пространств Крыма. *Вісник Луганського пед. університету ім. Т. Шевченка. Серія Біологія*, № 1 (45): 43–52.

Дулицкий, А. И. 2004. Десятая (международная) териологическая школа-семинар зоологов заповедников и биостационаров Украины. *Вопросы развития Крыма*, **15**: 9–19. URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И. Л. 1983. Весовой метод определения среднего количества яиц в кладке непарного шелкопряда. *Лесное хозяйство*, № 1: 63. URL (https://www.booksite.ru)

Евстафьев, И. Л. 1985. *Филлофаги лиственных пород Горного Крыма*. Автореф. дис. канд. биол. наук. Кишиневский государственный университет, Кишинев, 1–22.

Евстафьев, И. Л. 1990. Блоха Palaeopsylla vartanovi Ioff (Siphonaptera) в фауне Крыма. *Вестник зоологии*, № 1: 58. URL (http://mail.izan.kiev.ua)

Евстафьев, И. Л. 2001a. Клещевой энцефалит в Крыму итоги 20-летнего изучения). *Медицинская паразитология и паразитарные болезни*, № 2. 53–57.

Евстафьев, И. Л. 2001b. Итоги двадцатилетнего изучения клещевого энцефалита в Крыму. *Журнал микробиологии и эпидемиологии (Москва)*, № 2: 111–114.

Евстафьев, И. Л. 2002. Болезнь Лайма: эпизоотологический аспект. *Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия Медицина*, **4** (546): 42–46.

Евстафьев, И. Л., Н. Н. Товпинец. 2002a. Rhipicephalus sanguineus (Ixodidae) в Крыму: экологические и эпизоотологические аспекты. *Вестник зоологии*, **36** (4): 85–91. URL (http://dspace.nbuv.gov.ua)

Евстафьев, И. Л., Н. Н. Товпинец. 2002b. Территории приоритетного сохранения биоразнообразия в Крыму и природные очаги инфекций. *В кн.: Заповедники Крыма : биоразнообразие на приоритетных территориях:* Материалы II научной конференции. Симферополь, 69–71.

Евстафьев, И. Л. 2004a. Экология желтогорлой мыши Sylvaemus tauricus (flavicollis) в Крыму. *Вестник зоологии*, **38** (4): 39–46.

Евстафьев, И. Л. 2004b. Зонально-биотопическое распределение мелких млекопитающих Крыма. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Биология. Химия*, **17** (2): 90–97. URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И. 2006. Мелкие млекопитающие в населенных пунктах Крыма: эколого-фаунистические аспекты. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Фауна в антропогенному середовищі*. Луганськ, 111–118. (Серія: Праці Теріологічної Школи. вип. 8). URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И., Товпинец, Н., Леженцев, Б., Альянаки, Л., Овдиенко, [et al.]. 2006. Териофауна и природно-очаговые инфекции в Крыму. *Праці Теріологічної Школи*, **8**: 157–159. URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И. 2010. Методология системного анализа: теория и практика эколого-эпизоотологического прогноза. *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 6–12. CrossRef

Евстафьев, И. Л. 2015a. Крыса, корабль, порт. *В кн.: Дослідження ссавців степових регіонів*. Київ, 87–95. (Серія: *Novitates Theriologicae*, Pars 9). URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И. Л. 2015b. Хомяк обыкновенный (*Cricetus cricetus*): случай необычного агрессивного поведения. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). Дослідження ссавців степових регіонів. ННПМ НАН України, Київ, 132–134. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 9). URL (http://terioshkola.org.ua)

Евстафьев, И. 2015c. Итоги тридцатилетнего изучения мелких млекопитающих Крыма. Часть 1. Введение, состав фауны, ареалы. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 20–34. CrossRef

Евстафьев, И. Л. 2016. Итоги тридцатилетнего изучения мелких млекопитающих Крыма. Часть 2. Экология видов. *Праці Теріологічної Школи*, **14**: 103–120. CrossRef

Євстаф'єв І. Л. 2017a. Теріологічні дослідження: епізоотологічні аспекти (вступ до епізоотології). *В кн.: Облік ссавців: збір та обробка даних.* Українське теріологічне товариство НАН України, Київ, 18–32. (Серія: *Novitates Theriologicae*, Pars 10). CrossRef

Евстафьев, И. Л. 2017b. Зоологические базы данных: пошаговое создание базы на основе электронных таблиц Excel. *В кн.: Облік ссавців: збір та обробка даних.* Українське теріологічне товариство НАН України, Київ, 151–175. (Серія: *Novitates Theriologicae*, Pars 10). CrossRef

Євстаф'єв, І. Л. 2017c. Підсумки тридцятирічного вивчення дрібних ссавців Криму. Частина 3. Паразитофауна та епізоотологія. *Праці Теріологічної Школи*, **15**: 111–135. CrossRef

Евстафьев, И. Л. 2019. Зоопаразитарные экосистемы Горного Крыма. *В кн.: Горные экосистемы и их компоненты: Материалы VII Всероссийской конференции*. Нальчик, 185–186. URL (https://iemt.ru)

Евстафьев, И. Л. 2020a. Хорология степной мышовки Sicista loriger (Nathusius, 1840) на Крымском полуострове. *Novitates Theriologicae*, **11**: 92–99. CrossRef

Евстафьев, И. Л. 2020b. Случайные и преднамеренные перемещении животных и возбудителей природно-очаговых инфекций на новые территории. *Novitates Theriologicae*, **11**: 145–154. CrossRef

Євстаф'єв, І., І. Загороднюк. 2021. Зоонози як фактор еволюції, динаміки популяцій та видоутворення. *В кн.: Вид в біології: теорія і практика.* ННПМ НАН України, Київ, 153–172. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 12). CrossRef

Євстаф'єв, І. 2022. Зоолог Алексєєв Анатолій Федорович (кримський період життя). *Novitates Theriologicae*, **14**: 26–28. URL (http://terioshkola.org.ua)

Євстаф’єв, І. 2024. Зоологічні експозиції: класичне виконання та сучасний підхід. *Theriologia Ukrainica*, **28**: 201–224. CrossRef

Євстаф'єв, І. 2025. Медична теріологія в Криму: історичний нарис про роботу зоологів Кримської протичумної станції та Кримської СЕС. *Novitates Theriologicae*, **18**: (у друку).

Иванов, С. П., А. В. Паршинцев, И. Л. Евстафьев, Н. Н. Товпинец, В. П. Ярыш. 2004. Проблема избытка диких копытных на заповедной территории. *В кн.: Карадаг. История, геология, ботаника, зоология, Сб. научн. Трудов, кн. 1.* Симферополь, Сонат, 446–463.

Крымская... 2025. *Крымская противочумная станция. История становления*. Симферополь, 1–35. https://krimpchs.ru/history/

Товпинец, Н. Н., И. Л. Евстафьев. 2005. Ушастая сова Asio otus в Крыму. *Фальцфейновські читання. Збірник наук. праць. Том 2*. Херсон, 186–190.

Товпинец, Н. Н., И. Л. Евстафьев, Е. В. Карасева. 2006. Склонность к синантропии обыкновенного хомяка (Cricetus cricetus) по наблюдениям в Крыму. *В кн.: Фауна в антропогенному ландшафті*. Луганськ, 136–145. (Серія: Праці Теріологічної школи, Том 8).

Товпинець, М., І. Євстаф'єв. 2008. Раритетні види наземних ссавців Криму: сучасний стан і перспективи збереження. *В кн.: Раритетна фауна та її охорона*. Луганськ, 199–208. (Серія: Праці Теріологічної школи, Том 8).

Товпинець, М. 2012. XVIII Теріологічна школа-семінар «Морфологічна мінливість ссавців та збереження їх різноманіття» (Казантип, 2011). *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 159–163. CrossRef

Evstafiev, I., N. Tovpinets. 2020. Small mammals as reservoirs and vectors of yersiniosis pathogens (Yersinia enterocolitica and Y. pseudotuberculosis). *Theriologia Ukrainica*, **19**: 115–121. CrossRef

Evstafiev, I. 2020. The southern birch mouse Sicista loriger (Dipodoidea) in the Crimea: distribution, habitats, seasonal activity, and abundance. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 79–90. CrossRef

Evstafiev, I. 2021. Mice of the genus Mus in the Crimea: species diagnostics, distribution, and ecology. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 37–53. CrossRef

Evstafiev, I. 2021. Distribution limits of forest-dwelling small mammals (Eulipotyphla, Rodentia) in the Crimean Mountains. *Theriologia Ukrainica*, **22**: 80–93. CrossRef

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. **Зоосвіт та природознавство Ігоря Євстаф'єва у подорожі крізь роки і континенти (з нагоди 70-річчя колеги).** — Нарис про одного з найактивніших дослідників фауни Криму, надто її мікротеріологічної частини. Основна діяльність Ігоря Леонідовича в Криму пов'язана з вивченням зоонозів в усіх їх багатокомпонентності — ентомофауни, власне збудників і дрібних ссавців. Завдяки таким доробкам дослідник досяг значного рівня розуміння і статики, і динаміки фауни, розуміння її циклічних і нециклічних змін, особливостей фауни різних природних регіонів тощо. Як людина з активною життєвою позицією, колега незмінно брав участь у найрізноманітніших семінарах і школах, зокрема й багатьох теріологічних школах, на двох з яких він виступив серед організаторів (X й XVIII теріошколи в Криму 2003 та 2011 рр.), а протягом понад 10 років разом з колегами з системи СЕС проводив майстер-класи щодо біобезпеки, баз даних, системи моніторингу тощо. Ігор Євстаф’єв є автором багатьох десятків наукових праць, зокрема й близько 15 статей у виданнях Теріологічної школи. Колега є автором потужного сайту «Світ тварин» та низки науково-популярних матеріалів на ньому. В останні 15 років дослідник активно переміщається світом, відвідуючи віддалені точки Старого світу, цікаві й важливі для зоолога, зберігаючи при тому публікаційну активність у наукових виданнях.

Novitates Theriologicae, Pars 17: 215–220 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1736

Пам’яті колег: втрати останніх п’яти років (2020–2024)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **In memory of colleagues: losses of the last five years (2020–2024).** — A review of information about Ukrainian theriologists and zoologists related to theriology who passed away in the last five years, from 2020 to 2024. A total of 14 colleagues passed during these years are listed, including two colleagues in 2020, four in 2021, two in 2022, one in 2023, and five in 2024. Most of them died not of advanced age, but of illness (primarily due to Covid or related complications), and three colleagues died in the war. Most of them have been addressed in the latest issues of Novitates Theriologicae: NT14 (I. Delegan, M. Kovtun, O. Mykhalevych, V. Tokarsky, and O. Tsvelykh), NT15 (V. Bulakhov, O. Voblenko, and I. Polishchuk), NT16 (L. Taranenko), and NT17 (S. Pasichnyk). The rate of losses significantly exceeds the emergence of new names.

Вступ

Час невблаганно міняє не тільки природу, але й нас і наші соціуми. Зміни завжди важливі, оскільки забезпечують розвиток будь-якої системи та її адаптації до умов довкілля. Проте втрати завжди болісні. З ними йдуть у небуття люди й ідеї, і такі втрати не тільки неминучі, але й некомпенсовані, надто в умовах війни, коли система ротації наукових шкіл зруйнована, і передачі знань не відбувається. Час зубрів минає, як і часи широких натуралістів, що знали природу не у кліповому форматі й не наїздами в комфортабельному транспорті з різноманітними девайсами.

Такі люди незмінно викликали пошану і бажання знати їх якомога більше і довше, бути через них дотичними до таїнств природи й секретів майстерності, до їхнього широченного світу і глибокого розуміння явищ і змін у всіх проявах живого. Вони не ганялися за грантами та скопусами, не мірялися гіршами чи кількостями захищених аспірантів, не писали статей ні-про-що чи про-ніщо. Вони завжди знаходили можливість потрапити на природу, розуміти її, жити з нею і в ній. Вони завжди сприяли новим натхненним, хоч і недолугим до пори учням. Вони цінували прості речі й одночасно з головою поринали в роботу, уникаючи дедлайнів, симпозіумів, партій, надмірностей. З ними незмінно було добре і затишно, вони дивували своєю невідповідністю скаженим темпам цивілізації та вимогам чиновництва і різного начальства, які намагалися диктувати їм умови роботи та рамки творчості.

Дяка вчителям і колегам. Маю згадати найпомітніші втрати колег останніх п'яти років, проте в мінімалізованому форматі, хоча й із посиланнями.

Загалом маємо 14 втрат. Після прізвища вказано назву того міста, де пройшла основна частина творчого життя науковця, не місце народження або смерті). Біографічні довідки і внески варто дивитися у відповідних посиланнях за наведеною тут бібліографією (передусім у випусках 14 та 15 Теріологічного бюлетеня, присвячених колегам-теріологам). Тут відтворювати відомості про визначні внески неможливо через інший формат повідомлення і недоцільність стискання внесків дослідників у кілька рядків. В окремих випадках додано інформацію, яка була відсутня у зазначених довідках.

> Застосовані скорочення. ДПУ — державний педагогічний університет, ІЗАН — Інститут зоології Інституту зоології, НПП — національний природний парк, УТТ — Українське теріологічне товариство (передусім його секція «Теріологічна школа»)[1], NT — бюлетень Novitates Theriologicae.

2020 рік

Цей рік приніс дві «теріологічні» втрати — ковід та інші хвороби, ускладнені ним, забрали двох відомих професорів-теріологів.

Ковтун, Михайло (Київ) — Михайло Фотійович народився 13 березня 1937 р. на Київщині (с. Германівка Обухівського р-ну). До кінця життя працював в Інституті зоології, був незмінним заступником голови ради із захисту дисертацій, паралельно викладав у кількох вишах, видавав підручники. Пішов із життя 9 жовтня 2020 р. від ускладнень після ковіду. Нарис про нього вміщено у випуску NT14 [Шевердюкова 2022].

Токарський, Віктор (Харків) — Віктор Арсентійович народився 18 лютого 1955 р. в с. Надвойци в Карелії. Більшу частину життя присвятив викладанню в ХНУ та дослідженням бабаків, був незмінним ініціатором Днів бабака. Помер 14 лютого 2020 р., похований на Слобожанському цвинтарі під Харковом. Нарис про нього вміщено у випуску NT14 [Атемасова 2022].

2021 рік

По суті піковий рік, в якому ковід забрав багатьох науковців, зокрема й трьох із чотирьох згаданих у цьому розділі колег. Все це колеги старшого віку (1939, 1940, 1951 та 1955 р.н.) проте пішли вони з життя не від віку.

Вобленко, Олександр (Ніжин) — Олександр Сергійович народився 19 лютого 1955 р. на Житомирщині, в м. Бердичів. Високий знавець місцевої фауни Ніжинщини, мисливствознавець. Асистент кафедри зоології Ніжинського ДПУ. Один із організаторів двох семінарів УТТ на біостанції Ядути — детекторного семінару 2000 р. та III Теріошколи 2006 р.; активний учасник

---

[1] Про хроніки зібрань Теріошколи див. тут: [Загороднюк & Очеретна 2019].

багатьох теріологічних зібрань. Помер 28 березня 2021 р. від ковідних ускладнень. Нарис про нього в NT15 [Рековець & Кузьменко 2022].

Делеган, Іван (Львів) — Іван Васильович народився 11 травня 1951 р. на Закарпатті. Все життя пропрацював у НЛТУ (Львів), досвідчений педагог, визнаний мисливствознавець, натхненник багатьох львівських колег і активний учасник теріологічних заходів. Працював до останнього подиху. Помер від ускладнень після ковіду 11 квітня 2021 р., за місяць до свого 70-річчя. Нарис про дослідника вміщено у NT14 [Лущак & Хоєцький 2022].

Михалевич, Орест (Київ) — Орест Аркадійович народився 30 серпня 1939 р. на Поділі, у м. Ізяслав (не раз підписувався як Ізяславець). До останнього залишався енциклопедистом, правив Вікіпедію і створював там нові статті навіть коли післяковідний інсульт відняв одну руку (що тривало понад рік). Пішов з життя 16 березня 2021 р. (м. Київ). Нарис про вчителя і наставника багатьох зоологів вміщено в бюлетені NT14 [Загороднюк 2022a].

Тараненко, Леонід (Донецьк) — Леонід Іванович народився 18 червня 1940 р. в Ленінградській обл. (с. Сіверське). З 2015 р., в умовах окупації працював удома, активно спілкувався з колегами, але був прив'язаний до дружини, прикутої до ліжка. Неочікувано захворів на ковід, який його і вбив. Помер 27 вересня 2021 р. Нарис про колегу є в NT16 [Zagorodniuk 2023]. У пам'ять про нього учні видали велику статтю в журналі «Стрепет» (вип. 19), а згодом й її українську версію в *Troglodytes* [Височин 2023].

2022 рік

Рік приніс дві втрати — не «чистих» теріологів, проте колег, які активно співпрацювали з теріологами й мали вагомі теріологічні доробки.

Небогаткін, Ігор (Київ) — Ігор Вікторович народився 7 червня 1960 р. на Орлівщині, багаторічний співробітник Республіканської СЕС, співорганізатор низки теріологічних семінарів. Працював як акаролог, проте має праці про ссавців. Його профіль у гугл-академії (https://scholar.google.com) має виразний ріст цитувань. Помер у жовтні 2022 р., кремація 16.10.2022, похований на Байковому цвинтарі. У NT10 опубліковано його «Експрес-визначник ссавців України за кістковими залишками...» [Небогаткін 2017].

Цвелих, Олександр (Київ) — Олександр Миколайович народився 11 січня 1954 р. в м. Києві. Був незмінним наставником низки молодших колег, зокрема з університетських часів і автора. Пішов з життя під час зоологічної екскурсії в Голосіївському НПП 22.02.2022. Похований на Лук'янівському цвинтарі, після кремації (ділянка 5)[2]. Меморіальний нарис про нього вміщено у теріологічному бюлетені NT14 (2022) [Загороднюк 2022*b*] та орнітологічному журналі *Troglodytes* [Фесенко & Загороднюк 2023].

---

[2] Через жахи війни й завантаженість паталогоанатомів після початку військових дій на Київщині це сталося лише через місяць після смерті колеги.

2023 рік

Попри розпал війни, втрат у цей рік ковідно-рашистської смертоносної п'ятирічки сталося небагато, але від цього не легше.

Фомін, Сергій (Луганськ) — Сергій Володимирович народився 14.12.72 в Луганську, де вчився і працював до початку війни; у 2005 р. був одним з організаторів Луганської теріошколи. Із 2014 до 2017 р. був у батальйоні «Донбас», мінометником. Потім працював у різних місцях, зокрема в хімкомпанії Enamine Ltd. (Бориспіль). Із 2022 р. знову на фронті. Загинув 9.11.23 на Донеччині, похований у Києві на Лісовому цвинтарі. Включений до Списку науковців, що загинули внаслідок російської агресії [Семерин, 2023]. У пам'ять про нього в NT16 зроблено републікацію загубленої в луганських вісниках статті про копитних Луганщини [Фомін 2023].

2024 рік

Цей п'ятий рік третього десятиліття забрав життя п'ятьох наших колег, як «чистих» теріологів, так і дотичних до теріології.

Булахов, Валентин (Дніпро) — Валентин Леонтійович народився 31 січня 1933 р. на Дніпропетровщині, в м. Кам'янське. Пішов з життя на 91 році, 2.07.2024. Нарис про нього вміщено у NT15 (2022) [Кочет & Трифанова 2022]. У поширеному некролозі вказано, що «помер видатний учений-гідробіолог» (Бурцева, О.: URL). Проте він був не тільки гідробіологом[3] і зробив вагомий внесок у вивчення наземних екосистем і фауни Подніпров'я, і ці його здобутки описано в NT15 [Кочет & Трифанова 2022].

Дудкін Олег (Київ) — Олег Володимирович народився 5.06.1961 в Сімферополі. Починав як теріолог в Інституті зоології АН УРСР, вивчав мінливість вивірок, згодом бабаків, яким і присвятив дисертацію. Надалі власник низки компаній екологічного спрямування («нові екологічні ініціативи» та ін.: URL), «директор» ГО «Українське товариство охорони птахів», керівником якого і закінчив свій шлях (URL). Помер 16.08.2024 від тривалої хвороби, яку не змогли перебороти ні українські, ні британські медики.

Пасічник, Сергій (Ніжин) — Сергій Валентинович народився 31 березня 1964. Випускник ПГФ Ніжинського ДПУ імені М. В. Гоголя (1986), що захищався по функціональній морфології сліпаків, а надалі займався широким спектром загальнобіологічних питань. Загинув 22.10.2024 на 60 році життя внаслідок пожежі у власному будинку (URL). Нарис про дослідника вміщено у поточному випуску NT17 [Загороднюк 2025].

---

[3] Взагалі це звуження фахів у статтях про дослідників є поширеною і дуже неправильною практикою з невиправданим зміщенням акцентів. З недавніх розвідок подив автора викликали публікації про Сергія Панночіні — як про малаколога, і крапка. Насправді внесок цієї непересічної людини є вагомим у низці інших галузей, включно з вивченням інших груп тварин і — головне — усталенням українських таксонімів і впорядкуванням біологічного словника.

Поліщук, Ігор (Асканія) — Ігор Костянтинович народився 20.04.1952 на Поліссі, в м. Рівне. Випускник кафедри зоології Київського державного університету (1978). У нарисі для NT15 (2022) — як діючий; помер 9.03.2024 [Загороднюк 2022*c*]. Посмертно опубліковано два рукописи — про демографію популяцій мишовидих асканійського степу [Поліщук 2024] та реєстрації інвазивного виду кажанів *Hypsugo savii* в Україні [Поліщук & Загороднюк 2024]. Асканійські колеги видали пам'ятну статтю з бібліографією дослідника [Шаповал & Старовойтова 2024].

Сапуга, Олексій (Кривий Ріг) — Олексій Миколайович народився 01.09.82 в Миколаєві. Талановитий фотограф дикої природи, автор низки унікальних фотопортретів тварин. У травні 2024 р. за власним бажанням пішов у військо, пройшов вишкіл у Британії. Загинув 30.07.24. Зроблене ним фото куниці лісової вміщено на обкладинці 28 тому *Theriologia Ukrainica* (http://doi.org/10.53452/TU28), примірник якого передано до сім'ї колеги.

Післямова

Мортальні «лангольєри» послідовно і невідворотно стирають з історії людей, їхні долі та пам'ять про них. І вже не має значення, чи після важкої й тривалої хвороби, чи внаслідок нещасного випадку, ворожої кулі чи від вікового виснаження. Значення має те, що ці люди були в нашому житті і творили світ, хай вузький, але завжди більший за власну «бульбашку», оскільки у науковців все завжди ширше — вони були, є і залишаться авторами фактів та ідей, важливими учасниками експедицій, фаховими рецензентами, дружніми порадниками, критичними опонентами, надійними друзями та високо інтелектуальними колегами, з якими можна було обговорити власні задуми й плани, ідеї та проєкти. Дякуємо долі, що всі ці колеги були з нами.

Вони різні, але вони позитивні. Смерть забирає нових і нових. Поки «вилежувався» цей текст, не стало ще кількох старших колег, серед них — Михайло Головушкін, якому присвячено окремий нарис в *Novitates Theriologicae* 15 [Загороднюк 2022d], і Юрій Семенов, нарис про якого вміщено там само [Іванов 2022]. Світла пам'ять колегам.

Подяки

Дякую всім колегам, які сприяли пошуку відомостей про наших спочилих колег, зокрема В. Бондарєву, Т. Турейській та С. Філіпенку.

Література

Атемасова, Т. 2022. Віктор Арсентійович Токарський — дослідник бабаків. *Novitates Theriologicae*, **14**: 331–334. URL (pdf)

Височин, М. 2023. Відданість птахам та життю: пам'яті Леоніда Івановича Тараненка — орнітолога, мандрівника та вчителя (18.06.1940 — 27.09.2021). *Troglodytes*, **11–12**: 180–185.

Загороднюк, І., К. Очеретна. 2019. Теріологічні школи та публікації про них. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 166–168. URL (web)

Загороднюк, І. 2022a. Орест Михалевич — науковець, наставник, енциклопедист. *Novitates Theriologicae*, **14**: 226–228. URL (pdf)

Загороднюк, І. 2022b. Олександр Миколайович Цвелих — зоолог, дослідник фауни хребетних України, мандрівник і краєзнавець. *Novitates Theriologicae*, **14**: 352–354. URL (pdf)

Загороднюк, І. 2022c. Поліщук Ігор Костянтинович — зоолог, еколог, природоохоронець, дослідник степу. *Novitates Theriologicae*, **15**: 141–143. URL (pdf)

Загороднюк, І. 2022d. Михайло Головушкін — зоолог, колектор, мандрівник. *Novitates Theriologicae,* **15**: 228–231. URL (pdf)

Загороднюк, І. 2023. Леонід Тараненко — знавець природи сходу України. *Novitates Theriologicae*, **16**: 173–176. CrossRef

Загороднюк, І. 2025. Сергій Пасічник (1964–2024): зоолог, науковець, педагог. *Novitates Theriologicae*, **17**: 160–163. CrossRef

Іванов, Д. 2022. Юрій Семенов — палеотеріолог, дослідник еволюції хижих ссавців. *Novitates Theriologicae*, **15**: 180–183. URL (pdf)

Кочет, В., М. Трифанова. 2022. Валентин Леонтійович Булахов: бути щасливим — працювати за покликанням. *Novitates Theriologicae*, **15**: 13–16. URL (pdf)

Лущак, М., П. Хоєцький. 2022. Життєвий шлях і наукові здобутки Івана Васильовича Делегана — мисливствознавця та педагога. *Novitates Theriologicae*, **14**: 108–111. URL (pdf)

Поліщук, І. 2024. Демографічна структура і багаторічна динаміка популяцій Muroidea біосферного заповідника Асканія-Нова. *Theriologia Ukrainica*, **27**: 119–137. CrossRef

Поліщук, І., І. Загороднюк. 2024. Гіпсуг гірський (Hypsugo savii) в Україні: аналіз реєстрацій і свідчення експансії. *Theriologia Ukrainica,* **28**: 113–128. CrossRef

Рековець, Л., Л. Кузьменко. 2022. Вобленко Олександр Сергійович — зоолог, викладач, дослідник та захисник природи. *Novitates Theriologicae*, **15**: 222–224. URL (pdf)

Семерин, Х. 2023. Українські вчені, яких убила Росія. *Вебсайт «Моя наука»*, 5.09.2023 URL (web)

Фесенко, Г. В., І. В. Загороднюк. 2023. Пам'яті Олександра Миколайовича Цвелиха — науковця, педагога, краєзнавця. *Troglodytes*, вип. **11–12**: 176–179. URL (pdf)

Фомін, С. 2023. Дикі та свійські копитні степових регіонів України: оцінки для Луганщини на початок 21 століття. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Теріологія воєнного часу*: зб. наук. пр. УТТ та ННПМ НАН України, Київ, 56–61. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 16). CrossRef

Шаповал, В., Т. Старовойтова. 2024. Пам'яті Ігоря Костянтиновича Поліщука (20.04.1952, Рівне — 9.03.2024, Асканія-Нова): біографічний нарис та бібліографія праць знаного теріолога і природоохоронця. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, **26**: 260–269. CrossRef

Шевердюкова, Г. 2022. Ковтун Михайло Фотійович — еволюційний морфолог, ембріолог. *Novitates Theriologicae*, **14**: 151–154. URL (pdf)

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. **Пам'яті колег: втрати останніх п'яти років (2020–2024).** — Огляд відомостей про українських колег теріологів і зоологів, дотичних до теріології, що пішли з життя протягом останніх п'яти років, з 2020 до 2024 р. Загалом наведено довідки про 14 колег, яких втрачено протягом цих років, у т.ч. за роками: двох колег у 2020 р., чотирьох у 2021, двох у 2022, одного у 2023, п'ятьох у 2024 р. Більшість із них пішла не від віку, а від хвороб (передусім через ковід або ускладнення після нього), троє колег загинули на війні. Про більшість з них створено окремі нариси в останніх випусках бюлетеня *Novitates Theriologicae*, зокрема в NT14 (І. Делеган, М. Ковтун, О. Михалевич, В. Токарський, О. Цвелих), NT15 (В. Булахов, О. Вобленко, І. Поліщук), NT16 (Л. Тараненко), NT17 (С. Пасічник). Темпи втрат суттєво перевищують появу нових імен.

Novitates Theriologicae, Pars **17**: 221–227 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1737

Куниця лісова (*Martes martes*) як символ року 2024 в Україні

Сергій Харчук[1], Ігор Загороднюк[2]

[1] Українське теріологічне товариство НАН України (Київ)
e-mail: sergubf@gmail.com; orcid: 0000-0003-4342-0542
[2] Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Kharchuk, S., I. Zagorodniuk.* The pine marten (*Martes martes*) as a symbol of 2024 in Ukraine.** — An overview of the most interesting features of the European pine marten is presented. The review is compiled in continuation of the tradition of preparing a selection of facts about various iconic animals of the fauna of Ukraine in the cycle ‘21 facts about unique creatures’. The information is divided into four sections: taxonomic block (3 items), morphophysiological block (5 items), behavioural and ecological block (8 items), and cultural block (5 items). Popular Internet sources about martens important for dissemination of knowledge about these animals are also presented, as well as an overview of recent scientific publications about martens in Ukraine and public events related to these animals. A thematic web page based on this article has been created on the ‘Theriological School’ website of the Ukrainian Theriological Society of the NAS of Ukraine.

Вступ

2024 рік названо Роком куниці в Україні за теріологічним календарем. Традиція проводити роки звірів започаткована в Україні 2009 р. і підтримується різними ініціативами та присвятами [Загороднюк *et al.* 2021]. Серед останніх у різні роки були конкурси фотографій, випуски листівок або календарів, проведення круглих столів, пресрелізи та інтерв’ю для ЗМІ, створення тематичних вебсторінок та підготовка оглядів, подібних цьому.

У складі теріофауни України є два види з роду куниць: лісова (менш синантропна) та кам’яна (більш синантропна) [Абелєнцев 1968; Загороднюк & Харчук 2017]. Поточний огляд передусім стосується першої. Куниця лісова (*Martes martes*) проживає в Європі, Західній Азії та Західному Сибіру. Населяє насамперед листяні, мішані та хвойні відкриті ліси й чагарники; однак іноді пустища чи луки [Herrero *et al.* 2016]. Переважним місцем гніздування є дупла дерев. Одна особина має кілька гнізд у межах своєї домашньої ділянки [Schwanz *et al.* 2000]. В Україні куниця лісова живе в усіх природних зонах, за винятком Криму. Станом на 2011 рік в Україні було приблизно 50 тисяч особин куниці лісової з найбільшою щільністю населення в Карпатах, а найменшою — у степу [Стельмах 2011].

21 цікавинка про куницю

Цим оглядом продовжено традицію готувати про вибраних тварин української фауни добірку цікавинок з циклу «21 факт про унікальних істот». Куниця — звір, відомий з літописних часів, тому не обділений увагою і система знань про нього велика. Ця добірка включає чотири розділи, присвячені різним аспектам біології, екології та значення куниць в житті людей, — таксономічний блок (3 позиції), морфофізіологічний блок (5 позицій), поведінковий та екологічний блок (8 позицій), культурологічний блок (5 позиції).

1. Таксономія й ареал

- Рід куниця (*Martes*) належить до підродини росомахових (Guloninae) у складі родини мустелових (Mustelidae)[1]. Згідно з філогенетичними дослідженнями, найближчим родичем куниці лісової є соболь (*Martes zibellina*); у зоні їхнього спільного поширення, зокрема на Уралі, формуються гібриди, відомі як "тумаки".

- Викопні зразки куниці лісової в Україні відомі з Одещини та Криму (пліоцен), а також із Вінниччини, Київщини, Полтавщини, Хмельниччини, Буковини й Чернігівщини (голоцен); куниця кам'яна натомість має найімовірніше південне походження, з-поза меж України.

- Хоча куниця лісова має широкий ареал і велику світову популяцію, ця тварина захищена законом у країнах, де її популяції невеликі, зокрема у Великій Британії та Казахстані. Куниця лісова також внесена в регіональні «червоні» списки Луганської та Харківської областей України.

2. Морфологія й фізіологія

- Куниця лісова має видовжене тіло, вкрите коричневою шерстю з вираженою кремово-рудуватою плямою на горлі. Лапи відносно короткі, вуха відносно великі, хвіст пухнастий. Довжина голови й тулуба становить 45–58 см, хвіст завдовжки 16–28 см, а маса — 0,5–1,8 кг; самці на 10–15% важчі й більші за самиць. Найбільші тварини мешкають на заході ареалу, найменші — на сході.

- Куниця вправно лазить по деревах. У цьому їй допомагають такі пристосування, як потужні передні кінцівки, добре розвинені кігті й довгий пухнастий хвіст, що допомагає в балансуванні, зокрема й під час стрибків з одних дерев на інші.

- Цей хижак має чудові слух, нюх і добре розвинені мисливські навички, які дозволяють йому успішно знаходити здобич за звуком і запахом. Вушниці широкі, з заокругленими вершинами, вібриси сконцентровані навколо носа, тонкі й чутливі.

---

[1] Вид описано як представника роду *Mustela* (*Mustela martes* Linnaeus, 1758), через що і родину мустелових (Mustelidae) довго називали назвою «куницеві», або «кунові».

- Тварини линяють восени й навесні, що є пристосуванням до змін пір року. Шерсть густа й шовковиста взимку і коротка та груба влітку. Подушечки на підошвах взимку повністю покриваються хутром.
- Нормальна температура тіла становить 37.6–39.5°C для самиць, яких утримували в неволі. Для куниць характерна ембріональна діапауза: від парування (в липні-серпні) до родів (наприкінці березня або на початку квітня) може проходити від 7 до 9 міс., проте власне вагітність триває близько місяця (в нормі 28 днів).

3. Поведінка й екологія

- Куниці, які мешкають у лісі, проводять значну частину свого життя на дереві. Вони там і спочивають, і можуть полювати, вправно стрибаючи по тонких гілках, перестрибуючи з однієї верхівки дерева на іншу в гонитві за вивіркою як бажаною здобиччю. Так само спритно вони можуть полювати й на підстилці лісу.
- Куниці є присмерковими й нічними тваринами, коли активна їхня здобич — миші й полівки, а також деревні гризуни (вивірки, соні) і птахи. Однак ці тварини можуть проявляти активність вдень перед поганою погодою (наприклад, хуртовиною) й у випадку нестачі їжі.
- Хоча куниці — хижаки, влітку й восени, коли фруктів і ягід стає багато, плоди становлять близько третини раціону тварини[2].
- Куниці живуть поодинці, за винятком сезону розмноження й коли дитинчата перебувають у гнізді з матір'ю. Звірі воліють триматися індивідуальних ділянок, які маркують запахом.
- У природі куниці дуже рідко доживають до 10 років (1.4%), а максимальна тривалість життя становить 16 років у природі й 18 років — у неволі.
- Діти у куниць зазвичай народжуються у квітні. У виводку зазвичай троє дитинчат. Вони залишаються в гнізді вісім тижнів, перш ніж почнуть лазити назовні. У віці 12–16 тижнів вони стають самостійними, але іноді залишаються біля матері до наступної весни.
- Куниці вступають у конфронтацію з людиною, іноді вони можуть їсти домашню птицю (насамперед, це стосується харзи, *M. flavigula*), також вони можуть перегризати кабелі та дроти автомобілів, а дві куниці кам'яні (*M. foina*) у 2016 р. вимкнули Великий адронний колайдер, перегризши проводку.
- Куниці є споживачами другого рівня у своїй екосистемі, являючись одночасно хижаком і здобиччю. Куниця лісова регулює чисельність вивір-

---

[2] Принагідно додамо, що восени 2023 року наша львівська колега Марія Марців з Львівського національного університету захистила дисертацію (керівник І. Дикий) про живлення хижих ссавців, зокрема й куниць (https://lnu.edu.ua/thesis/martsiv-mariia-volodymyrivna/).

ки звичайної (*Sciurus vulgaris*)[3]. Своєю чергою на куницю лісову полюють рись, росомаха, лисиця, беркут, орлан-білохвіст, яструб великий, пугач, а найбільше люди.

4. Культурологія

- Куниця лісова є одним із національних символів Хорватії й зображена на хорватських монетах євро. До введення євро національна валюта Хорватії називалася хорватська куна. Названа вона так за назвою тварини, оскільки в середньовічній Хорватії хутро куниці було засобом сплати податків під назвою «куновина». На гербі історичної області Хорватії Славонії центральне місце займає куниця. На державному гербі Хорватії теж є куниця, оскільки він містить зменшене зображення герба Славонії.

- Українська назва *куниця* походить від давньоруського *куна*, а те — від праслов'янського *куна* й зменшувального *куниця*, які споріднені з литовськими, латвійськими та пруськими назвами і зводиться до індоєвропейського *keun-/koun- — «куниця». Аналогічно до Хорватії, на Русі ходила монета під назвою «куна», хутрами куниць платили податки, а збирача податків називали «куничник». Хутро куниці здавна використовували для виготовлення теплого одягу. Мисливство на куниць було поширеним заняттям, а хутро цінувалося на ринках. І дотепер одним з найцінніших є хутро соболя (*M. zibellina*), якого не тільки здобувають у природі, а й розводять на хутрових фермах.

- У багатьох культурах, включаючи українську, куниця асоціюється з різними символами: спритність, хитрість, підступність або й багатство через цінне хутро[4]. У казках та легендах куниця може виступати як персонаж, що володіє певними якостями, такими як розум та обережність, або виступати антагоністом головного героя — вивірки чи якоїсь пташки.

- Метафоричну мову використовували при заручинах (куниця, мисливець, сліди тощо), що мало забезпечити добрий хід і вирішення справи сватання. До дівчини, що на виданні, приходять поважні чоловіки, які вдають із себе мисливців. Вони розпитують про куницю (іноді використовували образи лисиці чи олениці), слід якої загубився поблизу цієї хати, та очікують на запрошення до столу, що сприймається як надання згоди на родичання. Якщо ж чоловіків не запрошують, кажуть, що ніяка куниця не забігала у двір, гості вдають, що вони лише прийшли довідатися про куницю.

---

[3] Для прикладу, живлення інших куниць таке: куниця американська (*M. americana*) регулює чисельність вивіркових роду *Tamiasciurus*, а куна японська (*M. melampus*) відіграє важливу роль у розповсюдженні насіння та полює на зайця японського (*Lepus brachyurus*).

[4] До прикладу приказка: «в очі лисиця, а позаочі — куниця». У давній колядці співається: «Стоїть яворець тонкий, високий, — гей, дай Боже! Тонкий, високий, в корінь глибокий. А в коріненьку — чорні куноньки…»

- В Україні зафіксовано кілька прізвищ, пов’язаних з куницею. Згідно з вебсайтом ridni.org носіями прізвища Куниця є 995 людей (найбільше в Києві — 61 людина); прізвище Куна мають лише 39 людей. Прізвище Куницький налічує 1189 носіїв (найбільше в Києві — 113 осіб). Прізвище Кунський налічує 17 носіїв.

Інформація на популярних вебресурсах

Багато джерел присвячено куницям у культурологічному аспекті. По-перше, цитуються місця з літописів руських, де згадуються шкурки куниць як частини податі. По-друге, часто згадується обряд сватання, який пов'язаний з куницею (чи дівицею-куницею). Процитована вище приказка про куницю увійшла до кількох шкільних підручників з української літератури.

Куниця-антагоніст присутня в оповіданнях Миколи Вінграновського й Оксани Іваненко — теж зі шкільних підручників. Куниця присутня й на гербі села з промовистою назвою Кунів, що в Хмельницькій області. Куниця чи куна — відомий звір, тому її згадують в усіх загальних словниках. Час від часу про спостереження повідомляють українські ЗМІ (Суспільне, Вечірній Київ, РБК-Україна).

Описи куниць подано на різноманітних інтернет-ресурсах. Це і відеоролики на платформах ютуб і фейсбук, це інформація на пізнавальних вебсайтах (animalia.bio/uk, spadok.org.ua, karpaty-ua.org.ua, ukrlit.org), а також інформація на вебсайтах лісових або природоохоронних господарств (Шепетівське лісове господарство, НПП Синевир).

Рис. 1. Ілюстрації «кунових» подій кінця 2024 року: (a) палітурка журналу *Theriologia Ukrainica* за 2024 рік з фото куниці лісової, зробленим Олексієм Сапугою, (b) куна, врятована волонтерами з команди «Феррет Гелексі» (фото 28.11.2024, В. Мойсеєвої, >>>), (c) випуск куни після реабілітації в Голосіївському нацпарку (фото 03.01.2025, Т. Турейської).

Куниця як об'єкт досліджень й уваги в Україні

Куниця не раз була об’єктом досліджень зоологів різних поколінь. Однією з класичних праць, присвячених куниці та всій родині кунових, є спеціальний випуск «Фауни України» [Абелєнцев 1968], який викладено на сайті Українського теріологічного товариства (УТТ). З популярних видань варто згадати книжку О. Пилипчука «Ці загадкові куниці» [Пилипчук 2022].

З праць останнього часу, які всі видані УТТ, варто згадати статтю про взаємини вивірок і куниць [Зізда 2012], аналіз живлення видів родини мустелових на Львівщині [Дикий *et al*. 2017], методичну працю про обліки куниці на маршрутах [Стельмах 2019], про популяцію куниць у Нікополі [Тороп 2020], порівняння дієт кунових і псових [Martsiv & Dykyy 2021].

Також у цьому випуску «Теріологічного бюлетеня» вміщено нарис про заходи щодо Року куниці в національному природному парку (НПП) «Подільські Товтри» [Дребет & Ліщук 2025]. З примітних подій поточного року стала акція з рятування пораненої куниці лісової, знайденої в одному з київських парків. Цю куницю взяла під опіку відома одеська зооволонтерка Вікторія Мойсєєва, що представляє «Благодійний фонд Центр реабілітації та допомоги куницевим в Україні» (URL). У перші дні нового року куницю повернули у природне середовище, в угіддя НПП «Голосіївський» (рис. 1).

Врешті, другий том *Theriologia Ukrainica* за 2024 рік прикрашений світлиною лісової куниці (http://doi.org/10.53452/TU28). Це фото зроблено нашим колегою фотоанімалістом Олексієм Сапугою і розміщено в пам'ять про нього: Олексій героїчно загинув на фронті у вересні 2024 року.

Післямова

Рік куниці минув, але куниці залишаються незмінними й важливими членами біотичних спільнот наших лісів та паркових зон. Їхня наявність — свідчення розвиненості екосистем, їхньої повночленності, наявності повноцінних трофічних пірамід, при вершинах яких і перебувають куниці. Якщо піраміди мають вузькі основи, то для верхніх їхніх поверхів (щаблів) не залишається шансів, тому наявність цих хижих — це ознака нормального стану природних комплексів. Врешті, куниці та їхні найближчі родичі — тхори, горностаї, ласки, видри, борсуки — це незмінна прикраса кожного природного куточка, не лише заповідного, і вони бажані об'єкти спостережень і фотополювань.

Подяка

Наша щира подяка колегам, які представили цінну інформацію та фото, використані у цій праці, — В. Мойсєєвій, О. Сапузі, Т. Турейській. Дякуємо М. Дребету й А. Ліщук (Кам'янець-Подільський), а також А. Крону (Ужгород) за надзвичайно яскраву і продуктивну просвітницьку діяльність у рамках Року куниці в Україні.

Література

Абелєнцев, В. І. 1968. *Куницеві*. Наукова думка, Київ, 1–278. (Фауна України; Том 1, Вип. 3). URL

Дикий, І. В., М. В. Марців, В. І. Шельвінський, А. Т. Затушевський. 2017. Особливості живлення деяких видів родини Mustelidae на території Львівської області. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Біологія*, **29** (2): 135–141. CrossRef

Дребет, М., А. Ліщук. 2025. Куниця — вид-символ 2024 року в національному природному парку «Подільські Товтри». *Novitates Theriologicae*, **17**: 188–192. CrossRef

Загороднюк, І., С. Харчук. 2017. Українська зоонiміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **15**: 37–66. CrossRef

Загороднюк, І., К. Очеретна, С. Харчук, М. Коробченко. 2021. Види-символи, дні та роки тварин у природознавчих заходах та діяльності музеїв. *Geo&Bio*, **20**: 135–159. CrossRef

Зізда, Ю. 2012. Динаміка чисельності популяцій вивірки звичайної і куниці лісової в умовах західних регіонів України. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Динаміка біорізноманіття 2012*. ЛНУ імені Тараса Шевченка, Луганськ, 125–128. ISBN 978-966-617-297-9. URL

Пилипчук, О. Я. 2022. *Ці загадкові куниці.* Талком, Київ, 1–159. ISBN 978-617-8016-47-0

Стельмах, С. М. 2011. Куниця лісова в Україні: стан та перспективи використання ресурсів. *Науковий вісник НЛТУ України*, **21**(8): 52–57.

Стельмах, С. М. 2019. Техніка кількісного обліку куниці лісової (Martes martes) маршрутним методом на великих площах лісових угідь. *Theriologia Ukrainica*, **17**: 104–111. CrossRef

Тороп, С. О. 2020. Куниця кам’яна (Martes foina) в районі Нікополя. *Novitates Theriologicae*, **11**: 188–190. CrossRef

Herrero, J., A. Kranz, D. Skumatov, [et al.]. 2016. Pine Marten. Martes martes. *The IUCN Red List of Threatened Species.* e.T12848A45199169. CrossRef

Martsiv, M., I. Dykyy. 2021. Comparative analysis of the diet of members of the families Mustelidae and Canidae. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 133–140. CrossRef

Nowak, R. M. 2005. *Walker's Carnivores of the World*. JHU Press, 1–313.

Schwanz, L. 2000. Martes martes. *Animal Diversity Web. On-line:* URL

Резюме

***Харчук, С., І. Загороднюк.* Куниця лісова (*Martes martes*) як символ Року 2024 України.** — Подано огляд найцікавіших особливостей куниці лісової. Огляд укладено в продовження традиції підготовки добірки фактів про різноманітних знакових тварин фауни України в циклі «21 факт про унікальних створінь». Інформація поділена на 4 розділи: таксономічний блок (3 позиції), морфофізіологічний блок (5 позиції), поведінково-екологічний блок (8 позицій), культурний блок (5 позицій). Також представлено популярні джерела про куниць в Інтернеті, важливі для поширення знань про цих тварин, огляд наукових публікацій про куниць останнього часу в Україні та події суспільного життя, пов'язані з цими тваринами. На вебсайті Українського теріологічного товариства НАН України "Теріологічна школа" створено тематичну вебсторінку за матеріалами цієї статті.

Novitates Theriologicae, Pars **17**: 228 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt17

Вихідні дані видання

Бюлетень *Novitates Theriologicae* (укр. «Теріологічні новини») виходить із 2000 року. На сьогодні видання зареєстроване в ISSN, має профілі в Google Scholar та DOAJ, є сторінки на сайті товариства та у Вікіпедії:

• сторінка про Бюлетень у Вікіпедії (з 5.10.2020)
https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=4010107

• профіль видання в Google Scholar (з 6.10.2020)
https://scholar.google.com.ua/citations?user=Jck-rPEAAAAJ

• видання в базі даних ISSN online та print (з 22.10.2020)
https://portal.issn.org/resource/ISSN/2709-491X

• видання в базі даних DOAJ (з 22.06.2021)
https://doaj.org/toc/2709-4928

• сторінка про сайті товариства (з 25.05.2003)
http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm

2025 року видання перереєстроване в Національній ради України з питань телебачення і радіомовлення: Ідентифікатор медіа R40-06098 згідно з рішенням Національної ради № 1010 від 01.05.2025.

Електронні адреси для авторів:
• mammalia(#)ukr.net
• mammalia.ua.nt(#)gmail.com

Редакція NT